

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ - ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ «ΝΟΜΙΚΟΣ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΔΥΟ ΕΝΝΟΜΩΝ ΑΓΑΘΩΝ, ΤΗΣ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΦΡΑΣΗΣ, ΣΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΩΝ
ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Μεταπτυχιακή εργασία η οποία υποβλήθηκε ως απαιτούμενο για την
απόκτηση του μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης στον
Νομικό Πολιτισμό

Αθήνα 2014

ΕΛΕΝΗ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	5
Εισαγωγή.....	6
1. Το δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία	9
2. Ερμηνεύοντας το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ: ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας.....	13
3. Το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης.....	22
4. Ερμηνεύοντας το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ: ελευθερία της έκφρασης.....	27
5. Μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης	31
5.1. Η απόφαση Otto – Preminger – Institut εναντίον Αυστρίας	33
5.2. Wingrove εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου.....	39
5.3. Murphy εναντίον Ιρλανδίας	42
5.4. I.A. εναντίον Τουρκίας.....	45
5.5. Giniewski κατά Γαλλίας.....	48
5.6. Tatlan κατά Τουρκίας.....	49
5.7. Klein κατά Σλοβακίας	51
6. Η θρησκευτική ελευθερία της πλειοψηφίας.....	54
6.1. Οι νόμοι περί βλασφημίας.....	54
6.2. Ο αδικαιολόγητος περιορισμός της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων	56
7. Κριτική προσέγγιση της νομολογίας του ΕΔΔΑ – προσωρινά συμπεράσματα	66
8. Η θρησκευτική ελευθερία – η περίπτωση της Ελλάδος.....	76
9. Η ελευθερία της έκφρασης – η περίπτωση της Ελλάδος.....	82
10. Μεταξύ θρησκευτικής ελευθερίας και ελευθερίας της έκφρασης – η περίπτωση της Ελλάδος	86
10. 1. Νομολογιακή ερμηνεία των ελληνικών δικαστηρίων για θέματα που άπτονται θρησκευτικής ελευθερίας και ελευθερίας της έκφρασης	86
10.1.1. 5208/2000 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών – υπόθεση Μαν. Ανδρουλάκης.....	86
10.1.2. 17115/1988 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών – υπόθεση ταινίας Martin Scorsese «Ο τελευταίος πειρασμός»	89

10.2. Η έκθεση Outlook και τα κόμικς του Haderer – η μη εφαρμογή και η ανατροπή της απόφασης των ελληνικών δικαστηρίων	93
10.3. Η νομολογία του ΕΔΔΑ για την θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία της έκφρασης – η περίπτωση της Ελλάδος.....	98
10.3.1. Κοκκινάκης κατά Ελλάδος.....	98
10.3.2. Μανουσάκης και άλλοι κατά Ελλάδος.....	101
10.3.3. Λαρίσης και άλλοι κατά Ελλάδος	103
10.3.4. Βαλσάμης και Ευστρατίου κατά Ελλάδος.....	104
10.3.5. Θλιμμένος κατά Ελλάδος	105
10.3.6 Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδος.....	107
10.3.7 Δημητράς και άλλοι κατά Ελλάδος	109
10.4 Νομολογιακή εξέλιξη και προτάσεις θεραπείας των ελληνικών θεμάτων που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης.....	114
11. Άλλες χώρες	115
1.1.1. Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.....	117
1.1.2. Καναδάς.....	128
1.1.3. Γερμανία.....	144
1.1.4. Γαλλία.....	148
1.1.5. Πακιστάν	153
1.1.6. Αφγανιστάν	154
12. Συμπεράσματα.....	156
Βιβλιογραφία ξενόγλωσση.....	160
Βιβλιογραφία ελληνική	165
Νομολογία Ξενόγλωσση	168
Νομολογία ελληνική	171
Ιστοσελίδα.....	171

Συντομογραφίες

ΑΔ: Ανώτατο Δικαστήριο

άρ.: άρθρο

βλ.: βλέπε

Ε.Δ.Δ.Α.: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

ΕλλΔνη: Ελληνική Δικαιοσύνη

Ε.Σ.Δ.Α.: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

κ.ά.: και άλλα

κ.λ.π.: και λοιπά

λ.χ.: λόγου χάριν

Μν: Μανώλης Ανδρουλάκης

Μον. Πρωτ. Αθην.: Μονομελές Πρωτοδικείο Αθηνών

ν.: νόμος

νο.: νούμερο

π.χ.: παραδείγματος χάρη

παρ.: παράγραφος

σελ.: σελίδα

τομ.: τόμος

ΤοΣ.: Το Σύνταγμα

Περίληψη

Συχνά τίθεται σοβαρό θέμα επιλογής μεταξύ των δύο εννόμων αγαθών, της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης. Παρατηρείται, ότι όταν τίθεται θέμα σχετικά με την εν λόγω σύγκρουση υπερτερεί σαφώς η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Αυτό δεν οφείλεται κατά βάση στο γεγονός, ότι εξασφαλίζεται η θρησκευτική ελευθερία άνευ όρων και για όλους αλλά στο ότι εν τέλει διασφαλίζονται οι προσωπικές πεποιθήσεις της θρησκευτικής πλειοψηφίας. Η εν λόγω κατάσταση ενέχει κινδύνους πρόκλησης μεγαλύτερης κοινωνικής αναταραχής μακροπρόθεσμα, διότι καταπατάει προδήλως τις θεμελιώδεις ελευθερίες του ατόμου και εν τέλει την ίδια την έννοια της δημοκρατίας. Υπογραμμίζεται σε όλη την παρούσα εργασία η ανάγκη υπεροχής της προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης κατά τα πρότυπα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, οι οποίες παρ' ότι διακατέχονται έντονα από το θρησκευτικό στοιχείο, εν τούτοις κατάφεραν να διαχωρίσουν το κράτος από την εκκλησία και να διασφαλίσουν την άνευ όρων ελευθερία της έκφρασης. Επίσης αναφέρεται η περίπτωση του Καναδά, που ενώ δίνει έμφαση στην ελευθερία της έκφρασης εν τούτοις θέτει περιορισμούς στην θρησκευτική έκφραση. Τέλος αναφέρεται η περίπτωση Ευρωπαϊκών χωρών, που έχουν υιοθετήσει το αποκαλούμενο ηπειρωτικό μοντέλο, όπως η Ελλάδα, η Γερμανία και η Γαλλία και χώρες υπερβολικού δεσπόζοντος θρησκευτικού στοιχείου, όπως Πακιστάν και Αφγανιστάν, όπου παρατηρήθηκε, ότι δίδοντας προτεραιότητα στην θρησκευτική ελευθερία, εν τέλει καταπάται όχι μόνο η ελευθερία της έκφρασης αλλά και η ίδια η θρησκευτική ελευθερία, η οποία αποτελεί το μέσον επιβολής των πεποιθήσεων της πλειοψηφίας. Η θρησκευτική ελευθερία της πλειοψηφίας ενέχει μία μεταφυσική απόχρωση, που χρωματίζει έντονα την απαίτηση σεβασμού των πεποιθήσεων της.

Λέξεις κλειδιά: θρησκευτική ελευθερία, ελευθερία της έκφρασης, πεποιθήσεις κ.λ.π.

Εισαγωγή

Σκοπός της παρούσης εργασίας είναι η ενδεδειγμένη εξέταση της σύγκρουσης των δύο εννόμων αγαθών της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης.

Θα εξετασθούν τα εξής:

- ⊙ ποιο έννομο αγαθό χρήζει μεγαλύτερης προστασίας; Η θρησκευτική ελευθερία ή η ελευθερία της έκφρασης; Και ποιοί είναι οι λόγοι;
- ⊙ όμως εν τέλει ποιο έννομο αγαθό θα έπρεπε να χρήζει μεγαλύτερης προστασίας; Η θρησκευτική ελευθερία ή η ελευθερία της έκφρασης;

Η σημαντικότητα του θέματος έγκειται, στο ότι εάν εξετασθεί με σωστό τρόπο η εν λόγω σύγκρουση των δύο εννόμων αγαθών, δηλ. της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης, τότε θα θεραπευθεί το χρόνιο πρόβλημα της διασφάλισής τους και εν τέλει θα αναβαθμιστεί και θα διασφαλισθεί η δημοκρατία, που αποτελεί ζητούμενο με υπερτοπική και υπερχρονική σημασία.

Η έρευνα για την εκπόνηση της εργασίας βασίστηκε στη συστηματική και διεξοδική επισκόπηση της ελληνικής και διεθνούς βιβλιογραφίας. Το πρόβλημα, που παρουσιάστηκε κατά την διαδικασία της ποιοτικής έρευνας ήταν, ότι έπρεπε να αποκοπούν οι προσωπικές αντιλήψεις που έχουν διαποτισθεί από την χρόνια διάδραση με το κοινωνικό γίγνεσθαι. Όμως με την ενδεδειγμένη εξέταση της διεθνούς βιβλιογραφίας και την συγκριτική επισκόπηση των χωρών έγινε προσπάθεια εξαγωγής όσο το δυνατόν περισσότερο αμερόληπτων συμπερασμάτων.

Η διάρθρωση της εργασίας έχει ως εξής:

Στο πρώτο κεφάλαιο θα παρατεθούν οι διεθνείς διατάξεις πρόβλεψης της θρησκευτικής ελευθερίας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο θα αναλυθεί εξονυχιστικά το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ περί θρησκευτικής ελευθερίας και θα διαπιστωθεί το ποιές εν τέλει είναι οι περιπτώσεις που περιλαμβάνονται στην ερμηνεία του εν λόγω άρθρου.

Στο τρίτο κεφάλαιο θα παρατεθούν οι διεθνείς διατάξεις πρόβλεψης της ελευθερίας της έκφρασης.

Στο τέταρτο κεφάλαιο θα αναλυθεί εξονυχιστικά το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ περί ελευθερίας της έκφρασης και θα διαπιστωθεί ποιές εν τέλει είναι οι περιπτώσεις που περιλαμβάνονται στην ερμηνεία του εν λόγω άρθρου.

Στο πέμπτο κεφάλαιο θα εξετασθεί η σύγκρουση των δύο εννόμων αγαθών, δηλ. της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης. Σε αυτά τα πλαίσια θα αναλυθούν οι πέντε αποφάσεις του ΕΔΔΑ, που αποτέλεσαν ορόσημο σταθμό για την ερμηνεία της σύγκρουσης των δύο εννόμων αγαθών.

Στο έκτο κεφάλαιο θα γίνει κατανοητός ο πρώτος λόγος επικράτησης της θρησκευτικής ελευθερίας έναντι της ελευθερίας της έκφρασης, δηλ. η επιβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων της πλειοψηφίας μέσω θέσπισης νόμων περί βλασφημίας και αδικαιολόγητου περιορισμού της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Στο έβδομο κεφάλαιο θα γίνει μία κριτική προσέγγιση της νομολογίας του ΕΔΔΑ και θα εξαχθούν προσωρινά μεν αλλά χρήσιμα συμπεράσματα για το ποιό εν τέλει είναι οι λόγοι ανομοιόμορφης προσέγγισης της εν λόγω σύγκρουσης από το δικαστήριο αυτό.

Στο όγδοο κεφάλαιο θα εξετασθεί η συνταγματική πρόβλεψη περί της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα και θα εξετασθούν οι περιπτώσεις που υπάγονται στην πρόβλεψη αυτή.

Στο ένατο κεφάλαιο θα αναλυθούν οι συνταγματικές προβλέψεις περί της ελευθερίας της έκφρασης στην Ελλάδα και θα εξετασθούν οι περιπτώσεις που υπάγονται σε αυτές τις προβλέψεις.

Στο δέκατο κεφάλαιο θα διαπιστωθεί η σύγκρουση των δύο εννόμων αγαθών της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης στην Ελλάδα. Θα παρατεθεί δε η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων και του ΕΔΔΑ, προκειμένου να φωτισθούν όλες οι πλευρές της εν λόγω σύγκρουσης. Επί πλέον, θα εξετασθεί η νομολογιακή εξέλιξη και οι προτάσεις θεραπείας των θεμάτων, που άπτονται της σύγκρουσης αυτής.

Στο ενδέκατο κεφάλαιο θα παρατεθούν άλλες χώρες, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, ο Καναδάς, η Γερμανία, η Γαλλία, το Πακιστάν και το Αφγανιστάν, προκειμένου να γίνει μία συγκριτική επισκόπηση και θεώρηση περί της σύγκρουσης της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης. Θα διαπιστωθεί δε το κυριότερο, το οποίο είναι η υπεροχή των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, όσον αφορά την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης και των προσωπικών ελευθεριών εν γένει.

Στο δωδέκατο κεφάλαιο θα παρατεθούν τα κυριότερα συμπεράσματα της εργασίας, τα οποία μπορούν να αποτελέσουν χρήσιμο οδηγό για την χάραξη κατάλληλης πολιτικής, που θα εξασφαλίζει κατ' αρχήν τις ατομικές ελευθερίες και κατ' επέκταση τον πλουραλισμό και τη δημοκρατία.

1. Το δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία

Εγγυήσεις της θρησκευτικής ελευθερίας και του σεβασμού της συνείδησης κατοχυρώνονται στις συνταγματικές διατάξεις των φιλελεύθερων δημοκρατικών κοινωνιών. Το δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται:

1. στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών (άρθρο 18)¹ :

«Κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό έχει ως συνέπεια την ελεύθερη αλλαγή θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων ατομικά ή συλλογικά, τόσο φανερά, όσο και κατ' ιδίαν, με τη διδασκαλία, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων, τη λατρεία και την τέλεση σχετικών λειτουργιών».

2. στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (άρθρο 18)²:

- I. *«Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνει την ελευθερία να έχει ή να υιοθετεί κανείς τη θρησκεία ή την πεποίθηση της επιλογής του, καθώς και την ελευθερία να εκδηλώνει τη θρησκεία ή την πεποίθησή του, ατομικά, ή από κοινού με άλλους, μέσω της λατρείας, πράξεων ιεροτελεστίας, πρακτικής και διδασκαλίας.*
- II. *Κανείς δεν υπόκειται σε καταναγκασμό που θα μπορούσε να παρεμποδίσει την ελευθερία του να έχει ή να υιοθετήσει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις της επιλογής του.*
- III. *Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν μπορεί να υπόκειται παρά μόνο σε όσους περιορισμούς ορίζει ο νόμος και είναι*

---

1) Βλ. UN General Assembly, 10 December 1948.

2) Βλ. UN General Assembly, 16 December 1966,

απαραίτητοι για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, τάξης και υγείας ή ηθικής ή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

IV. Τα συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να σέβονται την ελευθερία των γονέων ή των νομίμων κηδεμόνων, να φροντίζουν για τη θρησκευτική και ηθική αγωγή των παιδιών τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους.».

3. στην Αμερικάνικη Σύμβαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρο 12)³, όπου παρέχεται:

η ελευθερία συνείδησης και θρησκείας συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας διατήρησης ή αλλαγής θρησκείας και ελευθερίας διάδοσης θρησκείας ή πεποιθήσεων ατομικά ή μαζί με άλλους, σε δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο.

4. στον Αφρικανικό Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 8)⁴ ορίζει λεπτομερώς, ότι:

I. η ελευθερία συνείδησης, εκδήλωσης και ελεύθερης πρακτικής της θρησκείας πρέπει να είναι εγγυημένη και

II. ουδείς υποκείμενος στον νόμο επιτρέπεται να υποβάλλεται σε μέτρα που περιορίζουν αυτές τις ελευθερίες.

5. Στην Συνθήκη της Λισσαβόνας, όπου υπάρχουν διάφορες προβλέψεις για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. Αναλυτικότερα⁵:

I. στο άρθρο 10 της εν λόγω Συνθήκης προβλέπεται, ότι «η Ευρωπαϊκή Ένωση προσδιορίζει και εφαρμόζει πολιτικές και δραστηριότητες, που πρέπει να στοχεύουν στην καταπολέμηση της διάκρισης που βασίζεται, μεταξύ άλλων, στην θρησκεία και στις πεποιθήσεις».

---

3) Βλ. Organization of American States, 22 November 1969.

4) Βλ. Organization of African Unity, 27 June 1981.

5) Βλ. European Union, 13 December 2007.

- II. στο άρθρο 17 προβλέπεται, ότι η *Ευρωπαϊκή Ένωση «σέβεται και δεν προδικάζει το καθεστώς που, βάσει του εθνικού δικαίου, έχουν οι εκκλησίες, οι θρησκευτικές ενώσεις ή κοινότητες στα Κράτη Μέλη. Η Ένωση σέβεται εξ ίσου το καθεστώς, βάσει του εθνικού δικαίου, των φιλοσοφικών και μη ομολογιακών οργανισμών. Αναγνωρίζοντας την ταυτότητά τους και την ειδική συμβολή τους, η Ένωση θα διατηρήσει ένα ανοιχτό, διαφανή και τακτικό διάλογο με αυτές τις εκκλησίες και οργανισμούς».*
- III. σημειώνεται βελτίωση στο διάλογο μεταξύ της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των Εκκλησιών, των θρησκευτικών ενώσεων ή των κοινοτήτων και των φιλοσοφικών και μη ομολογιακών οργανώσεων (άρθρο 17 παρ. 3)
- IV. το άρθρο 19 της ίδιας Συνθήκης αποτελεί την άμεση νομική βάση, προκειμένου να καταπολεμηθεί η διάκριση ακόμη και στο επίπεδο της θρησκείας ή των πεποιθήσεων.
- V. στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.⁶, ο οποίος κατοχυρώνεται νομικά από την Συνθήκη της Λισσαβόνας⁷ και ειδικότερα στο κεφάλαιο II, άρθρο 10⁸ περιλαμβάνεται το δικαίωμα στην ελευθερία της σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος της εκδήλωσης τους, της διάδοσής τους⁹ κ.λ.π.
- I. *«Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκεύματος ή πεποιθήσεων, καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκεύματος ή των πεποιθήσεων του, ατομικά ή συλλογικά, δημόσια ή*

---

6) Βλ. European Union, 18 December 2000.

7) J.-L. A. Grégoire, 2008, σελ. 2.

8) J. Murdoch, 2012, σελ. 11.

9) A. Ciobanu – Dordea, 2012, σελ.1.

κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές.

II. *Το δικαίωμα αντίρρησης συνειδήσεως αναγνωρίζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκησή του».*

B. στο άρθρο 21 προβλέπεται η απαγόρευση διάκρισης που βασίζεται στην θρησκεία ή στις πεποιθήσεις¹⁰.

6. στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) (άρθρο 9)¹¹: «Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας».

I. *«Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας. Το δικαίωμα τούτο επάγεται την ελευθερία αλλαγής θρησκείας, ή πεποιθήσεων, ως και την ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας, ή των πεποιθήσεων μεμονωμένα, ή συλλογικώς δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών.*

II. *Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας, ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο ετέρων περιορισμών πέραν των προβλεπομένων υπό του νόμου και αποτελούντων αναγκαία μέτρα, εν δημοκρατική κοινωνία, για την δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημόσιας τάξεως, υγείας και ηθικής, ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.»*

---

10) A. Ciobanu – Dordea, ό.π., 2012, σελ. 1.

11) Βλ. Council of Europe, 4 November 1950.

2. Ερμηνεύοντας το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ: ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας¹²

Εν γένει το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ απευθύνεται ισότιμα σε όλους τους ανθρώπους¹³. Επίσης στο άρθρο αυτό προβλέπεται μία θεμελιώδης ελευθερία, που περιλαμβάνει όλες τις θρησκείες ή πεποιθήσεις, των ανθρώπων, που ανήκουν σε θρησκευτικές μειονότητες κ.λ.π¹⁴. Η εν λόγω ελευθερία καλύπτει εν γένει το δικαίωμα υιοθέτησης, αλλαγής ή εγκατάλειψης θρησκείας με την προϋπόθεση ύπαρξης ελεύθερης θέλησης¹⁵. Συνεπώς το εν λόγω άρθρο καλύπτει όχι μόνο τις προσωπικές αντιλήψεις αλλά και την συλλογική εκδήλωση πεποιθήσεως¹⁶.

Για την ενδελεχή εξέταση αυτού του άρθρου κρίνεται απαραίτητη η ανάλυση του νοήματος των λέξεων, που αποτελούν τον τίτλο του δηλ. «συνείδηση» και «θρησκεία», προκειμένου να φωτιστεί πλήρως η ερμηνεία του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ. Η λέξη «συνείδηση» υποδηλώνει ένα ευρύ πεδίο του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ. Στην πράξη όμως, υιοθετείται μία στενότερη προσέγγιση¹⁷. Ως παράδειγμα παρατίθεται η «συνείδηση», που αναφέρεται σε μία μειοψηφία ανθρώπων και υποδηλώνει την προστασία της πολιτιστικής ταυτότητας της, τότε θεωρείται, ότι δεν υπόκειται στην προστασία του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ.¹⁸

Επί πλέον, όταν γίνεται αναφορά στην λέξη «θρησκεία» δεν υπάρχει μία συγκεκριμένη ερμηνεία της. Από την νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ) παρατηρείται, ότι *δεν αποτελεί ξεκάθαρα*

---

12) Περί του περιεχομένου του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ βλ. σ.σ. 12 - 13.

13) Council of the European Union, 16 November 2009, σελ. 1.

14) J. Murdoch, *ό.π.*, σελ. 13.

15) Council of the European Union, *ό.π.*, σελ. 1.

16) Council of the European Union, *ό.π.*, σελ. 1.

17) J. Murdoch, *ό.π.*, σελ. 16.

18) J. Murdoch, *ό.π.*, σελ. 16.

αρμοδιότητα του Δικαστηρίου η αξιολόγηση του εάν ένα σύστημα πεποιθήσεων και πρακτικών που συνδέονται με αυτό θεωρούνται θρησκεία¹⁹. Το ΕΔΔΑ επί πλέον απεφάνθει, ότι εξαιτίας της ευαισθησίας του θέματος, δηλ. εάν ένα σύστημα πεποιθήσεων αποτελεί θρησκεία, εναπόκειται στην αρχή της επικουρικότητας²⁰ των εθνικών αρχών. Βέβαια στην προστασία το άρθρου 9 συμπεριλαμβάνονται οι επικρατούσες θρησκείες, οι οποίες γίνονται αποδεκτές ως συστήματα αξιών που περιλαμβάνονται στην προστασία αυτού του άρθρου. Παλαιότερες θρησκείες, όπως ο Ιουδαϊσμός κ.λ.π. κρίνονται βάσει αξιολόγησης για το εάν αποτελούν θρησκεία. Σημαντικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση *Kimlya and others v. Russia*, όπου τέθηκε το ζήτημα κατά πόσο η Εκκλησία της Σαϊεντολογίας θα μπορούσε να αναγνωρισθεί ως «θρησκεία». Το κέντρο της σαϊεντολογίας είχε αρχικά αναγνωρισθεί ως μία μη θρησκευτική κοινότητα, η οποία έπρεπε να καταργηθεί εξαιτίας της θρησκευτικής φύσεως των δραστηριοτήτων της. Το ΕΔΔΑ απεφάνθει περί της μη κατάργησης του εν λόγω κέντρου. Έτσι στα παραπάνω πλαίσια αναγνωρίστηκε η θρησκεία της σαϊεντολογίας και δεν χρειάστηκε Το ΕΔΔΑ να προχωρήσει σε περαιτέρω ερμηνεία του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ²¹.

Επίσης η θρησκεία ταυτίζεται νοηματικά με τις πεποιθήσεις. Τονίζεται ιδιαίτερος, ότι η λέξη «πεποιθήση»²² δεν είναι ίδια με την λέξη «γνώμη». Ειδικότερα οι προσωπικές πεποιθήσεις πρέπει να ικανοποιούν τις εξής προϋποθέσεις, προκειμένου να συμπεριλαμβάνονται στην προστασία του άρθρου 9:

- ❖ να έχουν ένα σημαντικό βαθμό πειστικότητας, σοβαρότητας, συνοχής και σημαντικότητας και

---

19) *Kimlya and others v. Russia*, No 76836/01 & 32782/03, Eur. Ct. H.R., 3 December 2009.

20) Σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας η απόφαση πρέπει να λαμβάνεται στο εγγυτερό δυνατόν για τους πολίτες επίπεδο και να διενεργούνται έλεγχοι, ώστε να εξακριβώνεται, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση δρα δικαιολογημένα σε σχέση με τις δυνατότητες που προσφέρονται σε εθνική, περιφερειακή ή τοπική κλίμακα. Βλ. Επικουρικότητα, 2007 – 2013.

21) *Chappell v the United Kingdom*, No 10461/83, Eur. Ct. H.R., 30 March 1989.

22) Βλ. σ.σ. 12 – 13.

- ❖ η πεποίθηση καθ' εαυτή πρέπει να έχει βαρύνουσα σημασία στην προσωπική ζωή και συμπεριφορά του ατόμου.

Εφ' όσον αναλύθηκαν εξονυχιστικά στο σύνολο η έννοια του άρθρου και έπειτα το νόημα των λέξεων που συνιστούν τον τίτλο του θα εξετασθεί το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ ανά παράγραφο. Η πρώτη παράγραφος του εν λόγω άρθρου είναι εμπνευσμένη από την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρο 18)²³. Στην ίδια παράγραφο σύμφωνα με την νομολογία της Επιτροπής, που δεν έχει επιβεβαιωθεί από το Δικαστήριο²⁴ κατοχυρώνονται το γενικό δικαίωμα στην θρησκευτική ελευθερία (εσωτερική πλευρά του δικαιώματος) και το δικαίωμα εκδηλώσεων των θρησκευτικών πεποιθήσεων (εξωτερική πλευρά του δικαιώματος)²⁵.

Πιο συγκεκριμένα η αλλαγή θρησκευτικών πεποιθήσεων αποτελεί το γενικό δικαίωμα στη θρησκευτική ελευθερία ή την εσωτερική πλευρά του δικαιώματος και σύμφωνα με την Επιτροπή δεν επιδέχεται περιορισμούς²⁶. Επομένως η προστασία της εσωτερικής πλευράς του δικαιώματος είναι απόλυτη²⁷. Μη αποδεκτοί περιορισμοί στην άσκηση του εν λόγω δικαιώματος αποτελούν: η επιβολή από τις αρχές οποιασδήποτε μορφής τιμωρίας στους έχοντες ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, η υποχρεωτική συμμετοχή στις δραστηριότητες άλλης θρησκευτικής κοινότητας και η υποχρεωτική κατήχηση στις δοξασίες άλλης θρησκείας²⁸.

Επίσης από την παρ. 2 του εν λόγω άρθρου γίνεται κατανοητό, ότι το δικαίωμα εκδηλώσεως θρησκευτικών πεποιθήσεων επιδέχεται κάποιους περιορισμούς, εν

---

23) J. Murdoch, *ό.π.*, σελ. 13.

24) Σ. Σταύρου, 6/2002, σελ. 2.

25) J. Martinez – Torron, 1/12/2012, σελ. 3 - 4.

26) ΕΕπΔΑ, *γνώμη επί προσφυγής Darby κατά Σουηδίας*, Series A, ν. 187, σελ. 17, παρ. 44., παρατίθεται στον Σ. Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 2.

27) J. Martinez – Torron, *ό.π.*, σελ. σελ. 3 - 7.

28) ΕΕπΔΑ, *απόφαση επί παραδεκτού προσφυγής υπ' αριθμ. 10491/83 Angelini κατά Σουηδίας*, D. R. 51, σελ. 41., παρατίθεται στον Σ. Σταύρου, *ό.π.*, σελ. 2.

αντιθέσει με το δικαίωμα αλλαγής θρησκευτικών πεποιθήσεων. Κατά συνέπειαν, η λέξη «άσκηση» που αναφέρεται στην άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών και βρίσκεται στην πρώτη παράγραφο του άρθρου αυτού δεν περιλαμβάνει κάθε δράση που υποκινείται ή επηρεάζεται από την θρησκεία ή τις πεποιθήσεις²⁹. Σε αυτά τα πλαίσια δεν μπορεί να απαιτηθεί φοροαπαλλαγή για λόγους που οφείλονται σε θρησκευτικές αντιλήψεις³⁰. Η παράγραφος του ίδιου άρθρου χρησιμοποιείται για να ισορροπήσει δικαιώματα που μπορεί να έρχονται σε σύγκρουση με αυτό το άρθρο, όπως το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ, όπου ορίζεται το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση^{31, 32}.

Αναλυτικότερα το δικαίωμα που ορίζεται στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ δεν είναι απόλυτο, λόγω του ότι η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή εξωτερική πλευρά του δικαιώματος επιδέχεται περιορισμών³³. Οι περιορισμοί αυτοί πρέπει να:

- ▶ προβλέπονται από τον νόμο,
  - ▶ να εξυπηρετούν κατά τη Σύμβαση θεμιτό σκοπό και
  - ▶ να είναι αναγκαίοι σε μία δημοκρατική κοινωνία³⁴, προκειμένου να προστατευθούν:
    - a. η δημόσια ασφάλεια, τάξη και υγεία,
    - b. τα δικαιώματα και οι ελευθερίες άλλων ανθρώπων κ.λ.π.³⁵.
- Παρατηρείται, ότι δεν γίνεται άμεση αναφορά στην αρχή «της αναλογικότητας³⁶», αλλά στα αναγκαία μέτρα σε μία δημοκρατική κοινωνία³⁷.

---

29) J. Murdoch, ό.π., σελ. 15.

30) J. Murdoch, ό.π., σελ. 15.

31) J. Murdoch, ό.π., σελ. 13.

32) Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με αυτό το θέμα βλ. σ.σ. 26 - 31.

33) J. Martinez – Torrons ό.π., σ.σ. 3 - 7.

34) Σ. Σταύρου, ό.π., σελ. 2.

35) Α. Τζαννέτης, 23 και 24/4/2005, σελ. 2.

36) Η αρχή της αναλογικότητας αναλύεται σε τρεις επί μέρους αρχές:

Χαρακτηριστικά παραδείγματα πεποιθήσεων που δεν εμπίπτουν στην προστασία του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ αποτελούν οι πεποιθήσεις που βοηθούν στην αυτοκτονία ή το γλωσσικό ύφος κ.λπ. Αντίθετα, ο πασιφισμός, η αθεΐα κ.λπ. συμπεριλαμβάνονται στο σύστημα αξιών του εν λόγω άρθρου³⁸. Όμως, πρέπει να γίνει διαχωρισμός μεταξύ δραστηριότητας, που είναι ζωτική για την έκφραση θρησκευτικών πεποιθήσεων και αυτής, που είναι μερικώς εμπνευσμένη από αυτήν. Ως παράδειγμα αναφέρεται η υπόθεση *Arrowsmith v. the United Kingdom*, κατά την οποία ο αιτών, ο οποίος διάκειτο ευνοϊκά στον πασιφισμό μοίρασε φυλλάδια σε στρατιώτες. Τα φυλλάδια αυτά στόχευαν στην προώθηση επίλυσης πολιτικών ζητημάτων μέσω της μη χρήσης βίας. Η διανομή των εν λόγω φυλλαδίων είχαν ως αποτέλεσμα την κριτική στάση της Κυβέρνησης σε αυτά. Το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι η διανομή των εν λόγω φυλλαδίων δεν αποτελούσε εκδήλωση θρησκευτικής πεποίθησης υπό το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, παρ' όλο που αναγνώρισε, ότι ο αιτών είχε παρακινήθει από τον πασιφισμό³⁹.

Επί πλέον, η απαίτηση παρακολούθησης μίας ηθικής και κοινωνικής εκπαίδευσης απαλλαγμένης από κάθε είδους δογματισμού δεν αποτελεί παρεμβολή στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ⁴⁰. Όμως, αποτελεί παρεμβολή στο εν λόγω άρθρο λ.χ. το γεγονός της άρνησης εξαίρεσης από την παρακολούθηση σχολικών μαθημάτων την ημέρα του Σαββάτου. Βέβαια καμία περαιτέρω εξαίρεση από το σχολικό περιβάλλον δεν θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή και η οποία θα επηρρέαζε δυσμενώς το δικαίωμα του

-
- ✓ στην αρχή του πρόσφορου, σύμφωνα με την οποία απαγορεύονται περιορισμοί ατομικών δικαιωμάτων που κρίνονται ακατάλληλοι για την επίτευξη νομίμου σκοπού,
  - ✓ στην αρχή της αναγκαιότητας, σύμφωνα με την οποία απαγορεύονται περιορισμοί ατομικών δικαιωμάτων, που δεν είναι αναγκαίοι για την επίτευξη επιδιωκόμενου σκοπού και
  - ✓ στην αρχή της *stricto sensus* αναλογικότητας, σύμφωνα με την οποία προϋποτίθεται στάθμιση συμφερόντων, δηλ. σύζευξη του επιδιωκόμενου σκοπού που επιδιώκει ένας περιορισμός και του ιδίου του περιορισμού.

Γ. Τριανταφύλλου, 23 και 24/4/2005, σ.σ. 6 – 7.

37) Α. Τζαννέτης, “Αρχή αναλογικότητας στο ποινικό δίκαιο”, ό.π., σελ. 2.

38) J. Murdoch, ό.π., σελ.. 14.

39) *Arrowsmith v. the United Kingdom*, N.7050/75, Eur. Ct. H.R., 5 December 1978.

40) J. Murdoch, ό.π., σελ.. 69.

τέκνου στην εκπαίδευση. Θεωρείται, ότι το εν λόγω δικαίωμα του τέκνου στην εκπαίδευση υπερισχύει του δικαιώματος να λαμβάνεται υπόψιν οι θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων⁴¹.

Επίσης η επιβολή σε άτομα πράξεων που αντιτίθενται στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, παρακολούθησης θρησκευτικής τελετής⁴² κ.λ.π. αποτελεί παρεμβολή στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση *Buscarini and others v San Marino*, κατά την οποία δύο πολιτικά πρόσωπα, τα οποία είχαν μεν εκλεγεί στο κοινοβούλιο έπρεπε να πάρουν όρκο, ο οποίος αντίβαινε στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Ο εν λόγω όρκος βασιζόταν στην Βίβλο και αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση απόκτησης της ιδιότητας του πολιτικού μέλους της Κυβέρνησης. Τα λόγια του όρκου είχαν ως εξής: (“ Ορκίζομαι στο Άγιο Πνεύμα, να είμαι πιστός και να υπακούω στο Σύνταγμα και στη Δημοκρατία...”). Η κυβέρνηση ισχυρίστηκε, ότι τα λόγια αυτά είχαν σημασία ιστορική και κοινωνική παρά θρησκευτική. Εν τούτοις, Το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι η επιβολή της απόψεως της Κυβερνήσεως δεν είναι “αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία”⁴³.

Αντιστρόφως ένας περιορισμός σε μία πράξη ή μία συμπεριφορά, που εκδηλώνεται λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων αποτελεί πάλι παρεμβολή στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ⁴⁴. Ως παράδειγμα αναφέρονται οι απαγορεύσεις που επιβάλλονται σε άτομα για λόγους προσηλυτισμού ή λόγω του ότι κάποιος φοράει ένδυμα, που υποδηλώνει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις^{45, 46 και 47} του και αποτελούν παρεμβολή

---

41) Βλ. *Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v Luxembourg*, No 37680/97, Eur. Ct. H.R., 14 October 1999.

42) *Buscarini and others v San Marino*, N. 24645/94, Eur. Ct. H.R., 18 February 1999.

43) J. Murdoch, ό.π., σελ. 16.

44) J. Murdoch, ό.π., σελ. 14.

45) Περί του ποιού είδους πεποιθήσεως εμπίπτει στο πεδίο προστασίας του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ βλ. σ.σ. 12 – 13.

46) Περί των εξαιρέσεων του πότε ένας περιορισμός σε μία πράξη ή μία συμπεριφορά, που εκδηλώνεται λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων δεν αποτελεί πάλι παρεμβολή στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ βλ. ειδικές περιπτώσεις σ.σ. 12 - 19.

στο εν λόγω άρθρο. Άρα, σε κάθε περίπτωση, όπου περιλαμβάνεται σύγκρουση μεταξύ κρατικών αρχών και των πεποιθήσεων του ατόμου θεωρείται παρεμβολή του εν λόγω άρθρου⁴⁸.

Όμως από το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ απορρέει στην ουσία περιορισμένη προστασία:

- του ατόμου στο εργασιακό περιβάλλον. Η δικαιολογία για μία τέτοια προσέγγιση στηρίζεται στην εθελοντική φύση της εργασίας και στην αρχή, ότι ο εργαζόμενος που εγκαταλείπει την εργασία του μπορεί να ακολουθήσει οποιαδήποτε υποχρέωση άπτεται των θρησκευτικών του πεποιθήσεων⁴⁹. Αυτό ισχύει επίσης στον δημόσιο τομέα εργασίας⁵⁰. Ως παράδειγμα αναφέρεται η υπόθεση *Kalac v Turkey*, κατά την οποία Το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι ένα μέλος των στρατιωτικών δυνάμεων είχε εθελοντικά επιλέξει περιορισμούς που αφορούσαν την εκδήλωση των πεποιθήσεών του με την είσοδό του στην στρατιωτική του ζωή⁵¹. Παρ' όλο βέβαια, που Το ΕΔΔΑ δήλωσε έλλειψη ικανοποίησης από τον τρόπο που ο αιτών παρεμποδίζονταν στην εκπλήρωση θρησκευτικών του υποχρεώσεων, εν τούτοις τον έκρινε βάσει του τρόπου, με τον οποίο εκδήλωνε τις πεποιθήσεις του⁵². Συνεπώς κρίθηκε, ότι ο εξαναγκασμός σε υποχρεωτική παραίτηση του αιτούντος δεν αποτελούσε παρεμβολή στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ⁵³.

---

47) J. Murdoch, ό.π., σελ. 27.

48) J. Murdoch, ό.π., σελ., 28.

49) J. Murdoch, ό.π., σελ. 30.

50) J. Murdoch, ό.π., σελ. 30.

51) *Kalac v. Turkey*, 27 Eur. Ct. H.R. 552, 558, 1 July 1997.

52) *Kalac v. Turkey*, supra note 50.

53) *Kalac v. Turkey*, supra note 50.

- σε περίπτωση απέλασης αλλοδαπού από μία χώρα, όπου υπάρχει ισχυρισμός, ότι βρίσκεται σε κίνδυνο η θρησκευτική ελευθερία. Αντιθέτως η άρνηση εισδοχής αλλοδαπού σε μία χώρα λόγω θρησκευτικών του πεποιθήσεων αποτελεί παρεμβολή στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ⁵⁴.

Επίσης εν γένει η πρόβλεψη περιορισμών του άρθρου αυτού δεν επεκτείνεται σε ισχυρισμούς για μεροληπτική μεταχείριση: στην εφαρμογή φορολογικής νομοθεσίας ή στην στέρηση υλικών πόρων σε θρησκευτικούς οργανισμούς κ.λ.π⁵⁵.

Επίσης σύμφωνα με το άρθρο 1 της ΕΣΔΑ τα εθνικά κράτη έχουν υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπων⁵⁶. Η προστασία της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας που παρέχεται βάσει του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ αποτελεί σημαντικό θέμα που άπτεται της διασφάλισης των εκάστοτε νομοθεσιών των κρατών (άρθρο 1 της ΕΣΔΑ)⁵⁷. Σε αυτά τα πλαίσια ένα εθνικό κράτος έχει:

- την αρνητική υποχρέωση αποχής από την παρεμβολή στα προστατευόμενα δικαιώματα⁵⁸. Αυτή η αρνητική υποχρέωση απορρέει από το άρθρο 9 παρ. 2. «*Η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας, ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο ετέρων περιορισμών πέραν.....*»⁵⁹ και
- την θετική υποχρέωση να αναλαμβάνει συγκεκριμένες δράσεις, προκειμένου να προστατεύσει την θρησκευτική ελευθερία μέσα σε ένα πνεύμα πλουραλισμού και αμοιβαίας ανοχής⁶⁰. Περί του πότε κρίνεται

---

54) J. Murdoch, ό.π., σ. σ. 15 - 16.

55) J. Murdoch, ό.π., σελ. 15.

56) J. Murdoch, ό.π., σελ. 28.

57) Council of the European Union, ό.π., σελ. 1.

58) Council of the European Union, ό.π., σελ. 1.

59) J. Murdoch, ό.π., σελ. 28.

60) Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σ.σ. 17 και εξής της παρούσης εργασίας.

απαραίτητη ή μερικώς αποδεκτή η επέμβαση του Κράτους εξαρτάται από τις εκάστοτε περιστάσεις⁶¹. Ειδικότερα, όταν ένα κράτος επεμβαίνει στις εσωτερικές διευθετήσεις μίας θρησκευτικής κοινότητας, προκειμένου να αντιμετωπίσει την σύγκρουση μεταξύ των εμπλεκομένων μερών αποτελεί θετική υποχρέωση του Κράτους⁶².

Στα παραπάνω πλαίσια αναφέρεται η αρχή της θρησκευτικής αυτονομίας των εκκλησιών και των θρησκευτικών ομάδων⁶³. Το αποτέλεσμα της εν λόγω αυτονομίας είναι, ότι οι εκκλησίες πρέπει να είναι ελεύθερες από παρεμβολές του Κράτους ή από οποιαδήποτε παρεμβολή, όταν πραγματοποιούν δικές τους υποθέσεις, όπως συναντήσεις θρησκευτικών αρχηγών κ.λ.π⁶⁴. Επίσης η θρησκευτική αυτονομία αναφέρεται στην ελευθερία θρησκευτικών ομάδων να ενεργούν ελεύθερα στην κοινωνία και να έχουν πρόσβαση σε θρησκευτικά δικαιώματα που ισχύουν και σε άλλες χώρες, όπως το δικαίωμα απόκτησης νομικής προσωπικότητας κατά το αστικό δίκαιο⁶⁵.

---

61) J. Murdoch, ό.π., σελ. 29.

62) J. Murdoch, ό.π., σελ. 29.

63) J. Martinez – Torron, ό.π., σελ. 4.

64) J. Martinez – Torron, ό.π., σελ. 4.

65) J. Martinez – Torron, ό.π., σελ. 4.

3. Το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης⁶⁶

Το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης είναι καίριας σημασίας για την διασφάλιση της δημοκρατίας⁶⁷. Η πληροφόρηση και εν γένει η διάδοση ιδεών συνεισφέρουν στην διαμόρφωση του δημόσιου διαλόγου, ο οποίος είναι σημαντικός για την δημόσια ευθύνη και διαφάνεια της Κυβέρνησης⁶⁸. Το εν λόγω δικαίωμα κατοχυρώνεται:

1. στην Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου των Ηνωμένων Εθνών (άρθρο 19)⁶⁹:

«Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις γνώμες του, και το δικαίωμα να αναζητεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης, και από όλο τον κόσμο».

2. στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (άρθρο 19 και 20)⁷⁰:

I. «Κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του.

II. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους,

---

66) Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ ελευθερία της έκφρασης βλ. σ.σ. 27 - 31.

67) A. Callamard, 2006, σελ. 2.

68) A. Callamard, ό.π., σελ. 2.

69) Βλ. UN General Assembly, 10 December 1948.

70) Βλ. UN General Assembly, 16 December 1966.

ανεξαρτήτως συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του.

- III. *Η άσκηση των δικαιωμάτων, που προβλέπονται στην παράγραφο 2 του άρθρου αυτού, συνεπάγεται ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Μπορεί, επομένως, να υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι όμως πρέπει να προβλέπονται με σαφήνεια από το νόμο και να είναι*
- a. Για το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων.*
  - b. Για την προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών».*

Παρατηρείται, ότι ενώ στην πρώτη παράγραφο του άρθρου 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα κατοχυρώνονται με απόλυτο τρόπο οι απόψεις τονίζεται, ότι οι απόψεις δεν είναι εκφράσεις. Συνεπώς είναι αποδεκτή η κακή σκέψη αλλά η έκφρασή της υπόκειται σε περιορισμούς σύμφωνα με την παράγραφο 3 του εν λόγω άρθρου⁷¹.

3. στην Αμερικάνικη Σύμβαση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (άρθρο 13 και 14)⁷²:

Άρθρο 13. *«Η ελευθερία της σκέψης και της έκφρασης»*

I. *«Όλοι έχουν το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης και της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία αναζήτησης, λήψης και διάδοσης πληροφοριών και ιδεών οποιουδήποτε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, είτε προφορικά, είτε γραπτά, είτε έντυπα, είτε σε μορφή τέχνης, ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο της επιλογής τους.*

II. *Η άσκηση του δικαιώματος που προβλέπεται στην προηγούμενη παράγραφο, δεν υπόκειται σε προηγούμενη λογοκρισία, αλλά θα πρέπει να υπόκειται σε εκ των υστέρων επιβολή της ευθύνης, η οποία θα*

---

71) T. Mendel, 2011, σελ. 3.

72) Βλ. Organization of American States, 22 November 1969.

ορίζεται ρητώς από το νόμο στο βαθμό που είναι αναγκαίο για να διασφαλιστεί:

a. ο σεβασμός των δικαιωμάτων και της υπόληψης των άλλων ή

b. η προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή της ηθικής .

III. Το δικαίωμα της έκφρασης δεν μπορεί να περιορίζεται με έμμεσες μεθόδους ή μέσα, όπως η κατάχρηση κυβερνητικών ή ιδιωτικών ελέγχων στο δημοσιογραφικό χαρτί, στις συχνότητες ραδιοφωνικής εκπομπής, ή σε εξοπλισμό που χρησιμοποιείται για τη διάδοση πληροφοριών, ή με οποιαδήποτε άλλα μέσα που αποσκοπούν στο να εμποδίσουν την μετάδοση και κυκλοφορία ιδεών και απόψεων.

IV. Παρά τις διατάξεις της παραγράφου 2 ανωτέρω, δημόσια θεάματα μπορεί να υπόκεινται προηγουμένως σε λογοκρισία από τον νόμο με αποκλειστικό σκοπό την ρύθμιση της πρόσβασης σε αυτά, προκειμένου να επιτευχθεί η ηθική προστασία της παιδικής ηλικίας και της εφηβείας.

V. «Κάθε προπαγάνδα υπέρ του πολέμου και οποιαδήποτε πρόκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους που συνιστούν προτροπή σε άνομη βία ή σε οποιαδήποτε άλλη παρόμοια ενέργεια εναντίον οποιουδήποτε ατόμου ή ομάδας ατόμων με βάση τη φυλή, το χρώμα, τη θρησκεία, τη γλώσσα, ή την εθνική καταγωγή θα πρέπει να θεωρούνται ως αδικήματα που τιμωρούνται από το νόμο».

Άρθρο 14. Δικαίωμα στην Απάντηση

I. «Το πρόσωπο που έχει προσβληθεί από ανακριβείς ή προσβλητικές δηλώσεις ή ιδέες, που διαδίδονται στο ευρύ κοινό μέσω θεσμικά κατοχυρωμένου μέσου επικοινωνίας, έχει το δικαίωμα να απαντήσει ή να προβεί σε διόρθωση χρησιμοποιώντας τον ίδιο τρόπο επικοινωνίας, υπό τους όρους που ο νόμος μπορεί να καθορίσει.

II. Η διόρθωση ή απάντηση δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να μετριάσει τις νομικές ευθύνες που μπορεί να έχουν προκύψει.

III. Για την αποτελεσματική προστασία της τιμής και της υπόληψης, κάθε εκδότης, και κάθε εφημερίδα, κινηματογραφικό έργο, ραδιοφώνου, ή τηλεοπτικός σταθμός, πρέπει να έχουν έναν υπεύθυνο ο οποίος δεν θα απολαμβάνει ασυλίας ή ειδικών προνομίων».

4. στον Αφρικανικό Χάρτη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 9)⁷³:

«Όλοι έχουν το δικαίωμα της πληροφόρησης και το δικαίωμα να εκφράζουν και να διαδίδουν την άποψή τους μέσα στα πλαίσια του νόμου».

5. στην Συνθήκη της Λισσαβώνας⁷⁴, που κατοχυρώνει την νομική αξία του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων⁷⁵. Αναλυτικότερα:

I. στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε. Ε. (άρθρο 11)⁷⁶:

a. «Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης»

I. «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την ανάμειξη δημοσίων αρχών και αδιακρίτως συνόρων.

II. Η ελευθερία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και η πολυφωνία τους είναι σεβαστές».

---

73) Βλ. Organization of African Unity, 27 June 1981.

74) Βλ. European Union, 13 December 2007,

75) J.-L. A. Grégoire, 2008, σελ. 2.

76) Βλ. European Union, 18 December 2000 (2000/C 364/01).

6. στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 10)⁷⁷:

«Ελευθερία έκφρασης»

- I. *«Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας.*
- II. *Η άσκησις των ελευθεριών τούτων, συνεπαγομένων καθήκοντα και ευθύνας δύναται να υπαχθή εις ωρισμένας διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, προβλεπομένους υπό του νόμου και αποτελούντας αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία δια την εθνικήν ασφάλειαν, την εδαφικήν ακεραιότητα ή δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υπολήψεως ή των δικαιωμάτων των τρίτων, την παρεμπόδισιν της κοινολογήσεως εμπιστευτικών πληροφοριών ή την διασφάλισιν του κύρους και αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας».*

---

77) Βλ. Council of Europe, 4 November 1950.

4. Ερμηνεύοντας το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ: ελευθερία της έκφρασης

Βάσει του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ παρέχεται σε όλους το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης. Το εν λόγω δικαίωμα περιλαμβάνει την διατήρηση της γνώμης και της λήψης και μετάδοσης πληροφορίας και ιδεών χωρίς την παρέμβαση του Κράτους⁷⁸. Κατά συνέπεια η ελευθερία της έκφρασης έχει κυρίως αρνητική φύση, γιατί περιορίζει την δυνατότητα παρεμβολής του Κράτους σε αυτό⁷⁹.

Υπό την παραπάνω έννοια απαιτείται η λήψη θετικών μέτρων από το Κράτος, προκειμένου να προστατεύσει το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου. Αναλυτικότερα το Κράτος πρέπει να⁸⁰:

- αναλαμβάνει δράση, ώστε να εμποδίζει την εμπλοκή των ιδιωτικών φορέων στην ελεύθερη άσκηση της έκφρασης των ατόμων (οριζόντια μορφή εφαρμογής των δικαιωμάτων)⁸¹ και
- λαμβάνει θετικά μέτρα, προκειμένου να διασφαλίζει, ότι οι πράξεις της συνεισφέρουν στην ελεύθερη ροή της πληροφορίας και των ιδεών σε μία κοινωνία⁸².

Επίσης το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει το δικαίωμα της επικοινωνίας και της έκφρασης με κάθε μέσο, συμπεριλαμβανομένου των λέξεων, των εικόνων και ορισμένων δράσεων λ.χ. μαζικές διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις⁸³.

---

78) T. Mendel, ό.π.,σελ. 4.

79) T. Mendel, ό.π.,σελ. 5.

80) T. Mendel, ό.π.,σελ. 5.

81) T. Mendel, ό.π.,σελ. 5.

82) T. Mendel, ό.π.,σελ. 5.

83) S. Sturges, (2006), σ.σ. 1 - 10.

Ο τύπος της έκφρασης, που προστατεύεται στο άρθρο αυτό περιλαμβάνει:

- την πολιτική έκφραση (συμπεριλαμβανομένου σχολίων σε ζητήματα γενικού ενδιαφέροντος). Η εν λόγω έκφραση προστατεύεται ιδιαίτερα, προκειμένου να διασφαλιστεί η διαφάνεια και η ποιότητα της δημοκρατίας⁸⁴.
- την καλλιτεχνική έκφραση. Αυτή η έκφραση είναι ζωτικής σημασίας για την ανάπτυξη ιδεών και για την ατομική ικανοποίηση και αυτοεκπλήρωση⁸⁵ και
- τις διαφημίσεις, ιδιαίτερα όταν εγείρονται ζητήματα δημόσιας συζήτησης και ενδιαφέροντος⁸⁶.

Προκειμένου να εξασφαλιστεί η ελευθερία της έκφρασης παρέχεται προστασία της ελευθεροτυπίας, συμπεριλαμβανομένων της προστασίας των δημοσιογραφικών πηγών.

Παρεμβολές στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης αποτελούν:

- ❖ οι περιορισμοί έκδοσης εντύπου,
- ❖ η ενοχοποίηση της έκφρασης,
- ❖ η απαίτηση των δημοσιογράφων να αποκαλύψουν τις πηγές τους,
- ❖ η επιβολή πειθαρχικών μέτρων ή κατάσχεσης υλικού κ.λ.π.

Υπογραμμίζεται, ότι ο παράνομος περιορισμός του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης ενός ατόμου παραβιάζει το δικαίωμα του άλλου να παραλαμβάνει και να πληροφορείται το περιεχόμενο της έκφρασης αυτού που την διαδίδει⁸⁷.

---

84) T. Mendel, ό.π.,σ.σ. 5 - 21.

85) T. Mendel, ό.π.,σ.σ. 5 – 21.

86) T. Mendel, ό.π.,σ.σ. 5 – 21.

Η ύπαρξη του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης θα ήταν μάταιη εάν σε αυτό προστατεύονταν μόνο συγκεκριμένοι τύποι έκφρασης. Έτσι το εν λόγω άρθρο υπόκειται, σε κάποιους περιορισμούς⁸⁸. Οι εν λόγω περιορισμοί συνεισφέρουν στην προστασία των γνωστών και αγνώστων τύπων έκφρασης⁸⁹. Δεδομένου όμως, ότι πολλοί τύποι έκφρασης μπορούν να προκαλέσουν την απειλή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και την δημιουργία ενός περιβάλλοντος, όπου δεν θα είναι πλέον εφικτή η απόλαυση της ισότητας είναι απαραίτητη η επιβολή περιορισμών⁹⁰. Ο απώτερος σκοπός των περιορισμών είναι η ενίσχυση του σεβασμού στα ανθρώπινα δικαιώματα και στις θεμελιώδεις ελευθερίες χωρίς διακρίσεις, όπως το χρώμα, το φύλο, η γλώσσα κ.λ.π.⁹¹.

Το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ δημιουργεί δικαιώματα και υποχρεώσεις, που υπόκεινται σε περιορισμούς, οι οποίοι⁹²:

- προβλέπονται από τον νόμο,
- εξυπηρετούν κατά τη Σύμβαση θεμιτό σκοπό και
- είναι αναγκαίοι σε μία δημοκρατική κοινωνία⁹³, προκειμένου να προστατευθούν⁹⁴:
  - a. η δημόσια ασφάλεια, τάξη και υγεία,
  - b. τα δικαιώματα, οι ελευθερίες και η φήμη άλλων ανθρώπων,
  - c. η αποτροπή της εγκληματικότητας κ.λ.π.⁹⁵.

---

87) *Kanellopoulos v. Greece*, v. 11325/06, Eur. Ct. H.R, 21 February 2008.

88) T. Mendel, ό.π. σ.σ. 11 – 15.

89) T. Mendel, ό.π., σ.σ. 11 – 15.

90) T. Mendel, ό.π., σ.σ. 11 – 15.

91) T. Mendel, ό.π.,σελ.4.

92) A. Callamard, ό.π., σελ. 2.

93) Σ. Σταύρου, “Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της έκφρασης”, ό.π., σελ. 2.

94) ΣΕΛ. Sturges, “ό.π. ,σ.σ. 187 - 188.

95) Α. Τζαννέτης, “Αρχή αναλογικότητας στο ποινικό δίκαιο”, ό.π., σελ. 2.

Κατόπιν των ανωτέρω παρατηρείται, ότι στο άρθρο 10 παρ. 2 της ΕΣΔΑ (ελευθερία της έκφρασης), όπως και στο άρθρο 9 παρ. 2 της ΕΣΔΑ (θρησκευτική ελευθερία) γίνεται έμμεση αναφορά στην αρχή «της αναλογικότητας», δηλ. για αναγκαία μέτρα σε μία δημοκρατική κοινωνία⁹⁶. Στα πλαίσια της αρχής της αναλογικότητας πρέπει να λαμβάνεται υπόψη: ο κατά το δυνατόν μικρότερος περιορισμός⁹⁷ του δικαιώματος της έκφρασης, η αξία της συγκεκριμένης έκφρασης, το μέσο που χρησιμοποιήθηκε για την εξωτερίκευση της έκφρασης κ.λ.π⁹⁸.

Το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ παρέχει το δικαίωμα στην Κυβέρνηση να απαιτήσει την αδειοδότηση επιχειρήσεων ραδιοφωνικών, τηλεοπτικών, ή κινηματογραφικών, παρ' όλο που τέτοιοι περιορισμοί πρέπει να είναι σύμφωνοι με το νόμο, αναγκαίοι και ανάλογοι⁹⁹. Άρα απαιτείται ισχυρή δικαιολογία για τον περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης¹⁰⁰.

---

96) Βλ. σελ. 17.

97) Βλ. Κ. Παμπούκης και Π. Παπαδρόσου – Αρχανιωτάκη, 2012.

98) T. Mendel, ό.π., σελ. 4.

99) Sel. Sturges, “ό.π.,σ. σ. 187 - 188.

100) Sel. Sturges, “ό.π.,σ. σ. 187 - 188.

5. Μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης

Όταν η ελευθερία της έκφρασης έρχεται σε αντίθεση με την θρησκευτική ελευθερία, τότε αντιμετωπίζεται ένα σοβαρό θέμα επιλογής μεταξύ δύο εξίσου θεμελιωδών και συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων¹⁰¹. Παρατηρείται, ότι ενώ η ελευθερία της έκφρασης δεν αποτελεί απόλυτο δικαίωμα, οι περιορισμοί που επιβάλλονται σε αυτό είναι αμφιλεγόμενοι¹⁰².

Επίσης υπογραμμίζεται η σημαντικότητα της προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας για τις δημοκρατικές κοινωνίες¹⁰³. Η θρησκευτική ελευθερία περιγράφεται ως ένα ‘σπουδαίο απόκτημα’, όχι μόνο για τους θρησκευόμενους αλλά και για τους άθεους, για τους αγνωστικιστές κ.λ.π¹⁰⁴. Αυτή η ελευθερία, η οποία αποκτήθηκε με υψηλό κόστος και με το πέρασμα των αιώνων αποτελεί προϋπόθεση ζωτικής σημασίας για τον πλουραλισμό, ο οποίος είναι ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά, που καθορίζει τις δημοκρατικές κοινωνίες¹⁰⁵. Όμως τίθενται ερωτήματα κατά πόσο οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και τα θρησκευτικά σύμβολα πρέπει να προστατεύονται από προσβολές χωρίς να περιορίζεται αυτόματα και το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης¹⁰⁶.

Είναι ενδιαφέρον να σημειωθεί η διάκριση μεταξύ θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 9 της ΕΣΔΑ) και ελευθερίας της έκφρασης (άρθρο 10 της ΕΣΔΑ). Η ελευθερία της έκφρασης περιλαμβάνει τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές και πολιτικές

---

101) Sel. Kapai and A. S. Y. Cheung, “2009, σελ. 2.

102) Sel. Kapai and A. S. Y. Cheung, ό.π., σελ. 3.

103) J. Martinez – Torron, ό.π., σελ.3.

104) J. Martinez – Torron, ό.π., σελ.3.

105) J. Martinez – Torron, ό.π., σελ. 3.

106) Sel. Kapai και A. S. Y. Cheung,ό.π., σελ. σελ. 1 - 5.

πεποιθήσεις¹⁰⁷. Αναφέρεται δε στην ελευθερία του να έχει κάποιος γνώμη και να λαμβάνει ή να μοιράζεται πληροφορίες και ιδέες χωρίς παρεμβολές¹⁰⁸. Ενώ η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει έννοιες της θρησκείας¹⁰⁹ κ.λ.π., όπως επίσης και την ελευθερία έκφρασης των πεποιθήσεων μέσω λατρείας, της παιδείας και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών¹¹⁰.

Επί πλέον, παρατηρείται, ότι το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ δηλ. θρησκευτική ελευθερία προσφέρει μεγαλύτερη προστασία από το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ δηλ. ελευθερία της έκφρασης¹¹¹. Αυτό οφείλεται στο εξής: το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ προστατεύει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά κατοχυρώνει γενικότερα την ελευθερία «σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας». Το Δικαστήριο ερμηνεύει στενά το δικαίωμα καθενός «να εκδηλώνει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις του», με αποτέλεσμα να διαχωρίζει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις από τις γενικότερες απόψεις ή κοσμοθεωρίες του ατόμου¹¹². Συνεπώς η ιδιαίτερη μεταχείριση των θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι ως και εάν υπάρχει υποχρέωση σεβασμού αυτών των ιδεών, όχι όμως και κάθε άλλης άποψης ή κοσμοθεωρίας¹¹³. Η ισχύς αυτού του συμπεράσματος θα επιβεβαιωθεί από την νομολογία του ΕΔΔΑ και ειδικότερα από τις εξής αποφάσεις:

- ✓ Otto – Preminger – Institut εναντίον Αυστρίας,
- ✓ Wingrove εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου,
- ✓ Murphy εναντίον Ιρλανδίας και
- ✓ Klein εναντίον Σλοβακίας.

---

107) Α. Δημητρόπουλος, 2004, σελ. 184.

108) J. Martinez – Torron, ό.π.,, σελ.3.

109) Α. Δημητρόπουλος, ό.π, σελ. 184.

110) J. Martinez – Torron, ό.π.,, σελ.3.

111) J. Martinez – Torron, ό.π.,, σελ.3.

112) Σ. Τσακυράκης, 2005, σελ. 87.

113) Σ. Τσακυράκης, ό.π., σελ. 87.

5.1. Η απόφαση Otto – Preminger – Institut εναντίον Αυστρίας

Tο 1985 η αυστριακή μη κερδοσκοπική εταιρία Otto – Preminger – Institut, σκοπός της οποίας ήταν η προώθηση της δημιουργίας, επικοινωνίας και αναψυχής με οπτικοακουστικά μέσα, προγραμμάτισε στο Τιρόλο την προβολή της ταινίας *Das Liebeskonzil* (Ερωτική συνοδός) του σκηνοθέτη Werner Schroeter¹¹⁴. Η ταινία βασιζόταν στο ομώνυμο θεατρικό έργο του Oscar Panizza, συγγραφέα του περασμένου αιώνα, ο οποίος για το έργο αυτό είχε καταδικασθεί το 1985 από τα γερμανικά δικαστήρια για βλασφημία και είχε φυλακισθεί, η δε κυκλοφορία του έργου του είχε απαγορευθεί στη Γερμανία¹¹⁵. Η ταινία άρχισε και τελείωνε με τη δίκη του Panizza, ενώ ενδιάμεσως παρουσίαζε, κινηματογραφημένη, τη θεατρική παράσταση του βλάσφημου έργου από το Teatro Belli της Ρώμης¹¹⁶.

Το θεατρικό έργο εμφανίζει τον Θεό ως αδύναμο γέρο, τον Χριστό ως «μαμόθρεφτο» χαμηλών διανοητικών ικανοτήτων και την Παρθένο Μαρία, η οποία κρατεί τα ηνία, ως γυναίκα χωρίς αρχές εκδικητική¹¹⁷. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ως ανταμοιβή ο Διάβολος ζητά την ελευθερία της σκέψης και η Μαρία του απαντά, ότι θα σκεφθεί το αίτημά του¹¹⁸.

Να σημειωθεί, ότι η ταινία θα προβαλλόταν στην κινηματογραφική αίθουσα που νοίκιαζε το Ινστιτούτο, και στις έξι προγραμματισμένες της προβολές, μεταξύ των οποίων μόνο μία θα ήταν απογευματινή (4 μ.μ.), ενώ οι άλλες πέντε θα άρχιζαν στις

---

114) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, v. 13470/87, Eur. Ct. H.R., 20 September 1994, Series A, no 295, παρ. 22.

115) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

116) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

117) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

118) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

10 το βράδυ, απαγορευόταν η είσοδος σε ανηλίκους κάτω των 17 ετών¹¹⁹. Στο σχετικό δελτίο τύπου που εκδόθηκε, το Ινστιτούτο πληροφορούσε τα μέλη του για το περιεχόμενο της ταινίας και τόνιζε, ότι αυτή με «με τη μορφή καρικατούρας έχει ως στόχο τις απλοϊκές απεικονίσεις και τους παραλογισμούς της χριστιανικής πίστης, και διερευνά τη σχέση μεταξύ των θρησκευτικών πεποιθήσεων και των παγκοσμίων μηχανισμών καταπίεσης»¹²⁰.

Η ποινή της διακωμώδησης της εν λόγω ταινίας αποτέλεσε η δήμευση της, που επικυρώθηκε από τα δικαστήρια της Αυστρίας, και έτσι το Ινστιτούτο προσέφυγε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, παραπονούμενο για παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ δηλ. ελευθερία της έκφρασης με τρία βασικά επιχειρήματα¹²¹:

- το έργο τέχνης που αναφέρεται με σατιρικό τρόπο σε πρόσωπα ή αντικείμενα θρησκευτικής λατρείας δεν μπορεί να θεωρηθεί, ότι συνιστά περιφρόνηση ή προσβολή της θρησκείας¹²²,
- δεν δικαιολογείται να επικαλούνται αγανάκτηση άνθρωποι, οι οποίοι οικεία βουλήσει αποφάσισαν να δουν την ταινία¹²³ και
- η ελευθερία της τέχνης έχει ιδιαίτερη σημασία και αξία, ώστε να μην δικαιολογούνται οι περιορισμοί¹²⁴.

Η Επιτροπή παρέκαμψε την υπόθεση στο Δικαστήριο κρίνοντας, ότι τόσο η κατάσχεση όσο και η δήμευση της ταινίας παραβίασαν την ελευθερία του λόγου¹²⁵. Η

---

119) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

120) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

121) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

122) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

123) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

124) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

125) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

απόφαση του Δικαστηρίου ήταν διαφορετική¹²⁶. Έκρινε, ότι τα αυστριακά δικαστήρια κλήθηκαν να σταθμίσουν το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης με το δικαίωμα σεβασμού των θρησκευτικών πεποιθήσεων και ότι τόσο η κατάσχεση όσο και η δήμευση αποτελούσαν θεμιτή έκβαση αυτής της στάθμισης¹²⁷. Ειδικότερα η βάση του συλλογισμού του ΕΔΔΑ είναι η παραδοχή, ότι η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει την αξίωση σεβασμού του θρησκευτικού συναισθήματος των πιστών τουλάχιστον σε ακραίες περιπτώσεις εναντίωσης και αμφισβήτησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων¹²⁸. Και τούτο, για να μην δημιουργείται ένα περιβάλλον, στο οποίο αποθαρρύνονται από το να έχουν τις θρησκευτικές τους απόψεις και να τις εκδηλώνουν ελεύθερα¹²⁹.

Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητο να παρατεθούν οι απόψεις τις πλειοψηφίας, οι οποίες συνάδουν με αυτές του ΕΔΔΑ. Αναλυτικότερα Το ΕΔΔΑ ξεκινάει το συλλογισμό αιτιολόγησης της απόφασής της, με το ότι¹³⁰:

- δεν μπορεί να αποδεχθεί ως κανόνα τη φήμωση απόψεων αντιθέτων ή εχθρικών προς μία θρησκεία, γι' αυτό υποστηρίζει, ότι οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν εξαιρούνται της κριτικής¹³¹.
- δεδομένου, ότι η προβολή της ταινίας είχε διαφημισθεί από τον τύπο έγινε γνωστή στο ευρύ κοινό. Συνεπώς και μόνο η γνώση του θέματος της ταινίας και των βασικών χαρακτηριστικών του περιεχομένου της αποτελούσε έκφραση «αρκούντως δημόσια», ώστε να προκαλέσει προσβολή¹³².

---

126) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

127) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

128) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

129) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

130) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

131) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

132) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

- εάν ο τρόπος με τον οποίο εκφράζεται η εναντίωση είναι προκλητικός, όπως στην περίπτωση της ταινίας, τότε υποχρεούται το Κράτος να λάβει τα απαραίτητα μέτρα και να προστατεύσει το θρησκευτικό συναίσθημα των πιστών, επιβάλλοντας περιορισμούς στην ελευθερία του λόγου. Άρα το βασικό επιχείρημα του ΕΔΔΑ είναι, ότι αυτή ενίσταται όχι στο περιεχόμενο του μηνύματος, αλλά στη μορφή του. Η γνώμη της πλειοψηφίας, που συνάδει με αυτήν του ΕΔΔΑ όχι μόνο συμφωνεί με αυτό το επιχείρημα, αλλά υποστηρίζει, ότι όντως δεν είναι εύκολη η διατήρηση της πίστης σε ένα περιβάλλον αμφισβήτησης ή λοιδορίας. Επομένως το Κράτος οφείλει να προστατεύσει τις θρησκευτικές πεποιθήσεις¹³³.
- το επιχείρημα αναγκαιότητας επέμβασης του Κράτους ενισχύεται από το γεγονός, ότι στο Τυρόλο η συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων ήταν Καθολικοί. Συνεπώς η επέμβαση του Κράτους είναι απαραίτητη για τη διασφάλιση της θρησκευτικής ειρήνης¹³⁴.
- το πότε τίθεται πρόβλημα με τους περιορισμούς των άσεων δίνεται λύση στο πεδίο της ηθικής. Σύμφωνα με τον εν λόγω τρόπο επιχειρείται προσφυγή στην αντίληψη του μέσου πολίτη και στην υπόθεση, ότι υπάρχει μία κοινά αποδεκτή κοινωνική ηθική. Όμως στο πεδίο της θρησκείας, εξ ορισμού λόγω των πολλών εκκλησιών και δογμάτων, αποκλείεται η υπόθεση μίας κοινής θρησκευτικής αντίληψης και κατά συνέπεια, το πλάσμα ενός μέσου κοινού θρησκευτικού συναισθήματος. Γι' αυτό το λόγο, όταν τίθενται τέτοια ζητήματα Το ΕΔΔΑ προσφεύγει στη θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης, σύμφωνα με την οποία δίνεται σε κάθε ένα από τα συμβαλλόμενα κράτη η ευχέρεια εκτίμησης περιπτώσεων, όπου ο περιορισμός του λόγου κρίνεται αποδεκτός και αναγκαίος. Όταν τίθενται ζητήματα, όπου δεν υπάρχει κοινά αποδεκτή αντίληψη τα περιθώρια εκτίμησης είναι ευρέα, ενώ όταν υπάρχει κοινά αποδεκτή αντίληψη τα περιθώρια εκτίμησης είναι στενά¹³⁵.

---

133) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

134) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

135) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π.

Σε όλα τα ανωτέρω αντιπροβάλλονται τα εξής επιχειρήματα από την μειοψηφία¹³⁶:

- το εάν η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει κάποιο δικαίωμα προστασίας των θρησκευτικών αισθημάτων είναι θέμα νομικής ανάλυσης. Η προστασία των θρησκευτικών αισθημάτων δεν προκύπτει από την ύπαρξη θρησκευτικής ελευθερίας. Στην πραγματικότητα αυτή περιλαμβάνει το δικαίωμα έκφρασης απόψεων και κριτικών στις θρησκευτικές πεποιθήσεις των άλλων¹³⁷.
- όμως σε ορισμένες περιπτώσεις ο ομιλών πρέπει να περιορίζει την προσβολή που ενδέχεται να προκαλέσει ο λόγος του σε άλλους και μόνο όταν δεν το κάνει, τότε το Κράτος πρέπει να λάβει μέτρα, που πρέπει να συνάδουν με την αρχή της αναλογικότητας. Στην προκειμένη περίπτωση παρατηρείται, ότι λήφθηκαν διάφορα μέτρα, που καθιστούν απίθανο το ενδεχόμενο τυχαίας προσβολής, όπως το γεγονός, ότι οι κινηματογραφόφιλοι θα πλήρωναν εισιτήριο, ότι υπήρχε ενημερωτικό φυλλάδιο κ.λ.π. Εν τέλει το ΕΔΔΑ με την απόφασή της καταλήγει στη φίμωση των επικριτικών απόψεων των θρησκευτικών πεποιθήσεων επικαλούμενο το πνεύμα της ανοχής, που πρέπει να χαρακτηρίζει μία δημοκρατική κοινωνία. Εάν διασφαλίζονται μόνο οι θρησκευτικές πεποιθήσεις και όχι η κριτική αυτών, τότε καταργείται κάθε έννοια ελευθερίας του λόγου¹³⁸,
- ο τρόπος έκφρασης δεν μπορεί να διαχωρισθεί από το περιεχόμενό του, ώστε να είναι δυνατή η επέμβαση στη μορφή χωρίς αυτή να έχει συγχρόνως συνέπειες στο περιεχόμενό της. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων είναι η μορφή, που καθιστά ένα μήνυμα ιδιαίτερο και

---

136) Στο ίδιο, μειοψηφία, ό.π.

137) Στο ίδιο, μειοψηφία, ό.π.

138) Στο ίδιο, μειοψηφία, ό.π.

αποτελεσματικό, επομένως οι περιορισμοί στο τρόπο έκφρασης αποτελούν περιορισμούς στην εμβέλεια του μηνύματος¹³⁹

- η πλειοψηφία και μάλιστα η συντριπτική, όταν ζητεί την απαγόρευση των εχθρικών μηνυμάτων, δεν το κάνει επειδή ανησυχεί για τη δημιουργία περιβάλλοντος που δυσχεραίνει τη λατρεία της, αλλά επειδή επιδιώκει την ολοκληρωτική κυριαρχία της στην κοινωνία και δεν ανέχεται την κριτική και την αμφισβήτηση. Στην πραγματικότητα το ζήτημα σεβασμού του θρησκευτικού συναισθήματος δεν αποτελεί δικαίωμα¹⁴⁰,
- η αναγνώριση ευρέων περιθωρίων εκτίμησης στα συμβαλλόμενα Κράτη ισοδυναμεί με παραίτηση από την πλευρά του ΕΔΔΑ να συμβάλλει στη διαμόρφωση μίας ευρωπαϊκής έννομης τάξης με κοινά κριτήρια και μέτρα. Η θεωρία του περιθωρίου εκτίμησης από τα συμβαλλόμενα κράτη χρησιμοποιείται ολόενα και περισσότερο από το Δικαστήριο ως υποκατάστατο της συνεπούς νομικής ανάλυσης που απαιτούν τα υπό κρίση ζητήματα¹⁴¹,
- εν γένει ο καλλιτέχνης δεν επιδιώκει τη φίμωση κάποιων θρησκευτικών πεποιθήσεων. Η τέχνη δεν στρέφεται εναντίον συγκεκριμένων ατόμων, δεν έχει την αμεσότητα του λόγου, που υποκινεί σε δράση, προϋποθέτει επί πλέον ενεργητική διανοητική συμμετοχή εκ μέρους του θεατή έτσι ώστε από μόνη της να μην μπορεί να δημιουργήσει εχθρικό περιβάλλον¹⁴² και
- η αποδοχή των επικριτικών ιδεών της θρησκείας αποτελεί επιτυχία της πειστικότητάς τους και τίποτα παραπάνω¹⁴³.

---

139) Στο ίδιο, μειοψηφία, ό.π.

140) Στο ίδιο, μειοψηφία, ό.π.

141) Στο ίδιο, μειοψηφία, ό.π.

142) Στο ίδιο, μειοψηφία, ό.π.

143) Στο ίδιο, μειοψηφία, ό.π.

5.2. Wingrove εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου

Στην υπόθεση Wingrove εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου Το ΕΔΔΑ δέχτηκε, ότι είναι συμβατή με την ελευθερία του λόγου η άρνηση των αρμόδιων Αρχών της Αγγλίας να χορηγήσουν άδεια κυκλοφορίας στη βιντεοταινία *Visions of Ecstasy* (Οράματα έκστασης) του σκηνοθέτη Nigel Wingrove, με την αιτιολογία, ότι ήταν βλάσφημη¹⁴⁴.

Τόσο η πρωτοβάθμια όσο και η δευτεροβάθμια επιτροπή ταξινόμησης ταινιών στην Αγγλία αρνήθηκαν να χορηγήσουν άδεια κυκλοφορίας της ταινίας θεωρώντας, ότι το περιεχόμενό της παραβιάζει τον ποινικό νόμο περί βλασφημίας¹⁴⁵. Σύμφωνα με την αγγλική νομολογία η βλασφημία δεν εξαρτάται από το περιεχόμενό της αλλά από τον τρόπο («τον τόνο, το στιλ και το πνεύμα») με τον οποίο αυτή εκφέρεται¹⁴⁶.

Η καταγωγή του αδικήματος της βλασφημίας στο Ηνωμένο Βασίλειο τοποθετείται στο Μεσαίωνα¹⁴⁷. Στην αρχή ήταν κατά βάση αδίκημα που τιμωρούσε την απιστία, τα δε εκκλησιαστικά δικαστήρια είχαν δικαιοδοσία να τιμωρούν κάθε κριτική που στρεφόταν εναντίον της Εκκλησίας της Αγγλίας¹⁴⁸. Στη συνέχεια, η βλασφημία διατηρήθηκε ως αδίκημα του κοινού δικαίου μαζί με το αδίκημα της περιύβρισης αρχής, και ήταν τόσο στενή η σχέση μεταξύ των δύο αδικημάτων ώστε πολλές φορές η επίθεση εναντίον της εκκλησίας εκδικάζονταν ως περιύβριση αρχής παρά ως βλασφημία¹⁴⁹.

---

144) *Wingrove v. United Kingdom*, v. 17419/90, Eur. Ct. H.R., 25 November 1996, Reports of Judgments and Decisions 1996 - V.

145) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

146) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

147) M. Hill and R. Sandberg, 2009, σ.σ. 145 – 146.

148) M. Hill and R. Sandberg, ό.π., σ.σ. 145 – 147.

149) S. Ghandhi and J. James, 1998, σελ. 433.

Από το 1926 έως το 1976 καμία υπόθεση για βλασφημία δεν είχε απασχολήσει τα αγγλικά δικαστήρια, γι' αυτό πολλοί σχολιαστές θεωρούσαν, ότι ο νόμος έχει περιέλθει σε αχρησία¹⁵⁰. Το 1976 το περιοδικό *Gay News* δημοσίευσε ένα ποίημα («The love that dares to speak its name»¹⁵¹), συνοδευόμενο από μία εικόνα που περιέγραφε ομοφυλοφιλικές πράξεις με το σώμα του Χριστού αμέσως μετά τη σταύρωση και απέδιδε στον ίδιο τον Χριστό και τους αποστόλους ομοφυλοφιλικές σχέσεις¹⁵². Έπειτα από μήνυση ιδιώτη ο εκδότης και το περιοδικό καταδικάστηκαν για βλασφημία σε εννέα μήνες φυλάκιση με αναστολή και πρόστιμο, και η υπόθεση έφθασε στη Βουλή των Λόρδων, η οποία είχε την ευκαιρία να εξετάσει κατά πόσο ισχύει το αδίκημα της βλασφημίας και πώς αυτό ορίζεται στη σύγχρονη εποχή¹⁵³. Με μία εκτενή απόφαση, που περιέχει ανασκόπηση του αδικήματος, η Βουλή των Λόρδων, με πλειοψηφία τριών έναντι δύο¹⁵⁴, επικύρωσε την καταδίκη αποσαφηνίζοντας, ότι για τη διάπραξη της βλασφημίας δεν απαιτείται να αποδειχθεί πρόθεση εξύβρισης της χριστιανικής θρησκείας, αλλά αρκεί η πρόθεση δημοσίευσης κειμένου ικανού να προκαλέσει προσβολή και αγανάκτηση στους πιστούς¹⁵⁵.

Η απόφαση εμμέσως αναγνωρίζει μόνο τη χριστιανική θρησκεία, και ειδικότερα την Εκκλησία της Αγγλίας, και όχι όλες τις θρησκείες¹⁵⁶. Κατά την άποψη του Λόρδου Scarman, σε μία πλουραλιστική κοινωνία, όπως είναι η σύγχρονη Αγγλία, ήταν απαραίτητο να υπάρξει νομοθετική πρόβλεψη που να περιλάβει και την προστασία των θρησκευτικών αισθημάτων των μη χριστιανών¹⁵⁷.

---

150) *Whitehouse v Gay News Ltd* (1979) AC 617, HL

151) A. Denning, 1949, σελ. 46.

152) *Whitehouse v Gay News*, ό.π.

153) *Whitehouse v Gay News*, ό.π.

154) Βλ. Law Commission, 1981.

155) *Whitehouse v Gay News*, ό.π.

156) *Whitehouse v Gay News*, ό.π.

157) *Whitehouse v Gay News*, ό.π.

Εν τω μεταξύ, όμως, ο νόμος εξακολουθούσε να προστατεύει μόνο τους χριστιανούς, όπως άλλωστε επιβεβαιώθηκε στην υπόθεση *R. V. Chief Metropolitan Stipendiary Magistrate, ex parte Choudhury*¹⁵⁸. Στην υπόθεση αυτή τα αγγλικά δικαστήρια απέρριψαν τη μήνυση μουσουλμάνου για βλασφημία του Αλλάχ εναντίον του συγγραφέα του βιβλίου *Σατανικοί στίχοι*, Salman Rushdie, και του εκδότη, με την αιτιολογία ότι ο νόμος περί βλασφημίας δεν προστατεύει παρά τη Χριστιανική Εκκλησία¹⁵⁹. Το Δικαστήριο έκρινε, ότι «το περιεχόμενο του βιβλίου προσέβαλε βαθιά πολλούς νομοταγείς Μουσουλμάνους, οι οποίοι είναι πολίτες του Ηνωμένου Βασιλείου»¹⁶⁰. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, ότι ο αγγλικός νόμος περί βλασφημίας δεν περιλαμβάνει άλλες θρησκείες πλην της χριστιανικής¹⁶¹. Ακόμη και εάν το Δικαστήριο έκρινε, ότι έπρεπε να δικαιωθούν οι Μουσουλμάνοι δεν θα τους δικαίωνε, γιατί θα ανέκυπτε πρόβλημα σχετικά με τις θρησκείες που προστατεύονται, άρα και με τον ορισμό της θρησκείας (π.χ. Σαϊεντολογία) και θα το εν λόγω πρόβλημα θα αποτελούσε το έναυσμα για διαμάχες μεταξύ θρησκειών και αιρέσεων για το τι είναι προσβλητικό¹⁶².

Στην υπόθεση *Wingrove* εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου Το ΕΔΔΑ παραδέχτηκε, ότι ο νόμος περί βλασφημίας του Ηνωμένου Βασιλείου δεν μεταχειρίζεται σε ίση βάση διαφορετικές θρησκείες, που υπάρχουν στο Ηνωμένο Βασίλειο, αλλά δεν εμπίπτει στο πεδίο αρμοδιοτήτων της εάν το κατά πόσον ένας νόμος, που επιτρέπει διακρίσεις είναι συμβατός με την ΕΣΔΑ¹⁶³. Αυτό όμως, οδηγεί στην επιβολή

---

158) *R. V. Chief Metropolitan Stipendiary Magistrate, ex parte Choudhury*, (1991), 1 QB 429.

159) *R. V. Chief Metropolitan Stipendiary Magistrate*, ό.π.

160) *R. V. Chief Metropolitan Stipendiary Magistrate*, ό.π.

161) *R. V. Chief Metropolitan Stipendiary Magistrate*, ό.π.

162) *R. V. Chief Metropolitan Stipendiary Magistrate*, ό.π.

163) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

πεποιθήσεων της πλειοψηφίας και στον ταυτόχρονο παραγκωνισμό των ευαίσθησιών της μειοψηφίας¹⁶⁴.

Η παράκαμψη, όμως, της άνισης μεταχείρισης προστασίας του θρησκευτικού αισθήματος θέτει ένα θεμελιώδες ζήτημα: είτε από την θρησκευτική ελευθερία απορρέει κάποιο δικαίωμα προστασίας του θρησκευτικού αισθήματος των πολιτών, οπότε αυτό προφανώς ισχύει για όλους, είτε δεν υπάρχει κανένα παρόμοιο δικαίωμα, οπότε δεν τίθεται θέμα προσβολής του θρησκευτικού αισθήματος των χριστιανών¹⁶⁵.

Βέβαια διαπιστώνεται, ότι εάν αναγνωριζόταν ίση μεταχείριση ως προς την προστασία των θρησκευτικών πεποιθήσεων θα ετίθεντο υπό αμφισβήτηση διάφορες συμπεριφορές και θα έθετε περιορισμούς στο λόγο, ενώ θα διαμορφωνόταν μία κοινωνία, όπου η συμπεριφορά των πολιτών θα εξαρτιώταν από τις θρησκευτικές ευαισθησίες των άλλων¹⁶⁶.

5.3. Murphy εναντίον Ιρλανδίας

Η υποτίμηση της έκφρασης του λόγου ως θεμελιώδους στοιχείου της θρησκευτικής ελευθερίας διακρίνεται και στην απόφαση Murphy εναντίον Ιρλανδίας¹⁶⁷. Η υπόθεση αφορούσε τη διαφήμιση σε τοπικό ραδιοφωνικό σταθμό της Ιρλανδίας ενός ιερέα του Ιρλανδικού Κέντρου Πίστης (Irish Faith Centre), μίας χριστιανικής θρησκείας, η οποία παραμονές του Πάσχα ρωτούσε τους ακροατές: «τι νομίζετε για το Χριστό; Θέλετε μόνο ο Πέτρος να λέει, ότι είναι υιός του Θεού¹⁶⁸; Ακούσατε ποτέ τα ιστορικά γεγονότα για τον Χριστό;» και στη

---

164) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

165) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π

166) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.29.

167) *Murphy v. Ireland*, ν. 44179/98, Eur. Ct. H.R., 10 July 2003, *Reports of Judgments and Decisions*, 2005.

168) *Murphy v. Ireland*, ό.π.

συνέχεια καλούσε το κοινό να παρακολουθήσει την προβολή ενός βίντεο, το οποίο «αποδείκνυε» την ανάσταση του Χριστού¹⁶⁹. Επρόκειτο, δηλαδή, για μία εντελώς «αθώα διαφήμιση», που πληροφορούσε το κοινό για ένα θρησκευτικό γεγονός, την προβολή του βίντεο¹⁷⁰. Η Ανεξάρτητη Αρχή, αρμόδια για τους ραδιοτηλεοπτικούς σταθμούς στην Ιρλανδία (Independent Radio and Television Commission) απαγόρευσε τη διαφήμιση, διότι έκρινε ότι αυτή είχε θρησκευτικό σκοπό και έτσι παραβίαζε διάταξη νόμου που απαγόρευε τις διαφημίσεις με πολιτικούς ή θρησκευτικούς σκοπούς¹⁷¹. Η αμφισβήτηση της νομιμότητας είτε της συγκεκριμένης άρνησης είτε του νόμου που θέσπιζε την απαγόρευση δεν ευδοκίμησε στα ιρλανδικά δικαστήρια και ο ιερέας προσέφυγε στην ΕΔΔΑ παραπονούμενος, ότι η γενική απαγόρευση των θρησκευτικών διαφημίσεων παραβιάζει τα άρθρα 9 (θρησκευτική ελευθερία) και 10 (ελευθερία της έκφρασης) του ΕΔΔΑ¹⁷².

Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητη η περιγραφή μίας άλλης παρόμοιας απόφασης Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας με την απόφαση Murphy εναντίον Ιρλανδίας, προκειμένου να γίνει κατανοητό, το ότι το ΕΔΔΑ πραγματοποιεί διαφορετική έως και άνιση προσέγγιση σε θέματα που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης¹⁷³. Στην απόφαση Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας, φαινόταν να προεξοφλεί μία δικαστική κρίση υπέρ του ιερέα¹⁷⁴. Στην υπόθεση αυτή το ΕΔΔΑ δικαίωσε μία ελβετική οργάνωση για τα δικαιώματα των ζώων, που παραπονέθηκε για παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ (ελευθερία

---

169) *Murphy v. Ireland*, ό.π.

170) *Murphy v. Ireland*, ό.π.

171) *Murphy v. Ireland*, ό.π.

172) *Murphy v. Ireland*, ό.π.

173) *Vgt Tierfabriken v Swiss*, v. 32772/02, Eur. Ct. H.R., 30 June 2009, *Reports of Judgment and Decisions*, 2001 - VI..

174) *Vgt Tierfabriken v Swiss*, ό.π.

της έκφρασης), επειδή οι ελβετικές αρχές, βάσει ενός νόμου που απαγόρευε κάθε πολιτική ή θρησκευτική διαφήμιση στην τηλεόραση, δεν επέτρεψαν την προβολή διαφήμισης, η οποία καλούσε το κοινό να ευαισθητοποιηθεί σχετικά με τις συνθήκες εκτροφής των χοίρων και να τρώει λιγότερο κρέας¹⁷⁵. Ενώ κατ' αρχήν δεν απέκλεισε το θεμιτό των περιορισμών στις πολιτικές διαφημίσεις, ιδιαίτερα όταν αυτοί αποσκοπούν στο να αποτρέψουν την κυριαρχία των οικονομικά ισχυρών, έκρινε ότι η γενική απαγόρευση όλων των πολιτικών διαφημίσεων παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας και κατ' επέκταση την ελευθερία λόγου.

Στην απόφαση όμως της Murphy εναντίον Ιρλανδίας Το ΕΔΔΑ έκρινε ομόφωνα, ότι ήταν θεμιτή η απαγόρευση της Ιρλανδίας και την διαχώρισε από την απαγόρευση στην απόφαση Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας με βάση το περιεχόμενο της διαφήμισης¹⁷⁶. Στη μεν μία το περιεχόμενο της διαφήμισης είχε θρησκευτικό χαρακτήρα και σκοπός της απαγόρευσης ήταν η προστασία των δικαιωμάτων των άλλων, στη δε άλλη είχε πολιτικό χαρακτήρα, διότι σχετιζόταν με θέμα δημοσίου ενδιαφέροντος, όπου οι ευαισθησίες των άλλων δεν προστατεύονται¹⁷⁷. Επέμεινε, δηλαδή, στην διαφοροποίηση θρησκευτικού και πολιτικού λόγου, η οποία αφήνει ευρύτατα μεν περιθώρια εκτίμησης των κρατικών αρχών και επιβολής περιορισμών στο πρώτο, πολύ στενά όμως έως ανύπαρκτα στο δεύτερο¹⁷⁸. Έτσι παρατηρείται, ότι ενώ η διαφήμιση στην απόφαση Murphy εναντίον Ιρλανδίας δεν είχε ιδεολογικό περιεχόμενο, απλώς πληροφορούσε την δραστηριότητα μίας θρησκευτικής μειοψηφικής ομάδας (προβολή του βίντεο)¹⁷⁹. Αντίθετα η διαφήμιση στην απόφαση Vg Tierfabriken εναντίον Ελβετίας καλούσε σε μία στάση ζωής και θα προκαλούσε

---

175) *Vgt Tierfabriken v Swiss*, ό.π

176) *Vgt Tierfabriken v Swiss*, ό.π

177) *Murphy v. Ireland*, ό.π και *Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας*, ό.π

178) *Murphy v. Ireland*, ό.π και *Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας*, ό.π

179) *Murphy v. Ireland*, ό.π και *Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας*, ό.π

ενδεχομένως ενόχληση, ή, έστω αμηχανία σε όσους περιλαμβάνουν στην καθημερινή διατροφή τους χοιρινό¹⁸⁰. Από τα εξής συμπεραίνεται, ότι¹⁸¹:

- ✚ προκαλείται ασυνέπεια από τον διαχωρισμό θρησκευτικού και πολιτικού λόγου¹⁸² και
- ✚ υποτιμάται η σημασία του θρησκευτικού λόγου, που έχει ως συνέπεια την υποτίμηση της θρησκευτικής ελευθερίας¹⁸³.

5.4. I.A. εναντίον Τουρκίας

Ο προσφεύγων, IA, είναι Τούρκος υπήκοος, ο οποίος γεννήθηκε το 1960 και ζει στη Γαλλία¹⁸⁴. Είναι δε ο ιδιοκτήτης και διευθύνων σύμβουλος του εκδοτικού οίκου Berfin¹⁸⁵. Τον Νοέμβριο του 1993 δημοσίευσε ένα μυθιστόρημα του Αμπντουλάχ Rıza Ergüven που ονομαζόταν Yasak Tümceler ("Οι απαγορευμένες φράσεις")¹⁸⁶. Στο εν λόγω βιβλίο ο συγγραφέας αναλύει φιλοσοφικά και θεολογικά ζητήματα με μυθιστορηματικό ύφος¹⁸⁷. Να σημειωθεί, ότι τυπώθηκαν 2.000 αντίτυπα του βιβλίου. Ο προσφεύγων διώχθηκε βάσει του άρθρου 175 § 33 και 4 του Ποινικού Κώδικα για δημοσίευση ύβρεων εναντίον του Θεού, της θρησκείας, του Προφήτη και του Ιερού Βιβλίου¹⁸⁸.

---

180) *Murphy v. Ireland*, ό.π και *Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας*, ό.π

181) *Murphy v. Ireland*, ό.π και *Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας*, ό.π

182) *Murphy v. Ireland*, ό.π και *Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας*, ό.π

183) *Murphy v. Ireland*, ό.π και *Vgt Tierfabriken εναντίον Ελβετίας*, ό.π

184) *I. A v Turkey*, ν. 42571/98 Eur. Ct. H.R 590, 13 September 2005.

185) *I. A v Turkey*, ν. 42571/98, ό.π

186) *I. A v Turkey*, ν. 42571/98, ό.π

187) *I. A v Turkey*, ν. 42571/98, ό.π

188) *I. A v Turkey*, ν. 42571/98, ό.π

Στις 28 Μαΐου του 1996 το Δικαστήριο της Κωνσταντινούπολης καταδίκασε τον συγγραφέα σε φυλάκιση δύο ετών, η οποία στη συνέχεια μετατράπηκε σε πρόστιμο των 16 δολλαρίων¹⁸⁹. Το εν λόγω δικαστήριο στήριξε την απόφασή του σε ένα απόσπασμα από το βιβλίο στο οποίο ο συγγραφέας ισχυρίστηκε, μεταξύ άλλων: "ένιωσε ένα κύμα αγαλλίασης, στην αγκαλιά της Aisha ... ο αγγελιοφόρος του Θεού έσπασε γρήγορα την νηστεία του λόγω της σεξουαλικής επαφής, μετά το δείπνο και πριν από την προσευχή. Σύμφωνα με τον Μωάμεθ η σεξουαλική επαφή με ένα νεκρό άτομο ή ένα ζωντανό ζώο δεν απαγορεύεται"¹⁹⁰. Ο αιτών ισχυρίστηκε ότι η καταδίκη και η ποινή του προσέβαλε το δικαίωμά του στην ελευθερία της έκφρασης, κατά παράβαση του άρθρου 10 (ελευθερία έκφρασης)¹⁹¹.

Όμως Το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι η παρέμβαση της Τουρκίας στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης του αιτούντος προβλεπόταν από τον νόμο και αποσκοπούσε στην πρόληψη των ταραχών και στην προστασία των ηθών και των δικαιωμάτων των άλλων¹⁹².

Ειδικότερα στην εν λόγω υπόθεση Το ΕΔΔΑ στάθμισε τα έννομα και συγκρουόμενα συμφέροντα, που σχετίζονταν με την άσκηση δύο θεμελιωδών ελευθεριών, δηλαδή από τη μία πλευρά, το δικαίωμα του αιτούντος να διαδώσει τη θρησκευτική θεωρία του στο κοινό και από την άλλη πλευρά το δικαίωμα του σεβασμού της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας των οπαδών της εν λόγω θρησκείας¹⁹³.

---

189) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

190) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

191) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

192) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

193) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

ΤΟ ΕΔΔΑ:

1. υπενθύμισε, ότι εκείνοι που επέλεξαν να ασκήσουν την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας τους, ανεξάρτητα από το εάν το έπραξαν ως μέλη μιας θρησκευτικής πλειοψηφίας ή μειοψηφίας, δεν θα μπορούσαν να απαιτήσουν την απαλλαγή τους από κάθε είδους κριτική, ούτε να απαγορεύσουν την διάδοση δογμάτων εχθρικών προς την πίστη τους¹⁹⁴.
2. ωστόσο, υπενθύμισε, ότι η παρούσα υπόθεση αφορούσε όχι μόνο τα σχόλια που ήταν ενοχλητικά και έντονα προκλητικά αλλά αφορούσε και την λεκτική επίθεση κατά του προφήτη του Ισλάμ. Παρά το γεγονός ότι υπήρξε κάποια ανοχή της κριτικής του θρησκευτικού δόγματος στην τουρκική κοινωνία, η οποία ήταν βαθιά προσηλωμένη στην αρχή της εκκοσμίκευσης, οι πιστοί μπορούσαν δικαίως να αισθάνονται ότι ορισμένα χωρία του εν λόγω βιβλίου αποτελούσαν αδικαιολόγητη και προσβλητική επίθεση εναντίον τους¹⁹⁵.
3. υπό τις συνθήκες αυτές έκρινε, ότι ο περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης αποτελούσε μέτρο, το οποίο ικανοποιούσε μία πιεστική κοινωνική ανάγκη, δηλ. την προστασία από προσβλητικές επιθέσεις για θέματα που θεωρούντο ιερά από τους μουσουλμάνους. Επίσης Το ΕΔΔΑ έλαβε υπόψη το γεγονός, ότι το Δικαστήριο της Κωνσταντινούπολης δεν είχε αποφασίσει την κατάχρηση του εν λόγω βιβλίου. Συνεπώς Το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι το ασήμαντο πρόστιμο που επιβλήθηκε ήταν ανάλογο με τους στόχους, που επιδιώκονται από το εν λόγω μέτρο¹⁹⁶.

---

194) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

195) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

196) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

Επομένως, το Δικαστήριο έκρινε, με τέσσερις ψήφους έναντι τριών, ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 (ελευθερία της έκφρασης)¹⁹⁷.

5.5. Giniewski κατά Γαλλίας

Η υπόθεση Giniewski κατά Γαλλίας αφορούσε ένα άρθρο σε μία γαλλική εφημερίδα, κατά το οποίο ασκήθηκε σφοδρή κριτική κατά του Πάπα και αποδόθηκε στους Καθολικούς αλλά και στους Χριστιανούς ευθύνη για τις αποτρόπαιες πράξεις των Ναζιστών από τον δημοσιογράφο, Giniewski¹⁹⁸. Το άρθρο κρίθηκε, ότι προσέβαλε βαθύτατα τους Καθολικούς και ότι έθεσε το ιστορικό γεγονός του Ολοκαυτώματος σε ψευδείς βάσεις¹⁹⁹.

Το ΕΣΔΔ τόνισε, ότι το εν λόγω άρθρο συνέβαλλε στην διερεύνηση της ιστορικής αλήθειας του Ολοκαυτώματος και συναφώς το να επιτραπεί η διάδοση του εν λόγω άρθρου αποτελεί μέτρο αναγκαίο σε μία δημοκρατική κοινωνία²⁰⁰. Η αποκατάσταση της ιστορικής αλήθειας αποτελεί ιδιαιτέρως σημαντικό στοιχείο στην προαγωγή της δημοκρατίας²⁰¹. Επίσης το ΕΣΔΔ τόνισε, ότι το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης περιλαμβάνει το δικαίωμα χρήσης εκφράσεων, που σοκάρουν, προσβάλλουν και ενοχλούν²⁰². Το ΕΣΔΔ έκρινε, ότι το άρθρο αυτό δεν ήταν προσβλητικό και άρα το μέτρο της συμβολικής χρηματικής ποινής, που είχε επιβληθεί στον εν λόγω δημοσιογράφο αποτελούσε μέτρο δυσανάλογο σε μία

---

197) *I. A v Turkey*, v. 42571/98, ό.π

198) *Giniewski κατά Γαλλίας*, no, 64016/00, Eur. Ct. H.R, 17 April 2007.

199) *Giniewski κατά Γαλλίας*, ό.π.

200) *Giniewski κατά Γαλλίας*, ό.π.

201) *Giniewski κατά Γαλλίας*, ό.π.

202) *Giniewski κατά Γαλλίας*, ό.π.

δημοκρατική κοινωνία. Κατά συνέπεια το ΕΣΔΔ έκρινε, ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ²⁰³.

Σύμφωνα με την γνώμη της πλειοψηφίας των αναλυτών θεωρήθηκε αυτή η απόφαση²⁰⁴:

- ✓ ως το εφελτήριο προς την ευνοϊκότερη προστασία της ελευθερίας της έκφρασης έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας²⁰⁵ και
- ✓ ως ανάδειξη της διάκρισης μεταξύ κακόβουλων επιθέσεων εναντίον της θρησκείας και συναφώς της ανάγκης προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης και της δικαιολογημένης κριτικής σε θρησκευτικά δόγματα και θεσμούς²⁰⁶.

5.6. Tatlan κατά Τουρκίας

Ο Τούρκος δημοσιογράφος, Tatlan, καταδικάστηκε για βεβήλωση της ισλαμικής θρησκείας²⁰⁷. Η ποινική καταδίκη εκδόθηκε από τις τουρκικές αρχές το 1996. Ο προσφεύγων ήταν ο συγγραφέας ενός βιβλίου με τίτλο “Islamiyet Gerçe” (δηλ. Η πραγματικότητα του Ισλάμ), που περιέχει επικριτικά σχόλια για το Ισλάμ. Ο πρώτος τόμος του βιβλίου εκδόθηκε το 1992 και περιείχε κριτικές για την ισλαμική θρησκεία, οι οποίες υποστήριζαν, ότι η εν λόγω θρησκεία «νομιμοποιούσε κοινωνικές αδικίες χαρακτηρίζοντάς τες ως «Θεού Θέλημα»²⁰⁸. Ο Tatlan διώχθηκε μετά την πέμπτη έκδοση του εν λόγω βιβλίου, που δημοσιεύθηκε, το 1996, μετά την καταγγελία η

---

203) *Giniewski κατά Γαλλίας*, ό.π.

204) *Giniewski κατά Γαλλίας*, ό.π.

205) *Giniewski κατά Γαλλίας*, ό.π.

206) *Giniewski κατά Γαλλίας*, ό.π.

207) *Tatlan v. Turkey*, v. 50692/99, Eur. Ct. H.R., 2 May 2006.

208) *Tatlan v. Turkey*, ό.π.

οποία έγινε από τον εισαγγελέα. Ο Tatlav κατηγορήθηκε, ότι με το συγγραφικό του έργο μόλυνε την ισλαμική θρησκεία, και αυτό απαγορευόταν από το άρθρο 175 του Τουρκικού Ποινικού Κώδικα²⁰⁹.

Ο δημοσιογράφος άσκησε έφεση κατά της αποφάσεως αυτής ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και επικαλέσθηκε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διαπίστωσε ότι ορισμένα αποσπάσματα του βιβλίου περιείχαν κατ' ουσίαν κριτική της θρησκείας σε κοινωνικο-πολιτικό πλαίσιο²¹⁰. Ωστόσο, το ΕΔΔΑ δεν αντιλήφθηκε το προσβλητικό ύφος που είχε υποδειχθεί από τον Τούρκο εισαγγελέα.

Το Δικαστήριο επισήμανε επίσης ότι η πρώτη έκδοση του βιβλίου το 1992 και ότι η δίωξη του συγγραφέα ασκήθηκε το 1996, δηλ. κατά την πέμπτη έκδοση του εν λόγω βιβλίου²¹¹. Το ΕΔΔΑ παρατήρησε, ότι μόνο κατόπιν καταγγελίας ιδιώτη κινήθηκε διαδικασία εναντίον του συγγραφέα²¹².

Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η ποινή που επιβλήθηκε στον Tatlav δύναται να αποθαρρύνει την διατύπωση κρίσεων και επικρίσεων επάνω σε θρησκευτικά ζητήματα γεγονός, που θα παρεμπόδιζε την διασφάλιση του πλουραλισμού, που αποτελεί αναγκαία συνθήκη σε μια δημοκρατική κοινωνία²¹³.

---

209) *Tatlav v. Turkey*, ό.π

210) *Tatlav v. Turkey*, ό.π

211) *Tatlav v. Turkey*, ό.π

212) *Tatlav v. Turkey*, ό.π

213) *Tatlav v. Turkey*, ό.π

Το ΕΔΔΑ κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι η παρέμβαση από τις τουρκικές αρχές δεν ήταν « ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο στόχο. Κατά συνέπεια, το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ²¹⁴.

5.7. Klein κατά Σλοβακίας

Tον Μάρτιο του 1997, το εβδομαδιαίο περιοδικό *Domino Efekt* δημοσίευσε ένα άρθρο γραμμένο από τον Martin Klein, ο οποίος ήταν δημοσιογράφος και κριτικός κινηματογράφου²¹⁵. Σε αυτό το άρθρο, ο Klein επέκρινε την τηλεοπτική πρόταση του Αρχιεπίσκοπου Jan Sokol, που ήταν: η διακοπή διανομής της ταινίας "Οι άνθρωποι εναντίον Larry Flint" και η απόσυρση της διαφημιστικής ταινίας της εν λόγω ταινίας²¹⁶. Το άρθρο αυτό περιείχε: όρους αργκό, πλάγια υπονοούμενα, που ήταν χυδαία και είχαν σεξουαλικό χαρακτήρα, υπαινιγμούς για υποτιθέμενη συνεργασία του Αρχιεπισκόπου με τη μυστική αστυνομία του πρώην κομμουνιστικού καθεστώτος και την πρόσκληση προς τα μέλη της Καθολικής Εκκλησίας να εγκαταλείψουν την εκκλησία τους²¹⁷. Βάσει καταγγελιών που υποβλήθηκαν από δύο ενώσεις, ασκήθηκε ποινική δίωξη κατά του Klein²¹⁸. Ο δημοσιογράφος είχε καταδικαστεί στο παρελθόν για δημόσια δυσφήμιση των θρησκευτικών πεποιθήσεων μιας ομάδας κατοίκων²¹⁹. Για το ποινικό αδίκημα αυτό, είχε καταδικασθεί σε πληρωμή προστίμου 375 ευρώ, κατ' εφαρμογή του άρθρου 198 του Ποινικού Κώδικα της Σλοβακίας²²⁰. Το Περιφερειακό Δικαστήριο

---

214) *Tatlav v. Turkey*, ό.π

215) *Klein v Slovakia*, ν. 72208/01, Eur. Ct. H.R., 31 October 2006.

216) *Klein v Slovakia*, ό.π

217) *Klein v Slovakia*, ό.π

218) *Klein v Slovakia*, ό.π

219) *Klein v Slovakia*, ό.π

220) *Klein v Slovakia*, ό.π

του Košice εξέτασε το εν λόγω άρθρο και το χαρακτήρισε χυδαίο, έκρινε δε ότι γελοιοποιεί και προσβάλλει²²¹. Κατά συνέπεια, Δικαστήριο του Košice αποφάσισε, ότι το άρθρο του Klein δεν υπόκειται στην προστασία του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ (ελευθερία της έκφρασης)²²². Επί πλέον, το εν λόγω Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι το περιεχόμενο του άρθρου του Klein είχε παραβιάσει τα δικαιώματα των οπαδών της χριστιανικής πίστης και τα οποία διασφαλίζονται από το Σύνταγμα²²³.

Εν αντιθέσει με την απόφαση του εθνικού δικαστηρίου, Το ΕΔΔΑ αποφάσισε, ότι παραβιάστηκε το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ²²⁴. Η αιτιολογία ήταν η εξής:

1. ο αιτών έχει μεν διατυπωμένη γνώμη που είναι υποτιμητική, αλλά η εν λόγω γνώμη σχετίζεται αποκλειστικά και μόνο με τον Αρχιεπίσκοπο, ο οποίος βέβαια είναι ανώτερος εκπρόσωπος της Καθολικής Εκκλησίας στη Σλοβακία²²⁵. Την άποψη του ΕΔΔΑ δεν την κλόνισε το γεγονός ότι ορισμένα μέλη της Καθολικής Εκκλησίας θα μπορούσαν να έχουν προσβληθεί:
  - i. από επικρίσεις του αιτούντος για τον Αρχιεπίσκοπο²²⁶ και
  - ii. με τη δήλωση, ότι δεν γίνεται κατανοητό, γιατί αξιοπρεπείς Καθολικοί δεν εγκαταλείπουν την Εκκλησία²²⁷.

---

221) *Klein v Slovakia*, ό.π

222) *Klein v Slovakia*, ό.π

223) *Klein v Slovakia*, ό.π

224) *Klein v Slovakia*, ό.π

225) *Klein v Slovakia*, ό.π

226) *Klein v Slovakia*, ό.π

227) *Klein v Slovakia*, ό.π

2. Το ΕΔΔΑ δέχεται το επιχείρημα του προσφεύγοντος, ότι το άρθρο του δεν παρεμβλήθηκε στο δικαίωμα των πιστών να εκφράσουν και να ασκούν τη θρησκεία τους, ούτε υποτιμάει το περιεχόμενο των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Για τους λόγους αυτούς, και παρά το χυδαίο ύφος του άρθρου, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν μπορούσε να συναχθεί το συμπέρασμα ότι με τη δημοσίευση του άρθρου, ο προσφεύγων είχε παρέμβει στο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας με τρόπο που να δικαιολογείται η ποινή που του επιβλήθηκε. Η παρέμβαση στο δικαίωμα της έκφρασης του αιτούντος δεν αντιστοιχεί σε μία επιτακτική κοινωνική ανάγκη, ούτε ήταν ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό. Το Δικαστήριο έκρινε ομόφωνα ότι η επέμβαση στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης του αιτούντος δεν ήταν «αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία» και ότι η Σλοβακία παραβίασε το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ (ελευθερία της έκφρασης)²²⁸.

---

228) *Klein v Slovakia*, ό.π

6. Η θρησκευτική ελευθερία της πλειοψηφίας

Εκ πρώτης όψης και κατόπιν των ανωτέρω παρατηρείται ότι η θρησκευτική ελευθερία απολαμβάνει μεγαλύτερη προστασία από την ελευθερία της έκφρασης. Όμως εάν εξετασθούν από ένα άλλο οπτικό πρίσμα οι παραπάνω αποφάσεις δηλ. Otto – Preminger – Institut εναντίον Αυστρίας, Wingrove εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου κ.λ.π. αλλά και άλλες αποφάσεις του ΕΔΔΑ θα συναχθεί και ένα άλλο συμπέρασμα, ότι εν τέλει δεν προστατεύεται η θρησκευτική ελευθερία των θρησκευτικών μειονοτήτων αλλά αυτή των θρησκευτικών πλειοψηφιών. Η ελευθερία των θρησκευτικών πλειοψηφιών ευνοείται έναντι των θρησκευτικών μειοψηφιών μέσω:

1. της θέσπισης νόμων περί βλασφημίας και
2. του αδικαιολόγητου περιορισμού της έκφρασης θρησκευτικών πεποιθήσεων.

6.1. Οι νόμοι περί βλασφημίας

Παρατηρείται, ότι ενώ δεν υπάρχει απαίτηση θέσπισης νομοθεσίας περί βλασφημίας, εν τούτοις το Ηνωμένο Βασίλειο έχει τέτοια νομοθεσία, η οποία ερμηνεύει περιοριστικά την έννοια της βλασφημίας και ειδικότερα στο τι είναι βλάσφημο για την πλειοψηφία των πολιτών της²²⁹. Εν αντιθέσει με άλλες, όπως η Σουηδία, η Ισπανία κ.λ.π., οι οποίες ανακάλεσαν την νομοθεσία περί βλασφημίας²³⁰. Επί πλέον, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής δεν

---

229) Βλ. L. Levy, 1995.

230) M. Hill and R. Sandberg, ό.π., σελ. 147 – 150.

έχουν θεσπίσει νομοθεσία περί βλασφημίας, λόγω του φόβου προνομιακής μεταχείρισης μίας θρησκείας εναντίον άλλης²³¹.

Απεναντίας Το ΕΔΔΑ κατέληξε, στο ότι οι νόμοι περί βλασφημίας βρίσκονται εντός των παραμέτρων σε αυτό που αποκαλείται «αναγκαίο σε μία δημοκρατική κοινωνία»²³². Η μόνη αιτιολογία για την θέση του ΕΔΔΑ για την νομοθεσία της βλασφημίας είναι, ότι επαφίεται στο περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών, δεδομένου ότι αυτές γνωρίζουν καλύτερα το πότε θίγονται οι βαθύτερες πεποιθήσεις και συναισθήματα και συναφώς το πότε κρίνεται αναγκαία η επιβολή περιορισμού²³³.

Τονίζεται, ότι σε κανονιστικό επίπεδο, η θέσπιση νόμων περί βλασφημίας ιεραρχεί τις πεποιθήσεις που αντανακλούν τις κοινές αντιλήψεις περί ανθρώπινων δικαιωμάτων σε διεθνές επίπεδο²³⁴. Η εν λόγω θέσπιση δεν συμβάλλει στην καλύτερη προστασία της ελευθερίας της θρησκείας²³⁵. Αντιθέτως η ελευθερία της θρησκείας συνίσταται στον σεβασμό του δικαιώματος στην άσκηση της θρησκείας²³⁶. Επί πλέον, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων η θέσπιση νόμων περί βλασφημίας μπορεί να:

- αποτελέσει το μέτρο επιβολής αδικαιολόγητης λογοκρισίας και κατ' επέκταση είναι δυνατόν να αποτελέσει το μέσον επιβολής των αντιλήψεων της θρησκευτικής πλειοψηφίας²³⁷,

---

231) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 154 – 156.

232) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 154 – 156.

233) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 154 – 156.

234) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 154 – 156.

235) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 154 – 156.

236) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 157 – 159.

237) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 157 – 159.

- προκαλέσει επιπτώσεις, που θα είναι μακροπρόθεσμες, όπως η δημιουργίας κλίματος φόβου, η κατάπιξη της καλλιτεχνικής δημιουργίας, της ακαδημαϊκής έρευνας και της ελευθερίας²³⁸ και
- οδηγήσει στην φυλάκιση ενός ανθρώπου ή ακόμη και στην επιβολή θανατικής ποινής²³⁹.

Συνεπώς η θέσπιση νόμων περί βλασφημίας μπορεί εν τέλει να παραβιάσει τα πιο ισχυρά ανθρώπινα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην ψυχική και σωματική ακεραιότητα και το δικαίωμα στη ζωή²⁴⁰.

6.2. Ο αδικαιολόγητος περιορισμός της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων

Xαρακτηριστικό παράδειγμα αδικαιολόγητου περιορισμού της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων αποτελεί η υπόθεση *Dahlab* κατά Ελβετίας²⁴¹. Σύμφωνα με την εν λόγω απόφαση απαγορεύτηκε στην δασκάλα του σχολείου, *Dahlab*, να φοράει ισλαμική μαντήλα κατά την εκτέλεση των καθηκόντων διδασκαλίας²⁴². Αξίζει να σημειωθεί, ότι δεν υπήρχαν παράπονα από τους γονείς των μαθητών της δασκάλας αλλά υπήρχαν παράπονα από την διευθύντρια του σχολείου πέντε χρόνια μετά από τον διορισμό της δασκάλας *Dahlab*²⁴³.

---

238) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 154 – 156.

239) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 154 – 156.

240) M. Hill and R. Sandberg, *ό.π.*, σελ. 154 – 156.

241) *Dahlab v. Switzerland*, ν. 42393/98, Eur. Ct. H.R., 15 January 2001.

242) *Dahlab v. Switzerland*, *ό.π.*

243) *Dahlab v. Switzerland*, *ό.π.*

Αναλυτικότερα κρίθηκε, ότι σύμφωνα με το άρθρο 9 παρ. 2 της ΕΣΔΑ, που αφορά τους περιορισμούς της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων η παρέμβαση στην εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων της δασκάλας ήταν δικαιολογημένη²⁴⁴. Το μέτρο αυτό ελήφθηκε, προκειμένου να προστατευθούν οι ελευθερίες των άλλων, δηλ. των μαθητών²⁴⁵. Το ΕΔΔΑ στήριξε την απόφασή της στο γεγονός της επίδρασης του αντικτύπου ενός ισχυρού συμβόλου του εξωτερικού, δηλ. της μαντήλας²⁴⁶. Έτσι εξετάστηκε κατά πόσο θα επιδρούσε το σύμβολο, που εκπροσωπεί η μαντήλα στην ελευθερία σκέψεως, συνείδησης και θρησκείας στα παιδιά²⁴⁷. Επί πλέον, κρίθηκε, ότι η μαντήλα ήταν δύσκολο να συμβιβαστεί με την αρχή της ισότητας των δύο φύλων και θα μπορούσε να προκαλέσει κάποιου είδους προσυλητιστικού αποτελέσματος²⁴⁸. Ως εκ τούτου κρίθηκε ότι το μήνυμα της μαντήλας ήταν δύσκολο να συμβιβαστεί με το μήνυμα: της ανοχής, του σεβασμού προς τους άλλους και πάνω απ' όλα, της ισότητας και της μη διάκρισης.²⁴⁹

Σημειώνεται, ότι το ΕΔΔΑ εξέτασε το σύμβολο της μαντήλας από τη σκοπιά, ότι αυτή αποτελούσε ένα μέσο ασυμβίβαστο για την επίτευξη της ισότητας των δύο φύλων και συνεπώς επέβαλε την δική της ερμηνεία χωρίς κανένα αποδεικτικό στοιχείο²⁵⁰.

Επί πλέον, Το ΕΔΔΑ κρίνεται, ότι έδειξε υπερβολικό σεβασμό στο περιθώριο εκτίμησης στην υπόθεση Dahlab κατά Ελβετίας²⁵¹. Πρωταρχικά παρατηρείται, ότι

---

244) *Dahlab v. Switzerland*, ό.π.

245) *Dahlab v. Switzerland*, ό.π.

246) *Dahlab v. Switzerland*, ό.π.

247) *Dahlab v. Switzerland*, ό.π.

248) *Dahlab v. Switzerland*, ό.π.

249) *Dahlab v. Switzerland*, ό.π.

250) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

251) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

δεν υπήρχαν παράπονα από τους γονείς των μαθητών της δασκάλας, αλλά υπήρχαν παράπονα από την διευθύντρια του σχολείου πέντε χρόνια μετά από τον διορισμό της δασκάλας Dahlab²⁵². Άρα πέντε χρόνια δεν σημειώθηκαν προβλήματα από τις τυχούσες επιδράσεις, που θα μπορούσε να είχε προκαλέσει ως σύμβολο η μαντήλα²⁵³. Δεύτερον, απορίες δημιουργούνται για το κατά πόσο κάποιος είναι εν τέλει θρησκευτικά ελεύθερος και απολαμβάνει τον θρησκευτικό πλουραλισμό, όταν του απαγορεύεται η ελευθερία έκφρασης των θρησκευτικών του πεποιθήσεων υπό την προϋπόθεση, ότι δεν θίγονται τα δικαιώματα των άλλων δηλ. οι γονείς των μαθητών και οι ίδιοι οι μαθητές²⁵⁴. Έτσι όταν η δασκάλα σέβεται τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μαθητών της και δεν προσπαθεί να τους προσυλητίσει, τότε η αποδοχή της θρησκευτικής διαφορετικότητας κρίνεται εποικοδομητικότερη για την κοινωνική παιδεία των μαθητών²⁵⁵. Τέλος ενώ θα μπορούσε κατά μία έννοια να κριθεί λογική η απαγόρευση της μαντήλας λόγω φόβου τυχόντος επηρεασμού των ανηλίκων²⁵⁶. Εντούτοις από την υπόθεση Leyla Sahin εναντίον Τουρκίας, που αφορούσε την απαγόρευση της μαντήλας σε πανεπιστήμιο της Τουρκίας, εξάγεται το σημαντικό συμπέρασμα, ότι Το ΕΔΔΑ δεν κατάφερε να γίνει διάκριση μεταξύ της ευκολίας με την οποία επηρεάζονται πολύ μικρά παιδιά (Dahlab κατά Ελβετίας) και φοιτητές (Leyla Sahin εναντίον Τουρκίας)²⁵⁷.

Αναλυτικότερα περί της υπόθεσης Leyla Sahin εναντίον Τουρκίας, η Leyla Sahin, ήταν φοιτήτρια ιατρικής στο πανεπιστήμιο της Τουρκίας και προερχόταν από μια

---

252) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

253) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

254) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

255) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

256) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

257) *Leyla Sahin v. Turkey*, ν. 44774/98, Eur. Ct. H.R., 29 June 2004.

παραδοσιακή οικογένεια μουσουλμάνων²⁵⁸. Συναφώς η Leyla Sahin θεώρησε θρησκευτικό καθήκον της να φοράει την μαντήλα στο πανεπιστήμιο της²⁵⁹. Λόγω της μαντήλας της απαγορεύτηκε η είσοδός της πολλές φορές σε πανεπιστημιακές διαλέξεις και εξετάσεις, αλλά δεν απεβλήθει λόγω αυτής²⁶⁰. Η Leyla Sahin Leyla ισχυρίστηκε ότι «η απαγόρευση χρήσης της ισλαμικής μαντήλας σε ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης παραβιάζει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες της σύμφωνα με τα άρθρα 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής), 9 (ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας), 10 (ελευθερία έκφρασης) και 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) της ΕΣΔΑ»²⁶¹. Το ΕΔΔΑ δικαιολόγησε την απόφασή της ως εξής: κατ' αρχήν αναφέρθηκε στον τουρκικό νόμο 3/12/34, που αφορούσε την απαγόρευση θρησκευτικής ενδυμασίας, εκτός των τόπων λατρείας και θρησκευτικών τελετών²⁶². Επίσης για δίλημμα του εάν θα πρέπει να φοριέται ή όχι η μαντήλα στα σχολεία και τα πανεπιστήμια άρχισε από την δεκαετία του 1980, οδηγώντας σε πολλά παραδείγματα της νομολογίας από το Συνταγματικό Δικαστήριο²⁶³. Με απόφαση της 7^{ης} Μαρτίου 1989, το Συνταγματικό Δικαστήριο όρισε, ότι η ελευθερία της θρησκείας, της συνείδησης και λατρείας δεν πρέπει να είναι συνυφασμένη με το δικαίωμα του να φοράει κάποιος συγκεκριμένη θρησκευτική ενδυμασία, αλλά πρέπει να είναι συνυφασμένη με την επιλογή θρησκείας²⁶⁴. Ως εκ τούτου κρίθηκε, ότι η ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας θα μπορούσε να περιοριστεί για λόγους δημόσιας τάξης, προκειμένου να διασφαλιστεί η αρχή του κοσμικού κράτους²⁶⁵. Το

---

258) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

259) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

260) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

261) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

262) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

263) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

264) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

265) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

ότι το πανεπιστήμιο έδωσε έμφαση στη σαφή προτεραιότητα διασφάλισης της αρχής της κοσμικότητας και της δημοκρατίας κρίθηκε αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία και συνεπώς κρίθηκε, ότι τηρείται η αρχή της αναλογικότητας²⁶⁶. Υπ' αυτή την έννοια το ΕΔΔΑ αποφάσισε, ότι δεν παραβιάσθηκαν τα άρθρο 8, 9, 10 και 14 της ΕΣΔΑ²⁶⁷. Ιδιαίτερος τονίσθηκε, ότι το άρθρο 9 δεν προστατεύει κάθε πράξη κίνητρο ή εμπνεόμενο από τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις. Άρα δεν κατοχυρώνεται σε όλες τις περιπτώσεις το δικαίωμα του να συμπεριφέρονται κανείς στη δημόσια σφαίρα με τρόπο που να υπαγορεύεται από την πίστη²⁶⁸. Έτσι καταλήγουμε στα συμπεράσματα, τα οποία ήδη έχουν διαπιστωθεί και αναφερθεί, δηλ. το ΕΔΔΑ:

- δεν έκανε διάκριση μεταξύ περιπτώσεων που αφορούσαν τυχόν προσυλητισμό παιδιών και τυχόν προσυλητισμό ενηλίκων²⁶⁹ και
- εξασφαλίζει το κλίμα ουδετερότητας στην δημόσια σφαίρα με το να περιορίζει την εκδήλωση θρησκείας ή με το να την κάνει «αόρατη»²⁷⁰.

Σημειώνονται και άλλες περιπτώσεις επιβολής απαγορεύσεων της θρησκευτικής ενδυμασίας και ιδιαίτερος της ισλαμικής μαντήλας²⁷¹. Οι απαγορεύσεις αυτές σημειώθηκαν όχι μόνο στην Τουρκία αλλά κυρίως στα σχολεία της Γαλλίας και όχι τόσο στα πανεπιστήμιά της²⁷². Ειδικότερα στην Γαλλία δημιουργήθηκε το 2004 νόμος για την απαγόρευση θρησκευτικής ενδυμασίας²⁷³. Σκοπός της δημιουργίας του εν λόγω νόμου ήταν η διαφύλαξη ενός κλίματος θρησκευτικής ουδετερότητας, μέσω

---

266) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

267) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

268) *Leyla Sahin v. Turkey*, ό.π.

269) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

270) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 14.

271) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 15.

272) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 15.

273) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 15.

του εσφαλμένου και σε πολλές περιπτώσεις αδικαιολόγητου περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας²⁷⁴. Τονίζεται, ότι στις περισσότερες υποθέσεις ο περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας από τις σχολικές αρχές επιβαλλόταν χωρίς να προβάλλεται ουσιαστικά καμία σαφής αιτιολογία²⁷⁵. Επί πλέον, εφ' όσον σημειωνόταν ο εν λόγω περιορισμός θα έπρεπε να δοθεί μία εναλλακτική λύση, κάτι που όπως θα διαπιστωθεί από την εξέταση των χαρακτηριστικών αποφάσεων *Dogru and Kervanci v. France*²⁷⁶ δεν πραγματοποιήθηκε²⁷⁷.

Οι *Dogru and Kervanci v. France* αφορούσαν δύο δωδεκάχρονες μαθήτριες γαλλικών σχολείων, που αρνήθηκαν να βγάλουν τις μαντίλες τους κατά την διάρκεια της γυμναστικής²⁷⁸. Το ΕΔΔΑ αποφάσισε, ότι η απέλαση των δύο μαθητριών ήταν δικαιολογημένη σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας και συνεπώς δεν υπήρξε παραβίαση της θρησκευτικής τους ελευθερίας ή του δικαιώματός τους στην εκπαίδευση²⁷⁹. Η αιτιολόγηση της απόφασης στηρίχθηκε, όπως και στην απόφαση *Leyla Sahin* εναντίον Τουρκίας, στην αναγκαιότητα διατήρησης ενός κλίματος ουδετερότητας στην σχολική κοινότητα ως μέσο επίτευξης προστασίας των δικαιωμάτων των άλλων²⁸⁰. Σε αυτή την απόφαση Το ΕΔΔΑ επίσης επέμεινε στο ευρύ περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών σε περίπτωση εφαρμογής περιοριστικών μέτρων στην θρησκευτική ελευθερία ή στην ελευθερία της έκφρασης μέσα στο εν λόγω πλαίσιο²⁸¹.

---

274) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 15.

275) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 16.

276) Βλ. *Dogru and Kervanci v. France*, v. 27058/05 and 31645/04, Eur. Ct. H.R., 4 December 2008.

277) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 16.

278) *Dogru and Kervanci v. France*, ό.π.

279) *Dogru and Kervanci v. France*, ό.π.

280) *Dogru and Kervanci v. France*, ό.π.

281) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 16.

Από τα παραπάνω διαπιστώνεται, ότι σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις τα θύματα καταπάτησης του θεμελιώδους δικαιώματός της θρησκευτικής ελευθερίας ήταν γυναίκες, οι οποίες εν τέλει αντιμετωπίστηκαν ως ύποπτες πρόκλησης τεταμένων καταστάσεων²⁸².

Όμως, πρόσφατα παρατηρήθηκε, ότι το ΕΔΔΑ έχει περιορίσει σημαντικά την περιοριστική πολιτική της επάνω στην ελευθερία της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων εκτός σχολικού περιβάλλοντος²⁸³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόφαση *Ahmet Arslan και άλλων κατά Τουρκίας*²⁸⁴. Οι υποψήφιοι ήταν 127 Τούρκοι υπήκοοι, συμπεριλαμβανομένου του Αχμέτ Αρσλάν και ανήκαν σε μια θρησκευτική ομάδα που ονομάζεται *Aczimendi tarikaty*²⁸⁵. Τον Οκτώβριο του 1996 οι εν λόγω υποψήφιοι συναντήθηκαν στην Άγκυρα για μια θρησκευτική τελετή που πραγματοποιήθηκε στο *τζαμί Kocatepe*²⁸⁶. Περιόδευσαν δε στους δρόμους της πόλης φορώντας την ενδυμασία της θρησκευτικής τους ομάδας, η οποία αποτελούταν από ένα τουρμπάνι, ένα "salvar" (ή baggy, ή "χαρέμι", ή αλλιώς παντελόκι), ένα πουκάμισο και ένα ραβδί²⁸⁷. Μετά από διάφορα περιστατικά την ίδια ημέρα της συνάντησής τους, συνελήφθησαν και τοποθετήθηκαν υπό αστυνομική κράτηση²⁸⁸. Στο πλαίσιο της διαδικασίας που κινήθηκε εναντίον τους για παραβίαση της νομοθεσίας για την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, εμφανίστηκαν ενώπιον του Δικαστηρίου της Κρατικής Ασφάλειας, τον Ιανουάριο του 1997, ντυμένοι σύμφωνα

---

282) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 16.

283) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 17.

284) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ν. 41135/98, Eur. Ct. H.R., 23 February 2010.

285) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

286) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

287) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

288) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

με τον κώδικα ενδυμασίας της ομάδας τους²⁸⁹. Μετά την ακρόαση και την δίκη εναντίον τους καταδικάστηκαν για παράβαση του νόμου περί της χρήσης ορισμένων ενδυμάτων και ειδικότερα για τη χρήση θρησκευτικού ενδύματος εκτός θρησκευτικού χώρου. Ασκήθηκε ανεπιτυχής έφεση κατά της καταδίκης τους²⁹⁰.

Οι αιτούντες στηριζόμενοι στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ (θρησκευτική ελευθερία), ισχυρίστηκαν, ότι είχαν καταδικαστεί βάσει του ποινικού δικαίου για τη θρησκεία τους, η οποία εκδηλώνεται μέσα από τα ρούχα τους²⁹¹.

Επίσης διαπιστώθηκε ότι οι προσφεύγοντες δεν είχαν καταδικαστεί για απειθαρχία και έλλειψη σεβασμού ενώπιον του Δικαστηρίου Κρατικής Ασφάλειας, αλλά για τον τρόπο τους ένδυσής τους σε δημόσιο χώρο (στην πλατεία)²⁹².

Ο τρόπος εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων μέσω της ένδυσης εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ²⁹³. Τα τουρκικά δικαστήρια παρενέβησαν στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας των προσφευγόντων, λόγω της αυξημένης σημασίας της αρχής της κοσμικότητας του δημοκρατικού συστήματος στην Τουρκία²⁹⁴. Η εν λόγω παρέμβαση θα μπορούσε να αιτιολογηθεί υπό το πρίσμα, ότι είχε ως σκοπό την επίτευξη: της δημόσιας ασφάλειας, της πρόληψης της αταξίας και της προστασίας των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων²⁹⁵. Ωστόσο, η μόνη αιτιολογία που δόθηκε από τα τουρκικά

---

289) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

290) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

291) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

292) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

293) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

294) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

295) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

δικαστήρια ήταν, ότι η παρέμβαση στην ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας των προσφευγόντων είχε σχέση με τις νομικές διατάξεις και η επίμαχη καταδίκη ήταν σύμφωνη με το νόμο²⁹⁶.

Το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι η υπόθεση αυτή αφορούσε την τιμωρία χρήσης της συγκεκριμένης ένδυσης στην πλατεία, η οποία ήταν προσβάσιμη σε όλους²⁹⁷. Κρίθηκε δε, ότι η υπόθεση αυτή δεν ομοίαζε με άλλες, σύμφωνα με τις οποίες είχε κριθεί απαραίτητος ο περιορισμός χρήσης θρησκευτικών συμβόλων στα δημόσια ιδρύματα, όπου η θρησκευτική ουδετερότητα μπορούσε να υπερισχύσει του δικαιώματος εκδηλώσεως της θρησκείας των άλλων²⁹⁸. Επίσης διαπιστώθηκε, ότι δεν υπήρξε καμία ένδειξη, ότι οι προσφεύγοντες αποτελούν απειλή για τη δημόσια τάξη ή ότι είχαν εμπλακεί σε προσηλυτισμό των περαστικών κατά τη διάρκεια της θρησκευτικής τους συγκέντρωσης²⁹⁹. Σύμφωνα με τη γνώμη του Οργανισμού Θρησκευμάτων, η συγκέντρωση των προσφευγόντων ήταν περιορισμένη σε μέγεθος και η ενδυμασία τους δεν αντιπροσώπευε καμία θρησκευτική εξουσία ή αρχή που να έχει αναγνωριστεί από το κράτος³⁰⁰.

Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έκρινε ότι η ανάγκη του εν λόγω επίμαχου περιορισμού δεν είχε αιτιολογηθεί επαρκώς από την τουρκική κυβέρνηση. Έκρινε δε με έξι ψήφους έναντι μίας, ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ³⁰¹.

Επίσης κατ' εφαρμογή του άρθρου 41 (δίκαιη ικανοποίηση), το Δικαστήριο έκρινε, με έξι ψήφους έναντι μίας, ότι το τουρκικό κράτος έπρεπε να πληρώσει 10

---

296) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

297) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

298) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

299) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

300) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

301) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

ευρώ για καθ' έναν από τους αιτούντες για ηθική βλάβη, και 2.000 ευρώ από κοινού για έξοδα και δαπάνες³⁰².

Τέλος η απόφαση Ahmet Arslan και άλλων κατά Τουρκίας αποτελεί το σημείο προσπάθειας στροφής της νομολογίας της ΕΔΑΑ σε μία βαθύτερη κατανόηση του θρησκευτικού και ιδεολογικού πλουραλισμού, όπου περιλαμβάνεται υψηλότερη προστασία των ατομικών δικαιωμάτων και ιδιαιτέρως της ελευθερίας της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων³⁰³.

---

302) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π.

303) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 21.

7. Κριτική προσέγγιση της νομολογίας του ΕΔΔΑ – προσωρινά συμπεράσματα

Κατόπιν ενδελεχούς εξέτασης της νομολογίας του ΕΔΔΑ παρατηρείται να μεν προσπάθεια στροφής προς την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, π.χ. (αποφάση Klein κατά Σλαβακίας, Tatlan κατά Τουρκίας κ.λ.π.), εν τούτοις παρατηρείται ανομοιομορφία αντιμετώπισης των θεμάτων που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης. Αυτό οφείλεται, στο ότι το ΕΔΔΑ καταφεύγει πάντα στο περιθώριο εκτίμησης των εθνικών αρχών³⁰⁴. Έτσι ενώ το περιθώριο επιβολής περιορισμών στον πολιτικό λόγο ή στη συζήτηση θεμάτων δημοσίου ενδιαφέροντος είναι περιορισμένο, τα συμβαλλόμενα μέρη έχουν ένα γενικά ευρύτερο περιθώριο εκτίμησης όταν ρυθμίζουν την ελευθερία της έκφρασης σχετικά με ζητήματα που μπορεί να προσβάλλουν βαθιές προσωπικές πεποιθήσεις στη σφαίρα των χρηστών ηθών και, ιδίως, της θρησκείας³⁰⁵.

Επί πλέον, όπως και στο πεδίο των χρηστών ηθών, και ίσως σε μεγαλύτερο ακόμη βαθμό, δεν υπάρχει ενιαία ευρωπαϊκή αντίληψη των απαιτήσεων για την «προστασία των δικαιωμάτων των άλλων» σε σχέση με επιθέσεις στις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις³⁰⁶. Αυτό που μπορεί να προσβάλλει σοβαρά ανθρώπους μίας συγκεκριμένης θρησκείας ποικίλλει σημαντικά από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο, ιδίως σε μία εποχή που χαρακτηρίζεται από διαρκώς αυξανόμενο αριθμό θρησκειών και δογμάτων³⁰⁷. Οι κρατικές αρχές, λόγω της άμεσης και διαρκούς επαφής με τις ζωτικές δυνάμεις των χωρών τους, είναι κατ' αρχήν σε καλύτερη θέση από τον διεθνή δικαστή να διαμορφώσουν γνώμη για το ακριβές περιεχόμενο των απαιτήσεων που σχετίζονται με τα δικαιώματα των άλλων, καθώς και για την «αναγκαιότητα» κάποιου περιορισμού που σκοπό έχει να προστατεύσει από τέτοιου

---

304) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 110 – 112.

305) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 110 – 112 .

306) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

307) Γ. Κτιστάκης, 6/2002, σελ. 2.

είδους υλικό εκείνους των οποίων τα βαθύτερα αισθήματα και πεποιθήσεις θα μπορούσαν να προσβληθούν σοβαρά³⁰⁸.

Ως παράδειγμα των ανωτέρω παρατίθεται η απόφαση Otto-Preminger-Institut κατά Αυστρίας³⁰⁹, σύμφωνα με την οποία το ΕΔΔΑ επανέφερε τη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα στην έννοια της ηθικής και στην διαφοροποίηση των αντιλήψεων γι' αυτήν ανάλογα με την χώρα³¹⁰. Η εν λόγω διαφοροποίηση είναι δυνατόν να λαμβάνει χώρα στους κόλπους μίας και μόνο χώρας³¹¹. Άρα σύμφωνα με το ΕΔΔΑ η έννοια της ηθικής λαμβάνει τα χαρακτηριστικά της απλής γνώμης. Πρόκειται δε για ένα κοινωνιολογικό δεδομένο, που ποικίλλει ανά χρόνο και τόπο. Έτσι το ΕΔΔΑ δεν επιβάλλει μία ηθική αντίληψη μέσω του νόμου και γενικά ρέπει προς το δίκαιο. Γι' αυτό και αντιλαμβάνεται την έννοια «ηθική» ως απλό κοινωνιολογικό δεδομένο χωρίς να προχωρεί σε αξιολογήσεις. Επίσης από την απόφαση Otto-Preminger-Institut εξάγεται το συμπέρασμα, ότι ρόλο στην εκτίμηση του Δικαστηρίου διαδραματίζει η ομάδα των προσώπων την οποία επιθυμούν να προστατεύσουν οι κρατικές αρχές³¹². Επεμβαίνουν δε, με περιοριστικά μέτρα επικαλούμενες την ηθική³¹³.

Γίνεται, λοιπόν, κατανοητό, ότι ο λόγος ουσιαστικά ιεραρχείται και αναγνωρίζονται στα συμβαλλόμενα μέρη μεγαλύτερα ή μικρότερα περιθώρια επιβολής περιορισμών αναλόγως με το είδος του λόγου³¹⁴. Στον πολιτικό λόγο τα κράτη δεν έχουν μεγάλα περιθώρια επιβολής περιορισμών³¹⁵. Όμως σε ζητήματα

---

308) Γ. Κτιστάκης, ό.π. σελ. 2.

309) Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την απόφαση Otto-Preminger-Institut βλ. σ.σ. 33 – 40.

310) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ν. 13470/87, Eur. Ct. H.R., 20 September 1994.

311) Γ. Κτιστάκης, ό.π. σελ. 5.

312) Γ. Κτιστάκης, ό.π. σελ. 6.

313) Γ. Κτιστάκης, ό.π. σελ. 6.

314) Γ. Κτιστάκης, ό.π. σ.σ. 1 - 7.

315) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

ηθικής και θρησκείας τα κράτη μέλη έχουν μεγαλύτερα περιθώρια εκτίμησης³¹⁶. Αυτό οφείλεται, στο ότι δεν υπάρχει ενιαία ευρωπαϊκή αντίληψη για το τι αποτελεί προσβολή και, κατ' επέκταση, το περιεχόμενο του δικαιώματος της προστασίας του θρησκευτικού αισθήματος ποικίλλει από εποχή σε εποχή και από τόπο σε τόπο³¹⁷. Επομένως είναι σοφό, το ότι επαφίεται στις κρατικές αρχές ευρύ περιθώριο εκτίμησης ως προς τη διαμόρφωση του περιεχομένου του δικαιώματος και των περιορισμών που αυτό συνεπάγεται στο λόγο³¹⁸.

Όμως ερωτήματα δημιουργούνται περί του τρόπου διαχωρισμού και ιεράρχησης του λόγου³¹⁹. Αναλυτικότερα ο πολιτικός λόγος διαχωρίζεται από την καλλιτεχνική έκφραση με το σκεπτικό, ότι ο πολιτικός λόγος ασχολείται με θέματα γενικού ενδιαφέροντος³²⁰. Όμως, θέματα, δημοσίου ενδιαφέροντος πραγματεύεται και η τέχνη, η λογοτεχνία, η μουσική κ.λ.π³²¹.

Επί πλέον ερωτήματα δημιουργούνται από την ιεράρχηση των διαφόρων ειδών λόγου. Ειδικότερα παρατηρείται, ότι μεγαλύτερη σημασία αποδίδεται όταν δεν υπάρχει ενιαία ευρωπαϊκή αντίληψη για θέματα θρησκείας και χρηστών ηθών και λιγότερη σημασία αποδίδεται όταν υπάρχει ενιαία αντίληψη για θέματα που αφορούν την ελευθερία της έκφρασης του ρατσιστικού ή ανατρεπτικού λόγου³²².

---

316) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

317) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

318) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

319) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

320) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

321) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

322) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 112 – 130.

Μία πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί η θρησκευτική ταυτότητα του ατόμου³²³. Η θρησκευτική ταυτότητα περιλαμβάνει την επιλογή των προσωπικών πεποιθήσεων και την έκφραση της μέσω προσωπικής δραστηριότητας³²⁴. Παρ' όλη την έμφαση που δίδεται στην θρησκευτική ταυτότητα, όπως με τις αποφάσεις Ahmet Arslan και άλλων κατά Τουρκίας και Klein κατά Σλοβακίας³²⁵, το ΕΔΔΑ ερμηνεύει περιοριστικά τις επιπτώσεις επάνω σε αυτήν, προκειμένου να εξασφαλίσει καλύτερα ένα κλίμα ουδετερότητας³²⁶.

Άλλη αιτία της όλης ανομοιομορφίας των αποφάσεων του ΕΔΔΑ που αφορούν θέματα της θρησκευτικής ελευθερίας και ελευθερίας της έκφρασης εντοπίζεται στην ελλιπή ανάλυση «των δικαιωμάτων των άλλων» ως περιορισμό της ελευθερίας του λόγου³²⁷. Σε αυτό το σημείο όμως, τονίζεται, ότι ο περιορισμός του λόγου είναι θεμιτό να υπάρχει μόνο σε περιπτώσεις που ο λόγος προκαλεί άμεση βλάβη, και όχι να περιορίζεται επειδή το περιεχόμενό του αμφισβητεί ή αντιτίθεται σε κάποιο δικαίωμα³²⁸.

Έτσι πολλές φορές παρατηρείται, ότι το ΕΔΔΑ:

1. προσπαθεί να εξαλείψει τελείως την θρησκεία, προκειμένου να διατηρηθεί η κοινωνική ειρήνη³²⁹ και
2. δεν στηρίζει σε επαρκή αιτιολογία τον περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας³³⁰. Άρα παρατηρείται:

---

323) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. 17.

324) J. Martinez – Torron, ό.π. σελ. σ.σ. 3 - 7.

325) *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ό.π and *Klein v Slovakia*, ό.π

326) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 110 – 140.

327) Sel. Sturges, ό.π. σελ.σελ. 187 - 188.

328) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 140.

329) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 110 – 140.

330) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 110 – 140.

- ❖ ελλιπής ανάλυση της έννοιας της θρησκευτικής ελευθερίας και των δικαιωμάτων των άλλων και
- ❖ υποτίμηση της ελευθερίας του λόγου ως θεμελιώδους στοιχείου της θρησκευτικής ελευθερίας.

Το ΕΔΔΑ ενώ αναγνωρίζει κάποιο δικαίωμα προστασίας του θρησκευτικού αισθήματος, και, εντούτοις εξαρτά το περιεχόμενο του δικαιώματος από τις αντιλήψεις που επικρατούν σε μία θρησκεία. Εάν, όμως, ο προσδιορισμός της προσβολής εξαρτάται από τις επικρατούσες αντιλήψεις σε μία κοινωνία, τότε είναι προφανές, ότι δεν πρόκειται για κάποιο δικαίωμα, αλλά για την επιβολή της πλειοψηφίας. Είναι, όμως φανερό, ότι το κράτος δεν επιτρέπεται να κάνει διαχωρισμούς αλλά οφείλει να αποδίδει ίση νομική αξία στο λόγο κάθε θρησκείας³³¹. Κάθε περιορισμός του θρησκευτικού λόγου συνιστά συγχρόνως και περιορισμό της θρησκευτικής ελευθερίας. Πολύ δε περισσότερο, αποτελούν περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας οι περιορισμοί στην πληροφόρηση θρησκευτικών εκδηλώσεων³³². Το ΕΔΔΑ, προκειμένου να αποδεχθεί, ότι υπάρχει θέμα προστασίας των ακροατών από την ενόχληση, που προκαλεί η ραδιοφωνική διαφήμιση μίας θρησκευτικής εκδήλωσης αποδυνάμωσε την ελευθερία του λόγου και την θρησκευτική ελευθερία. Αντιπαρέθεσε δε, τις δύο ελευθερίες και συνδύασε τις πιο περιοριστικές ερμηνείες της κάθε μίας³³³.

Επί πλέον, στις αποφάσεις *Otto – Preminger – Institut* εναντίον Αυστρίας και *Wingrove* εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου, ο τρόπος έκφρασης διαδραμάτισε αποφασιστικό ρόλο στην αιτιολόγηση της απαγόρευσης κυκλοφορίας της ταινίας³³⁴.

---

331) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 139.

332) *Murphy v. Ireland*, ν. 44179/98, Eur. Ct. H.R., 10 July 2003, *Ahmet Arslan and others v. Turkey*, ν. 41135/98, Eur. Ct. H.R., 23 February 2010 και σ.σ. 45 - 64.

333) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 140.

334) *Otto Preminger – Institut v. Austria*, ό.π. και *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

Η δημόσια διάσταση της ελευθερίας της έκφρασης του δικαιώματος φαίνεται να κάνει επιρρεπή το ΕΔΔΑ σε ωφελμιστικές αντιλήψεις ιδιαίτερα όταν η «κοινή γνώμη» φαίνεται να δυσανασχετεί³³⁵. Η εξάρτηση του αξιόποινου του λόγου από τον τρόπο εκφοράς του ήταν η εξέλιξη του αδικήματος της βλασφημίας, το οποίο αρχικά είχε ως στόχο το περιεχόμενο του λόγου³³⁶. Όμως η εν λόγω μετατόπιση του αξιόποινου από το περιεχόμενο στο τρόπο έκφρασης, εκτός της εγγενούς αοριστίας που περιείχε, δημιουργούσε ερωτήματα ως προς τη σκοπιμότητα του νόμου³³⁷. Επισημαίνεται, ότι το περιεχόμενο και η μορφή του λόγου αποτελούν ένα εναίο σύνολο και πολλές φορές δεν είναι δυνατόν να περιοριστεί η μορφή χωρίς να περιορισθεί το περιεχόμενο³³⁸.

Όμως, επειδή τις περισσότερες φορές είναι δύσκολος ο συμβιβασμός της ελεύθερης διακίνησης ιδεών με περιορισμούς στον τρόπο έκφρασής τους, συνήθως η συζήτηση για το επιλήψιμο του λόγου συνοδεύεται, είτε άμεσα, είτε έμμεσα, με κρίσεις για την αξία του³³⁹. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η υπόθεση *Wingrove* εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου, όπου παρατηρείται, ότι οι αγγλικές αρχές αρνήθηκαν την άδεια κυκλοφορίας της ταινίας, για να καταλήξουν στη λογοκρισία της μορφής³⁴⁰. Δεν απέφυγαν δε τους σαφείς υπαινιγμούς για την αξία του έργου ούτε την εκτενή συζήτηση για το μύνημά του³⁴¹. Επί πλέον, στην εν λόγω υπόθεση οι δικαιοδοτικές αρχές στην Αγγλία διευκρίνισαν, ότι το πρόβλημα δεν εστιαζόταν στις ερωτικές σκηνές της ταινίας, αλλά στο γεγονός, ότι οι ερωτικές φαντασιώσεις

---

335) Γ. Κτιστάκης, ό.π. σελ. 6.

336) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 122 – 142.

337) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 122 – 142.

338) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 122 – 142.

339) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 122 – 142.

340) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

341) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

αφορούσαν το είδωλο του Εσταυρωμένου³⁴². Συνεπώς εάν η ανδρική φιγούρα δεν ήταν ο Χριστός, τότε η ταινία απλά θα κρινόταν απλώς ακατάλληλη για ανηλίκους³⁴³. Επίσης στην εν λόγω απόφαση υποστηρίχθηκε, ότι η ταινία αποτελούσε καλλιτεχνική και φανταστική ερμηνεία της «έκστασης» της μοναχής Αγίας Θηρεσίας και κανένας δεν θα μπορούσε να την εκλάβει ως περιφρονητική ή χλευαστική³⁴⁴. Όμως, κρίθηκε, ότι η ταινία έχει μάλλον ερωτικό περιεχόμενο και δεν αποτελεί απόπειρα διεύρυνσης της ψυχολογίας ή της σεξουαλικότητας της Αγίας Θηρεσίας³⁴⁵. Ακόμη υποστηρίχθηκε, ότι η ταινία δεν ήταν παρά μία ηδονοβλεπτική ερωτική εμπειρία και το περιεχόμενό της θα προκαλούσε την αγανάκτηση των πιστών³⁴⁶. Σε αυτό το σημείο παρατηρείται, ότι η αναγωγή του τρόπου έκφρασης ως το κρίσιμο στοιχείο για την κρίση περί του βλάσφημου ή μη της ταινίας υπάρχει σαφής υπόνοια για την καλλιτεχνική ή μη καλλιτεχνική αξία του έργου³⁴⁷. Επίσης προκειμένου στην εν λόγω απόφαση να αιτιολογηθεί η απαγόρευση της ταινίας διεξήχθη εκτενής συζήτηση κατά πόσο αποδίδεται πιστά το ιστορικό πρόσωπο της Αγίας Θηρεσίας³⁴⁸. Η εν λόγω συζήτηση είχε ως σκοπό να θίξει την καλλιτεχνική αξία της ταινίας και του μυνήματός της και να υπονοηθεί, ότι η ταινία δεν αξίζει προστασίας υπό το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ (ελευθερία της έκφρασης)³⁴⁹.

Σημαντικότατο παράγοντας για την ανομοιομορφία προσέγγισης θεμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας και ελευθερίας της έκφρασης αποτελεί το γεγονός, ότι δεν

---

342) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

343) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

344) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

345) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

346) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

347) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

348) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

349) *Wingrove v. United Kingdom*, ό.π.

έχει τηρηθεί η αρχή της αναλογικότητας³⁵⁰. Κατ' αρχήν στην υπόθεση *Wingrove* εναντίον Ηνωμένου Βασιλείου αποφασίστηκε η πλήρης απαγόρευση της ταινίας, το οποίο είναι ένα μέτρο σαφώς πλέον επώδεινο από το χαρακτηρισμό «ακατάλληλη για ανηλίκους»³⁵¹. Άρα η εν λόγω απαγόρευση αντίκειται προδήλως στην αρχή της αναλογικότητας. Η θέση αυτή ενισχύεται παρά αποδυναμώνεται από το ότι το ΕΔΔΑ απαγόρευσε εξ ολοκλήρου την κυκλοφορία της ταινίας λόγω της απλής και μόνης πιθανότητας να προκληθεί προσβολή σε κάποιους πιστούς³⁵². Το ΕΔΔΑ χρησιμοποίησε ως αιτιολογία απαγόρευσης της ταινίας το δικαίωμα των άλλων δηλ. την προστασία του θρησκευτικού συναισθήματος³⁵³. Όμως, το ΕΔΔΑ δεν κατέστησε σαφές εάν υπάρχει τέτοιο δικαίωμα, από που προκύπτει και κατά πόσο ισχύει για όλους, επί πλέον δε ο προσδιορισμός του περιεχομένου του αφέθηκε στη διακριτική ευχέρεια των διαφόρων κρατών³⁵⁴.

Βέβαια ένας αριθμός θεωρητικών ισχυρίζεται, ότι η μη τήρηση της αρχής της αναλογικότητας αποτελεί αφορμή για γενικότερη κριτική αυτής της αρχής. Αναλυτικότερα το ΕΔΔΑ δίνει περισσότερη έμφαση στο τρίτο στάδιο της αρχής της αναλογικότητας³⁵⁵, που είναι η αρχή της *strict sensus* αναλογικότητας. Σύμφωνα με την εν λόγω αρχή σταθμίζονται τα συμφέροντα, δηλ. σημειώνεται σύζευξη του σκοπού, που επιδιώκει ένας περιορισμός, και του ίδιου του περιορισμού. Στην Ευρώπη, στον Καναδά, στην Ινδία, στην Νότια Αφρική κ.λ.π. επικαλούνται το τρίτο στάδιο αυτής της αρχής, δηλ. την στάθμιση συμφερόντων, ως την κατάλληλη μέθοδο επίλυσης προβλημάτων, που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα³⁵⁶. Η στάθμιση των

---

350) T. Mendel, *ό.π.σελ.σ.σ.* 1 – 23.

351) *Wingrove v. United Kingdom*, *ό.π.*

352) *Wingrove v. United Kingdom*, *ό.π.*

353) *Wingrove v. United Kingdom*, *ό.π.*

354) Σ. Τσακυράκης, *ό.π.* σ.σ. 122 – 142.

355) Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ανάλυση των επί μέρους αρχών της αρχής της αναλογικότητας βλ. σελ. 17.

356) S. Tsakyrakis, *ό.π.* σελ.1.

συμφερόντων αποτελεί προσπάθεια επεδίωξης της μέγιστης δυνατής ακρίβειας, κατά τα πρότυπα των φυσικών επιστημών³⁵⁷. Η μέθοδος αυτή χαρακτηρίζεται από απλότητα, προσπάθεια συμπερίληψης των αντικρουόμενων συμφερόντων και ακρίβεια. Όμως το τρίτο αυτό στάδιο της αρχής της αναλογικότητας κρίνεται αρκετά ασαφές, διότι σημαντικό παραγόντας αποτελεί³⁵⁸:

- ο το τι σταθμίζεται (συμφέροντα, αρχές κ.λ.π.). Ιδιαίτέρως σημειώνεται, ότι τα συμφέροντα της πλειοψηφίας υπερισχύουν έναντι των αντίστοιχων συμφερόντων της μειοψηφίας³⁵⁹. Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο, ότι τα αποτελέσματα, που αφορούν την στάθμιση της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης τείνουν να είναι κατά της ελευθερίας της έκφρασης³⁶⁰,
- ο πώς σταθμίζεται (με ποιό μέτρο). Προκειμένου να υπαχθεί ένα κοινό μέτρο στην εν λόγω αρχή πρέπει να γίνει εισαγωγή μίας φόρμας ωφελιμισμού³⁶¹. Σύμφωνα με την εν λόγω φόρμα όλα τα συμφέροντα μπορούν να υπαχθούν σε ένα κοινό μέτρο (π.χ. χρήματα, ευτυχία κ.λ.π.), έτσι ώστε να μπορούν να σταθμιστούν το ένα έναντι του άλλου³⁶². Εάν όμως όλα τα συμφέροντα μπορούν να υπαχθούν σε ένα κοινό μέτρο, τότε το πρόβλημα, που οδήγησε στην ανάγκη δημιουργίας μία μεθόδου στάθμισης διαλύεται.

Σε περίπτωση όμως που με την έννοια της στάθμισης δεν εννοείται η ποσοτικοποίηση των σχετικών αξιών αλλά η ιεράρχηση προτεραιοτήτων, όπως θα γινόταν από τον μέσο άνθρωπο, τότε γίνεται προσπάθεια

---

357) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.2.

358) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.4.

359) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.5.

360) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.5.

361) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.6.

362) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.7.

αποφυγής κάθε αξιολόγησης³⁶³. Έτσι για παράδειγμα παρατηρείται, ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η ελευθερία της έκφρασης δεν υπερτερούν συγκριτικά με τα δημόσια συμφέροντα³⁶⁴. Κατά συνέπεια, τα ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν να υπερισχύουν όταν τα δημόσια συμφέροντα μπορούν να επιτευχθούν με το λιγότερο αυστηρότερο μέτρο, αλλά τα εν λόγω ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν να περιοριστούν, όταν το μέτρο είναι ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο σκοπό³⁶⁵. Άρα αυτή η διαδικασία προσποιείται, ότι είναι αντικειμενική και αποκομμένη από κάθε είδους αξιολόγηση, όμως στην ουσία παραμελεί την περιπλοκότητα της ηθικής αξιολόγησης³⁶⁶ και

- ο ποιός τα σταθμίζει (δικαστές ή νομοθέτες). Η πρωταρχική ευθύνη στάθμισης των αντικρουόμενων συμφερόντων ανήκει στους νομοθέτες.

Όσον αφορά το ρόλο των δικαστών στην στάθμιση των συμφερόντων σημειώνεται, ότι όλες οι αξίες δεν είναι ποσοτικοποιήσιμες³⁶⁷. Ακόμη όμως, και όλες οι αξίες να είναι ποσοτικοποιήσιμες κρίνεται ως και αδύνατη η ποσοτικοποίηση του “σχετικού βάρους” τους³⁶⁸. Σύμφωνα με το δικαστή Scalia η στάθμιση του σχετικού βάρους των αξιών είναι σαν προσπαθεί κάποιος να συγκρίνει το μήκος μίας γραμμής με το βάρος ενός βράχου³⁶⁹.

---

363) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.10.

364) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.10.

365) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.11.

366) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.11.

367) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.9.

368) S. Tsakyrakis, ό.π. σελ.10.

369) Bendix Autolite Corp.σελ. v. Midwesco Enters, 486 U.S. 888, 897 (1988) (Scalia, J. concurring).
Βλ. Frederick Schauer, 1994, σελ. 785 και 787,.

8. Η θρησκευτική ελευθερία – η περίπτωση της Ελλάδος

Η κατά το Σύνταγμα έννοια της «θρησκείας» είναι ευρύτατη, περιλαμβάνοντας κάθε κοσμοθεωρία με μεταφυσικό χαρακτήρα, έστω και αν από τη θεολογική οπτική γωνία δεν εμπίπτει στην παραδοσιακή έννοια της θρησκείας³⁷⁰. Γνωστή θρησκεία είναι όποια έχει δοξασίες φανερές, που διδασκούνται δημόσια και λατρεία επίσης φανερή³⁷¹.

Με την προστασία της προσωπικής ελευθερίας *lato sensus* συνδέεται μία σειρά συνταγματικών διατάξεων (άρθρα 13 -16 Συντ.), οι οποίες αφορούν την ελευθερία της γνώμης και γενικά της πνευματικής κίνησης³⁷². Μεταξύ τους συγκαταλέγεται η θρησκευτική ελευθερία, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 13 του Συντ., ενώ σχετικές είναι και οι διατάξεις των άρθρων 3 και 16 παρ. 2. Συντ., καθώς και το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ και 2 εδ. β' του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου³⁷³. Στην πράξη πάντως εμφανίζονται σοβαρά προβλήματα μη σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα, όπως αποδεικνύεται άλλωστε από τις επανειλημμένες καταδίκες της Ελλάδος από το ΕΔΔΑ σε σχετικές υποθέσεις³⁷⁴, για τις οποίες θα γίνει λόγος ακολούθως καθώς και από την εμπεριστατωμένη έκθεση του Ειδικού Εισηγητή του Ο.Η.Ε. για τη θρησκευτική μη ανοχή στην Ελλάδα, με ημερομηνία 7.11.1996³⁷⁵.

Αναλυτικότερα η παρ. 1 του άρθρου 13 Συντ. καθιερώνει το απαραβίαστο της θρησκευτικής συνείδησης. Όμως η έκφραση και η διάδοση στοχασμών βρίσκει αυτοτελές έρεισμα στο άρθρο 14 παρ. 1 του Συντ. Επομένως η ρητή κατοχύρωση της ελευθερίας της θρησκευτικής ειδικά συνείδησης προσδίδει απλώς έμφαση σε μία

---

370) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σελ. 283.

371) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.ελ. 283.

372) Κ. Χ. Χρυσόγονος, 2006, σελ. 269.

373) Βλ. σ.σ. 9 - 13.

374) Βλ. Γ. Κτιστάκης, 1999, σελ. 225.

375) Ελλ. Μτρ. Σε Υ 1998, 427 επ. Παρατίθεται στο Γ. Κτιστάκης, 1999, σελ. 225.

πτυχή της γενικότερης αρχής της ελευθερίας της συνείδησης³⁷⁶, η οποία απορρέει κυρίως από τα άρθρα 2 αρ. 1 και 14 παρ. 1 Συντ.

Ελευθερία της συνείδησης δεν σημαίνει πάντως ούτε να μην εξαναγκάζεται κανείς σε συμπεριφορά αντίθετη προς τη συνειδήσή του και γενικά τις πεποιθήσεις του, ούτε να μην εμποδίζεται να δράσει σύμφωνα με τις πεποιθήσεις του αυτές. Τα παραπάνω θα μπορούσαν το πολύ να υπαχθούν στο γενικό δικαίωμα ελευθερίας του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ., το οποίο όμως υπόκειται σε ευρύτατους περιορισμούς. Ελευθερία της συνείδησης σημαίνει, ότι ο καθένας μπορεί να πρεσβεύει ο,τιδήποτε θέλει, ή και να μη πρεσβεύει τίποτε, να μεταβάλλει οποτεδήποτε τις πεποιθήσεις του αυτές, να τις διακηρύσσει και να τις διαδίδει χρησιμοποιώντας για το σκοπό αυτό τα ατομικά του δικαιώματα, ή να τις αποκρύπτει. Εφόσον πρόκειται ειδικότερα για τις πεποιθήσεις σχετικές με το «θείο», μπορεί να γίνεται λόγος για ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, κατά την έννοια του άρθρου 13 παρ. 1. Εδ. ά Συντ.³⁷⁷

Στην παρ. 4. του ίδιου άρθρου διευκρινίζεται ότι κανένας δεν μπορεί, επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, να απαλλαγεί από την εκπλήρωση των υποχρεώσεων του προς το κράτος ή να αρνηθεί τη συμμόρφωση προς τους νόμους.

Σε ότι αφορά ειδικότερα τη θρησκευτική ελευθερία οι δεσμεύσεις αυτές συνίσταται στο ότι ο νόμος δεν μπορεί να καθιερώσει ως «καθήκον» για το άτομο να πρεσβεύει ορισμένο θρήσκευμα ή να μη πρεσβεύει κανένα, καθώς και να αποκαλύπτει ή να μην αποκαλύπτει την πίστη ή τη μη – πίστη του³⁷⁸. Είναι άρα πρόδηλα αντίθετη στη θεμελιώδη και μη αναθεωρίσιμη διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 Συντ. η καταγραφή του θρησκευάτος στην αστυνομική ταυτότητα, είτε υποχρεωτική, είτε και προαιρετική, αφού και αυτή θα μπορούσε να καταλήξει εξ αντιδιαστολής στο κοινωνικό στιγματισμό όσων δεν επιθυμούν να δηλώσουν στις αστυνομικές αρχές την ορθόδοξη χριστιανική τους συνείδηση.

---

376) Βλ. Χ. Ανθοπούλου, 1992.

377) Βλ. Α. Μάνεσης, 1982.

378) Ν.Ν. Σαρίπολου, 1923, σελ. 338.

Επίσης στο άρθρο 16 παρ. 2 του Συντ. προβλέπεται η θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του ανηλίκου. Οι γονείς, όμως, διατηρούν το δικαίωμα απόσυρσης των παιδιών τους από τον εκκλησιασμό, τα θρησκευτικά και την προσευχή³⁷⁹. Είναι δυνατόν όμως, το κράτος να αξιώσει τη συμμόρφωση όλων προς τους γενικής ισχύος και εφαρμογής νόμους, που κατοχυρώνουν, άλλα και μάλιστα συνταγματικά αναγνωρισμένα αγαθά, όπως π.χ. την παιδεία, την εθνική άμυνα κ.λ.π., έστω και αν η συμμόρφωση αυτή συνεπάγεται για κάποιους περιορισμό στην απόλαυση της θρησκευτικής τους ελευθερίας³⁸⁰. Έτσι κρίθηκε, ότι δεν συνιστά παράλειψη οφειλομένης ενέργειας η άρνηση του Υπουργού Παιδείας να προκαλέσει την έκδοση διατάγματος για την απαλλαγή των μαθητών ορισμένου δόγματος από την υποχρέωση παρουσίας στα μαθήματα την ημέρα της εβδομάδας, την οποία θεωρεί αργία το δόγμα αυτό³⁸¹.

Βάσει του άρθρου 13 παρ. 5. του Συντ. μπορεί να επιβληθεί με νόμο υποχρέωση ορκοδοσίας³⁸². Όποιοι είναι άθρησκοι ή άθεοι δικαιούνται να δίνουν ισότιμη, από άποψη συνεπειών, σχετική διαβεβαίωση, επικαλούμενοι την τιμή και τη συνείδησή τους, έστω και εάν τέτοια διαβεβαίωση δεν προβλέπεται από τη συγκεκριμένη διάταξη³⁸³. Στην ίδια κατεύθυνση το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι η αδικαιολόγητη απαίτηση να ορκισθεί κάποιος στο Ευαγγέλιο εξομοιούται με ομολογία πίστης σε μία συγκεκριμένη θρησκεία, που παραβιάζει το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ³⁸⁴.

Η πρώτη από τις ειδικότερες συνέπειες της συνταγματικής κατοχύρωσης της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης είναι η θρησκευτική ισότητα, η οποία βρίσκει επί πλέον έρεισμα στο εδ. β' της παρ. 1 του άρθρου 13 Συντ. Εξ ίσου

---

379) Ι. Κονιδάρης, ό.π. σελ. 51.

380) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

381) Λ. Παπαδοπούλου, Περί του θρησκευάτος των ταυτοτήτων, 2000, 675 επ., Α. Μανιτάκη, *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος – Έθνος*, Νεφέλη, Αθήνα, 2000.

382) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

383) Βλ. Δ. Φιλίππου, 1998.

384) *Buscarini and others v San Marino*, ν. 24645/94, Eur. Ct. H.R., 18 February 1999.

ενδεικτική είναι η αναφορά του άρθρου 5 παρ. 2 εδ. α' Συντ. στην προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας αδιακρίτως θρησκευτικών πεποιθήσεων. Κατά συνέπεια, και τα άλλα έννομα αγαθά, πέρα από τη ζωή, την τιμή και την ελευθερία, οφείλουν να προστατεύονται χωρίς καμία διάκριση θρησκευτικών πεποιθήσεων³⁸⁵. Σε αυτά τα πλαίσια συνδέεται και το δικαίωμα της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων βάσει της αρχής της ισότητας (άρθρο 4 Συντ.)³⁸⁶

Στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, παράλληλα βέβαια με τα άρθρα 11 και 12 Συντ., βρίσκουν έρεισμα και οι ελευθερίες της συνάθροισης και συνένωσης για θρησκευτικούς σκοπούς³⁸⁷. Εδώ θα πρέπει να διαχωριστεί μεταξύ συναθροίσεων και συνενώσεων με σκοπό την τέλεση θρησκευτικής λατρείας και εκείνων με σκοπούς γενικά σχετιζόμενους με θρησκευτικά ζητήματα και την έκφραση απόψεων γι' αυτά, χωρίς όμως να υπάρχει στοιχείο λατρείας³⁸⁸. Στη δεύτερη περίπτωση η συνάθροιση ή συνένωση προστατεύεται με βάση κυρίως το άρθρο 11 ή 12 του Συντ. αντίστοιχα³⁸⁹, ενώ συντρέχουσα είναι η σημασία της παρ. 1 του άρθρου 13, αφού η θρησκευτική συνείδηση αποτελεί απλώς το υπόβαθρο της συλλογικής δράσης³⁹⁰. Σημειώνεται, ότι η άσκηση της λατρείας οφείλει να μην προσβάλλει τη δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη. Δεν είναι δυνατό πάντως να επεκταθεί η περιοριστική ρήτρα των χρηστών ηθών στα δόγματα κάθε θρησκείας, ανάγοντας ταυτόχρονα τα δόγματα της Χριστιανικής Ορθόδοξης θρησκείας σε κριτήριο των χρηστών ηθών, διότι τούτο θα καταργούσε στη πράξη κάθε έννοια θρησκευτικής ελευθερίας, καθίστωντας την επικρατούσα θρησκεία υποχρεωτική³⁹¹.

---

385) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

386) Ι. Κονιδάρης, ό.π. σελ. 51.

387) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

388) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

389) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

390) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

391) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σελ. 280.

Η παρ. 2 του άρθρου 13 Συντ. κατοχυρώνει περαιτέρω ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας, υποβάλλοντάς την όμως παράλληλα σε μία σειρά περιορισμών³⁹². Ως λατρεία κατά την έννοια της διάταξης αυτής θα πρέπει να θεωρηθεί μόνο η άσκηση θρησκευτικών καθηκόντων με τελετουργική μορφή και όχι οποιαδήποτε εξωτερίκευση θρησκευτικών πεποιθήσεων, ιδεών, δοξασιών κ.λ.π.³⁹³

Επίσης ούτε το Σύνταγμα αλλά ούτε η ΕΣΔΑ επιβάλλουν ένα συγκεκριμένο πρότυπο θρησκευτικής εκπαίδευσης³⁹⁴. Απλώς θέτουν ακραία όρια, όπως αφενός η αποφυγή του φανατισμού και της μισαλλοδοξίας και αφετέρου η υποχρέωση να δοθεί αυξημένη πάντως έμφαση στα δόγματα της επικρατούσας θρησκείας³⁹⁵.

Την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αφορά, περιορίζοντας ή κατοχυρώνοντάς την, και η απαγόρευση του προσηλυτισμού, αν αυτή περιλαμβάνεται στην παρ. 2 του άρθρου 13 Συντ, που προβλέπει τα σχετικά με τη θρησκευτική λατρεία³⁹⁶. Όταν όμως η εξωτερίκευση αυτή παίρνει τη μορφή της προσπάθειας διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση άλλου προσώπου με αθέμιτα μέσα, τότε πρόκειται για «προσηλυτισμό» κατά την έννοια του άρθρου 13 παρ. 2 εδ. γ' Συντ.³⁹⁷ Έτσι η απαγόρευσή της περιορίζει την εξωτερίκευση της συνείδησης του ενός (προσηλυτίζοντος), προκειμένου να κατοχυρώσει το απαραβίαστο της συνείδησης του άλλου (προσηλυτιζόμενου)³⁹⁸. Πάντως το Σύνταγμα απαγορεύοντας τον προσηλυτισμό απλώς θέτει εκτός του πεδίου προστασίας του άρθρου 13 τις

---

392) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

393) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

394) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

395) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 268 – 274.

396) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σελ. 280.

397) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σελ. 280.

398) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σελ. 280.

εκδηλώσεις εκείνες οι οποίες θα μπορούσαν να θεωρηθούν, ότι συνιστούν προσηλυτισμό με την έννοια της παρ. 2 εδ. γ³⁹⁹.

Φορείς των δικαιωμάτων θρησκευτικής ελευθερίας είναι τόσο οι Έλληνες όσο και οι αλλοδαποί⁴⁰⁰. Όμως και τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα, ακόμη και δημοσίου δικαίου, απολαμβάνουν των δικαιωμάτων αυτών ιδιαίτερα σε ότι αφορά τον πυρήνα της αυτοδιοίκησης τους, δεδομένου άλλωστε, ότι ο τρόπος διοίκησης αναπόφευκτα συνδέεται με την όλη φυσιογνωμία και με τα «πιστεύω» κάθε θρησκευτικής κοινότητας⁴⁰¹. Φορέας των σχετικών υποχρεώσεων είναι κατά κύριο λόγο η κρατική εξουσία⁴⁰². Από τη θρησκευτική ελευθερία προφανώς δεν μπορούν να δεσμεύονται οι ίδιοι οι θρησκευτικοί οργανισμοί, ιδίως ως προς τη σχέση με το προσωπικό τους, που θα πρέπει να έχει τις αντίστοιχες θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά και ως προς την επιβολή κυρώσεων στα μέλη ή τους λειτουργούς τους με βάση τις δογματικές τους αρχές⁴⁰³.

---

399) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σελ. 280.

400) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σελ. 289.

401) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σελ. 289.

402) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σελ. 289.

403) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σελ. 289.

9. Η ελευθερία της έκφρασης – η περίπτωση της Ελλάδος

Η ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 του Συντ. και αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της εν γένει ελευθερίας της γνώμης και της πνευματικής κίνησης⁴⁰⁴. Οι συνέπειες της ερμηνείας του άρθρου 14 παρ. 1 του Συντ. είναι, ότι:

1. κατοχυρώνεται η θετική ελευθερία της έκφρασης, δηλ. το δικαίωμα να λαμβάνεις, να διαμορφώνεις, να έχεις, να εκφράζεις και να διαδίδεις γνώμες και, ως ένα σημείο, πληροφορίες, χωρίς να υφίστασαι καμία παρεμπόδιση, παρενόχληση ή δυσμενή έννομη συνέπεια⁴⁰⁵. Η εν λόγω ελευθερία περιλαμβάνει και την ελευθερία να εκφράζεται κανείς με όποιον τρόπο, όχι απαραίτητα γλωσσικό (π.χ. νοήματα, ενδυμασίες κ.λ.π.), ή πάντως σε όποια γλώσσα ο ίδιος επιλέγει⁴⁰⁶,
2. κατοχυρώνεται μία αρνητική ελευθερία της έκφρασης, δηλ. ότι κανένας δεν υποχρεούται να εκφράσει τις γνώμες του⁴⁰⁷,
3. δίνεται έμφαση στην ενεργητική και ατομική διάσταση της επικοινωνίας σε δημοσιότητα, δηλ. στο δικαίωμα του καθενός να εκφράζεται ελεύθερα⁴⁰⁸. Εξίσου σημαντική δε είναι και η παθητική – κοινωνική διάσταση της επικοινωνίας, δηλ. το δικαίωμα παθητικής πληροφόρησης του κοινού⁴⁰⁹. Αυτό προϋποθέτει τον πλουραλισμό των πηγών πληροφόρησης, η

---

404) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σελ. 292.

405) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σ.σ. 293 - 294.

406) Π.Δ. Δατόγλου, *ό.π.* σελ. 409.

407) Π.Δ. Δατόγλου, *ό.π.* σελ. 409.

408) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σ.σ. 293 - 294.

409) Κ. Χ. Χρυσόγονος, *ό.π.* σ.σ. 293 - 294.

διασφάλιση του οποίου γίνεται μέσω της κρατικής εξουσίας⁴¹⁰. Η κρατική εξουσία είναι υποχρεωμένη να σέβεται την αποχή από αντίθετες ενέργειες αλλά και τη θετική παρέμβαση για την αποτροπή μονοπωλιακών καταστάσεων⁴¹¹,

4. πέρα από το ατομικό δικαίωμα της έκφρασης σε συνδυασμό με την δημοκρατική αρχή, τη θεσμική εγγύηση της ελεύθερης και πλουραλιστικής διαμόρφωσης της κοινής γνώμης⁴¹². Η θεσμική αυτή εγγύηση συνδέεται με το δικαίωμα της πληροφόρησης του άρθρου 5^A παρ. 1 του Συντ., χωρίς όμως να ταυτίζεται με αυτό⁴¹³,
5. προστατεύεται υπό μία ευρεία έννοια η μετάδοση πληροφοριών, στατιστικών στοιχείων κ.λ.π⁴¹⁴. Ο δέκτης πληροφορίας μπορεί να διαμορφώσει γνώμη στηριγμένος στο περιεχόμενό τους. Η γνώμη συνδέεται με ένα υπόβαθρο πληροφοριών⁴¹⁵. Η παρουσίαση αυτών των πληροφοριών με συγκεκριμένο τρόπο ενέχει υπονοούμενη γνώμη⁴¹⁶.
6. στο προστατευτικό πεδίο της υπάγεται κάθε τρόπος επηρεασμού της κοινής γνώμης, όπως η χρήση των μέσων μαζικής ενημέρωσης του κυβερνοχώρου κ.λ.π⁴¹⁷. και

---

410) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 293 - 294.

411) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 293 - 294.

412) Π. Δ. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 409.

413) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 293 - 294.

414) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 293 - 294.

415) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 293 - 294.

416) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 293 - 294.

417) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 293 - 294.

Περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης αποτελούν:

1. η γενική επιφύλαξη του νόμου⁴¹⁸,
2. οι διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, οι οποίες προβλέπουν και τιμωρούν τα εγκλήματα⁴¹⁹:
  - i. κατά τιμής (άρθρα 361 επ. Π.Κ.),
  - ii. κακόβουλης βλασφημίας (198 παρ. 1 του Π.Κ.)
  - iii. καθύβρισης θρησκευμάτων (199 του Π.Κ.),
3. η προστασία της τιμής των δημοσίων προσώπων⁴²⁰. Ο πολιτικός δεν στερείται γενικά της προστασίας της υπόληψής του, αλλά πρέπει να επιδεικνύει μεγαλύτερη ανοχή στην κριτική απ' ότι ο απλός πολίτης⁴²¹,
4. το ότι δεν περιλαμβάνεται η ελευθερία διάδοσης πληροφοριών που ανάγονται στα άρθρα 2 παρ. 1 και 9 παρ. 1 του Συντ. και αφορούν την απαραβίαστη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής⁴²²,
5. οι λόγοι προστασίας του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, της υγείας, της ιδικτησίας κ.λ.π.

Φορείς του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης είναι χωρίς διάκριση Έλληνες, αλλοδαποί, ιδιώτες, νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα, όπως τα πολιτικά κόμματα, τα νομικά πρόσωπα

---

418) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σελ. 296.

419) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σελ. 297.

420) Βλ. Θ. Μέλφος, 2/1999, σ.σ. 1 - 20.

421) Θ. Μέλφος, ό.π. σελ. 2.

422) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 296 - 299.

δημοσίου δικαίου, όπως τα ΑΕΙ, ως εκφραστές των αντίστοιχων ιδρυμάτων, για θεσμικές μεταρρυθμίσεις κ.λ.π.⁴²³.

Τέλος με την ελευθερία της έκφρασης δεν συνδέεται μόνο με το άρθρο 5^Α του Συντ., αλλά και μία σειρά άλλων διατάξεων, όπως το άρθρο 16 του Συντ, όπου ορίζεται η ελευθερία της τέχνης. Η ειδική συνταγματική πρόβλεψη για την ελευθερία της τέχνης έχει ειδικό κανονιστικό περιεχόμενο⁴²⁴. Από όλες τις κατηγορίες έκφρασης, που προστατεύονται με τη συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας του λόγου, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται μόνο για τη τέχνη και την επιστήμη, η ελευθερία, των οποίων κατοχυρώνονται χωρίς να προβλέπεται ειδικός περιορισμός⁴²⁵. Οι διατάξεις, που ρυθμίζουν την ελευθερία του τύπου (άρθρο 14 παρ. 1 – 9 του Συντ.) και της ραδιοτηλεόρασης (άρθρο 15 του Συντ.) και οι οποίες προβλέπουν ειδικούς περιορισμούς, αναφέρονται στο μέσο έκφρασης και δεν αφορούν την κατηγορία του λόγου⁴²⁶. Η τέχνη, επομένως, ως κατηγορία λόγου ξεχωρίζει στο ελληνικό Σύνταγμα και η αυξημένη προστασία της υποδηλώνει την τοποθέτησή της στην υψηλότερη βαθμίδα της κλίμακας αξιών⁴²⁷.

---

423) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σ.σ. 294 - 296.

424) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 190.

425) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 190.

426) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 190.

427) Α. Μάνεσης, 1980, σελ. 678.

10. Μεταξύ θρησκευτικής ελευθερίας και ελευθερίας της έκφρασης – η περίπτωση της Ελλάδος

Προκειμένου να διαπιστωθεί εάν στην ελληνική έννομη τάξη απολαμβάνει περισσότερης προστασίας η θρησκευτική ελευθερία ή η ελευθερία της έκφρασης θα εξετασθούν:

1. η νομολογιακή ερμηνεία των ελληνικών δικαστηρίων για θέματα που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης,
2. η νομολογία του ΕΔΔΑ για την θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία της έκφρασης – η περίπτωση της Ελλάδος και
3. η περίπτωση της έκθεσης Outlook και τα κόμικς του Haderer

10. 1. Νομολογιακή ερμηνεία των ελληνικών δικαστηρίων για θέματα που άπτονται θρησκευτικής ελευθερίας και ελευθερίας της έκφρασης

10.1.1. 5208/2000 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών – υπόθεση Μαν. Ανδρουλάκης

Ο συγγραφέας Μαν. Ανδρουλάκης, ήταν συγγραφέας βιβλίου, το οποίο έγειρε έντονες αντιδράσεις, λόγω του ότι σε μερικές από τις σελίδες του εν λόγω βιβλίου αναφερόταν η Μαρία Μαγδαληνή με τρόπο, ο οποίος έθιγε το θρησκευτικό συναίσθημα της πλειοψηφίας⁴²⁸.

Ειδικότερα η Μαρία Μαγδαληνή εμφανιζόταν ως μία σύγχρονη γυναίκα, η οποία επικοινωνεί μέσω του διαδικτύου με διάφορα πρόσωπα και με τον ίδιο τον συγγραφέα, συζητώντας το ρόλο της γυναίκας στην ιστορία⁴²⁹. Στις συζητήσεις αυτές

---

428) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ΤοΣ., 3/2000, σελ. 572.

429) Ν. Αλιβιζάτος, 2001, σελ. 293.

υπάρχουν σαφή υπονοούμενα για σεξουαλικές σχέσεις της με τον Ιησού Χριστό⁴³⁰. Σε τέτοιο μυθοπλαστικό φανταστικό επίπεδο, προφανώς ούτε ο Ιησούς Χριστός ούτε η Μαγδαληνή εμφανίζονται, όπως περιγράφονται στην Αγία Γραφή⁴³¹.

Το δικαστήριο εξέτασε την πραγματική αίτηση των ασφαλιστικών μέτρων για απαγόρευση της κυκλοφορίας του βιβλίου του Μ. Ανδρουλάκη (δικαστής Ειρήνη Κάλου), η οποία δεν δέχτηκε, ότι ένα αλληγορικό έργο τέχνης μπορεί να διαβαστεί ως πραγματικός ισχυρισμός και έτσι να δώσει λαβή για προσβολή της προσωπικότητας⁴³².

Στην άποψη αυτή συγκλίνει και η άποψη του Σπύρου Βλαχόπουλου, ο οποίος στο άρθρο του με τίτλο «Υπόθεση Ανδρουλάκη» υπεδύθη τον δικαστή και εξέτασε μία υποθετική αίτηση απαγόρευσης του βιβλίου με τα ίδια πραγματικά περιστατικά⁴³³. Ως νόμιμη βάση της αίτησης έθεσε και αυτός τη διάταξη του άρθρου 57 Α.Κ. με τους αιτούντες να παραπονούνται, ότι το μυθιστόρημα «αφήνει σαφή υπονοούμενα για σεξουαλικές σχέσεις του Ιησού Χριστού, με περαιτέρω συνέπεια να προσβάλλεται η προσωπικότητά τους υπό την ειδικότερη έκφανση του θρησκευτικού τους συναισθήματος ως χριστιανών ορθόδοξων»⁴³⁴.

Ο συγγραφέας είχε την έμπνευση να θέσει ένα ζήτημα κατά των αιτούντων, ότι δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι⁴³⁵. Επινόησε δε ισχυρές αποδείξεις. Αυτό συνεισέφερε, στο ότι κάθε παράπονο για προσβολή της προσωπικότητας προϋποθέτει αναγκαστικά και αποκάλυψη της προσωπικότητας του αιτούντος⁴³⁶. Εάν δεν υπάρχει

---

430) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

431) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

432) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

433) Σ. Βλαχόπουλος, 2000, σελ. 543.

434) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 581.

435) Σ. Βλαχόπουλος, ό.π. σελ. 543.

436) Σ. Βλαχόπουλος, ό.π. σελ. 550.

εκτίμηση της προσωπικότητας, δεν είναι δυνατό να διαπιστωθεί και προσβολή⁴³⁷. Ο αιτών όχι μόνο συναινεί στην αποκάλυψη των στοιχείων που συνιστούν προσβολή της προσωπικότητά του, αλλά φέρει και το βάρος της απόδειξης της προσβολής που επικαλείται, ότι υπέστη⁴³⁸.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση οι αιτούντες θα έπρεπε όχι απλώς να αποδείξουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις αλλά και να εξηγήσουν με ποιόν τρόπο αυτές εθίγησαν⁴³⁹. Κατ' αρχήν θα έπρεπε να εξιστορήσουν πώς ήρθαν σε επαφή με το βιβλίο, δηλ. εάν τους υποχρέωσε κανείς να το αγοράσουν ή να το διαβάσουν⁴⁴⁰. Η αντίφαση της οικεία βουλήσει προσβολής της προσωπικότητας δεν ξεπερνιέται με κανένα τέχνασμα⁴⁴¹. Είναι παράλογο να απαιτεί κάποιος από την έννομη τάξη να απαγορεύει την κυκλοφορία ενός έργου τέχνης, επειδή ο ίδιος δεν μπορούσε να επιδείξει την απαιτούμενη προσοχή ώστε να αποφύγει την επαφή του με αυτό⁴⁴².

Άλλη εξήγηση, την οποία οφείλουν οι αιτούντες είναι πώς ένα αλληγορικό πρόσωπο, επιδεχόμενο διάφορες ερμηνείες, μπορεί να δώσει λαβή για προσβολή της προσωπικότητας⁴⁴³.

Κατόπιν των ανωτέρω κρίνεται, ότι δικαιολογημένα απορρίφθηκε η σχετική αίτηση απαγόρευσης του βιβλίου. Επίσης τέθηκαν ζητήματα, τα οποία απαιτούσαν σαφή απάντηση⁴⁴⁴. Επίσης έγινε κατανοητό, ότι η συνταγματική διάταξη για την

---

437) Σ. Βλαχόπουλος, ό.π. σελ. 551.

438) Σ. Βλαχόπουλος, ό.π. σελ. 551.

439) Σ. Βλαχόπουλος, ό.π. σελ. 551.

440) Σ. Βλαχόπουλος, ό.π. σελ. 551.

441) Σ. Βλαχόπουλος, ό.π. σελ. 543.

442) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 52 – 57.

443) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

444) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

ελευθερία της τέχνης ήταν ο κανόνας που θα έπρεπε να εφαρμοσθεί (άρθρο 16 παρ. 1. του Συντ.)⁴⁴⁵. Διαπιστώνεται: η αυξημένη σε σχέση με την ελευθερία του λόγου προστασία της τέχνης και ότι φορείς του δικαιώματος δεν είναι μόνο οι δημιουργοί, αλλά και το κοινό⁴⁴⁶.

Εν αντιθέσει με την ελευθερία της τέχνης, που απολαμβάνει αυξημένης προστασίας, στην περίπτωση της ελευθερίας του τύπου κατ' εξαίρεση επιτρέπεται, σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 3 του Συντ. η κατάσχεση του εντύπου σε ορισμένες αποκλειστικά απαριθμούμενες περιπτώσεις (προσβολή θρησκείας, προσβολή του Προέδρου της Δημοκρατίας κ.λ.π.)⁴⁴⁷. Αυτό σημαίνει, ότι τα έντυπα που είναι συγχρόνως και έργα τέχνης ή επιστήμης, απολαμβάνουν της ιδιαίτερης προστασίας του άρθρου 16 παρ. 1 και δεν επιδέχονται κατάσχεσης, δεδομένου ότι η απαγόρευση κυκλοφορίας ενός εντύπου ισοδυναμεί με κατάσχεση⁴⁴⁸. Η επιχειρηματολογία επ' αυτού ενισχύεται από την νομοθεσία (ω. 5060/1931), η οποία ορίζει, ότι «δεν θεωρείται άσεμνο το έργο τέχνης ή της επιστήμης»⁴⁴⁹.

10.1.2. 17115/1988 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών – υπόθεση ταινίας Martin Scorsese «Ο τελευταίος πειρασμός»

Tον Οκτώβριο του 1988 στους κινηματογράφους της Αθήνας προβλήθηκε η ταινία του γνωστού Αμερικάνου σκηνοθέτη Martin Scorsese «Ο τελευταίος πειρασμός», το σενάριο της οποίας βασίστηκε στο ομώνυμο

---

445) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

446) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

447) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

448) Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, ό.π. σελ. 578.

449) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, *Ελλ Δνη* 30, 1989, σελ. 1375.

μυθιστόρημα του Νίκου Καζαντζάκη⁴⁵⁰. Ένας ιερέας, ένας θεολόγος και οχτώ χριστιανικά σωματεία κατέθεσαν αίτηση ασφαλιστικών μέτρων, και ισχυρίστηκαν, ότι προσβάλλεται το θρησκευτικό συναίσθημα και η πίστη των αιτούντων και επομένως η προσωπικότητά τους, κατά την έννοια του άρθρου 57 ΑΚ⁴⁵¹. Παραβιάζεται δε το Σύνταγμα και τα χρηστά ήθη⁴⁵².

Για τους παραπάνω λόγους ζητήθηκαν:

A. να απαγορευθεί:

i. η εισαγωγή και η διάθεση της παραπάνω κινηματογραφικής ταινίας⁴⁵³ και

ii. η προβολή της ταινίας από τους κινηματογράφους⁴⁵⁴.

B. να διαταχθεί η κατάσχεση της κινηματογραφικής ταινίας⁴⁵⁵,

C. να απειληθεί κατά της καθής και υπέρ της στέγης κατακοίτων της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αθηνών η χρηματική ποινή 500.000 δραχμών για κάθε παράβαση της απόφασεως⁴⁵⁶ και

D. να διαταχθεί η δημοσίευση της απόφασεως, που θα εκδοθεί σε δύο ημερήσιες εφημερίδες των Αθηνών, με δαπάνες της καθής⁴⁵⁷.

---

450) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1381.

451) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1382.

452) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1382.

453) Γ. Πλαγιαννάκος, 1966, σελ. 101.

454) Γ. Πλαγιαννάκος, ό.π. σελ. 108.

455) Γ. Πλαγιαννάκος, ό.π. σελ. 164.

456) Γ. Πλαγιαννάκος, ό.π. σ.σ. 164 - 167.

457) Γ. Πλαγιαννάκος, ό.π. σελ. 170.

Όπως συνηθίζεται σε παρόμοιες υποθέσεις, οι αιτούντες προσέφυγαν για πολλές και διάφορες παρανομίες: προσβολή της θρησκείας, προσβολή της προσωπικότητάς τους κ.λ.π.⁴⁵⁸ Όμως το αίτημά τους περί υποχρέωσης δημοσίευσης της δικαστικής απόφασης σε δύο ημερήσιες εφημερίδες με δαπάνες της καθής κρίνεται προδήλως αβάσιμο⁴⁵⁹. Δεδομένου, ότι ο τύπος δεν είχε καμία εμπλοκή στη δίκη, δεν είχε και τη παραμικρή υποχρέωση να δεχθεί να δημοσιεύσει την εν λόγω απόφαση, ακόμη και έναντι αδράς αμοιβής⁴⁶⁰.

Επίσης κύριο επιχείρημα των αιτούντων αποτέλεσε η προσβολή της προσωπικότητας⁴⁶¹. Άλλα επιχειρήματα ήταν η προσβολή δημοσίας αιδούς και η διατάραξη κοινωνικής ειρήνης, τα οποία δεν απασχόλησαν σοβαρά την δικαστική απόφαση (δικαστής: Δημήτριος Λοβέρδος)⁴⁶².

Προκειμένου να εκδοθεί η σχετική απόφαση, από μεθοδολογικής πλευράς θα έπρεπε να εξετασθεί ο προσδιορισμός της ελευθερίας της τέχνης, και στη συνέχεια να αποφασισθεί κατά πόσο το συγκεκριμένο έργο απολαμβάνει ή όχι της συγκεκριμένης συνταγματικής ελευθερίας⁴⁶³.

Στη συγκεκριμένη απόφαση όμως, εξετάστηκαν ένα πλήθος συνταγματικών διατάξεων πλην αυτής του άρθρου 16 παρ. 1 του Συντ., όπου ορίζεται, ότι η τέχνη είναι ελεύθερη⁴⁶⁴. Η μοναδική αναφορά στην συνταγματική διάταξη της ελευθερίας της τέχνης έγινε, προκειμένου να υπογραμμισθεί ο περιορισμός της, ο οποίος, αντί να αποτελεί το ζητούμενο, αντιθέτως εκλαμβάνεται ως δεδομένος⁴⁶⁵. Έτσι στην

---

458) Γ. Πλαγιαννάκος, ό.π. σ.σ. 164 - 167.

459) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1376.

460) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1377.

461) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1378.

462) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1376.

463) Α. Κωσταράς, 2005, σελ. 411.

464) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1382.

465) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1383.

απόφαση υπάρχει η εξής αιτιολογία, «*ότι δεν υπάρχει προστατεύσιμο δικαίωμα της καθής, που θα μπορούσε να τεθεί ως αντιμετώπο του προσβαλλόμενου δικαιώματος της προσωπικότητας των αιτούντων, έκφραση, του οποίου αποτελεί το θρησκευτικό τους συναίσθημα, που προσβάλλεται*»⁴⁶⁶.

Ερωτήματα δημιουργούνται για το αν ευσταθεί το επιχείρημα, ότι η καλλιτεχνική δημιουργία δεν υπολογίζεται ούτε καν αξία να αντιπαρατεθεί στο δικαίωμα της προσωπικότητας⁴⁶⁷. Αναλυτικότερα ο δικαστής, ο οποίος εξήγαγε από το συνολικό πνεύμα της νομοθεσίας και το πολιτιστικό ιδεώδες της έννομης τάξης έκρινε, ότι η θρησκεία και βρίσκεται πολύ υψηλά και αποτελεί τη βάση του Κράτους⁴⁶⁸.

Όμως σύμφωνα με την άποψη του Γ. Καμίνης, παρατηρείται, «*ότι το Σύνταγμα μας δεν κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, επειδή η θρησκεία αποτελεί τη βάση του Κράτους, αλλά επειδή κατοχυρώνει διάφορες ατομικές ελευθερίες μεταξύ των οποίων είναι και η θρησκευτική ελευθερία*»⁴⁶⁹. Στην οπτική του Δικαστηρίου δεν υπάρχει καθόλου το Σύνταγμα⁴⁷⁰. Είναι φανερό, ότι ο δικαστής επιλέγει την ερμηνεία της διάταξης περί θρησκευτικής ελευθερίας σύμφωνα με την δική του κοσμοθεωρία⁴⁷¹.

Τέλος, όπως ήδη προαναφέρθηκε κανένας από τους αιτούντες δεν προσπάθησε να αποδείξει με μάρτυρες ή με άλλα μέσα τι αισθάνθηκε βλέποντάς την: ψυχική οδύνη, αγανάκτηση, οργή και λύπη⁴⁷². Κανένας δεν επιχείρησε να εξηγήσει σε τι ακριβώς

---

466) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1382.

467) Γ. Δρόσος, 1996, σ.σ. 537 – 546.

468) Γ. Δρόσος, ό.π. σ.σ. 537 – 546.

469) Γ. Καμίνης, 1989, σελ. 16.

470) Γ. Καμίνης, ό.π. σελ. 16.

471) Γ. Δρόσος, 1996, σ.σ. 537 – 546.

472) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1382.

συνίστατο η προσβολή της προσωπικότητάς του⁴⁷³. Όμως ακόμη και εάν δεχθεί κανείς, ότι το περιεχόμενο της ταινίας ήταν προδήλως προσβλητικό για «την προσωπικότητα» του Χριστού, επειδή παραπονούμενος για προσβολή δεν ήταν ο Χριστός, αλλά η προσβολή της προσωπικότητας των αιτούντων, τότε πρέπει να τονισθεί, ότι εξ αντανάκλασεως προσβολή της προσωπικότητας δεν υφίσταται⁴⁷⁴.

10.2. Η έκθεση Outlook και τα κόμικς του Haderer – η μη εφαρμογή και η ανατροπή της απόφασης των ελληνικών δικαστηρίων

Tο φθινόπωρο του 2003, στο πλαίσιο της Πολιτιστικής Ολυμπιάδας, διοργανώθηκε η εικαστική έκθεση Outlook με πίνακες σύγχρονης ζωγραφικής⁴⁷⁵. Μεταξύ των πινάκων που εκτέθηκαν, ήταν το έργο «Asperges me» του Βέλγου καλλιτέχνη Thierry de Cordier, το οποίο απεικόνιζε τον Χριστό επάνω στο σταυρό, και ψηλά στο αριστερό μέρος του πίνακα ένα γεννητικό όργανο⁴⁷⁶. Στις 9 Δεκεμβρίου του 2003 και ύστερα από καταγγελίες τηλεοπτικού σταθμού και δημοσιευμάτων του τύπου έλαβε το ζήτημα αυτό τεραστίες διαστάσεις⁴⁷⁷. Ο εκπρόσωπος τύπου της Αρχιεπισκοπής επισκέφθηκε τον Υπουργό Πολιτισμού ζητώντας την παρέμβασή του, προκειμένου να σταματήσει η προσβολή⁴⁷⁸. Ο δε εισαγγελέας του Αρείου Πάγου εξέδωσε εντολή διενέργειας προκαταρκτικής εξέτασης, προκειμένου να διαπιστωθούν οι αξιόποινες πράξεις και

---

473) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1382.

474) Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, ό.π. σελ. 1382.

475) Σ. Σταύρου, σ.σ. 62 – 67.

476) Σ. Σταύρου, σ.σ. 62 – 67.

477) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 62 – 67.

478) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 62 – 67.

χαρακτήρισε το έργο «κατάπτυστο», «δημιουργία διεστραμμένης καλλιτεχνικής διανόησης» κ.λ.π.⁴⁷⁹.

Η ένωση πολιτών «www.artlook.gr» προσέφυγε στον Συνήγορο του Πολίτη, προκειμένου να διαπιστωθεί ο λόγος αποκαθήλωσης του επίμαχου πίνακα⁴⁸⁰. Η Ανεξάρτητη Αρχή στο πόρισμα, που εξέδωσε αναγνώρισε το έννομο συμφέρον της ένωσης αλλά και του κάθε πολίτη στην πρόσβαση ενός έργου τέχνης⁴⁸¹.

Επίσης η Ανεξάρτητη Αρχή έκρινε, ότι ο τρόπος εναρμόνισης της πρόσβασης στο έργο τέχνης (άρθρο 16 του Συντ.) κατά τη θετική όψη προστασίας της θρησκευτικής συνείδησης, επιβάλλει το Κράτος να λαμβάνει θετικά μέτρα προστασίας του πιστού από αθέμιτες προσβολές του θρησκευτικού του συναισθήματος⁴⁸².

Επί πλέον, η Ανεξάρτητη Αρχή υποστήριξε, ότι η αρνητική δημοσιότητα είναι αυτή, η οποία απαξιώνει την σύγχρονη τέχνη και κατά συνέπεια, τη χώρα μας⁴⁸³. Γι' αυτό δεν δέχθηκε την αιτιολογία αποκαθήλωσης του πίνακα, η οποία θεμελιωνόταν σε επιχειρήματα δημοσίου συμφέροντος, φόβου, αναταραχής κ.λ.π.⁴⁸⁴. Όσον αφορά τον φόβο αναταραχής επισημάνθηκε, ότι θα μπορούσε να αποτραπεί με μέτρα φύλαξης⁴⁸⁵. Διαφορετική αντιμετώπιση, δηλ. η ματαίωση της εκδήλωσης λόγω αυτού του φόβου θα συνιστούσε μισαλλοδοξία⁴⁸⁶.

---

479) Σ. Σταύρου, σελ. 68

480) Σ. Σταύρου, σελ. 69.

481) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 62 – 67.

482) Σ. Τσακυράκης, σελ. 64.

483) Σ. Τσακυράκης, σελ. 69.

484) Σ. Σταύρου, σ.σ. 67 - 69.

485) Σ. Τσακυράκης, σελ. 79.

486) Σ. Τσακυράκης, σελ. 74.

Επιχειρώντας μία κριτική ανάλυση παρατηρείται, ότι θα ήταν προτιμότερη η μετακίνηση του πίνακα σε ειδική αίθουσα με την ανάρτηση προειδοποίησης, ότι το περιεχόμενο ενδέχεται να συνιστά προσβολή του θρησκευτικού συναισθήματος κάποιων πιστών. Το εν λόγω μέτρο θα ήταν προτιμότερο συγκριτικά με την πλήρη απαγόρευση έκθεσης του πίνακα δεδομένου, ότι υπάρχει συνταγματικά κατοχυρωμένο έννομο συμφέρον των πολιτών στην πρόσβαση έργων τέχνης (άρθρο 16 του Συντ.).

Όμως ακόμη και αυτό το μέτρο, δηλ. η μετακίνηση του πίνακα σε ειδική αίθουσα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ότι είναι μια δυνάμει προσβλητική πράξη που καλλιεργεί την προκατάληψη εναντίον του συγκεκριμένου έργου τέχνης⁴⁸⁷.

Επίσης διαπιστώνεται πόσο αβάσιμος είναι ο ισχυρισμός περί προσβολής της προσωπικότητας⁴⁸⁸. Κατ' αρχήν ο πολιτικός, ο οποίος απειλούσε να αποκαθηλώσει τον πίνακα δεν κινδύνευε από καμία προσβολή, δεδομένου, ότι δεν τον είδε ποτέ και απλά τον φαντάστηκε από τις περιγραφές του εκπροσώπου τύπου της Αρχιεπισκοπής⁴⁸⁹.

Επί πλέον, ο εισαγγελέας του Αρείου Πάγου, ως προσωπικότητα, δικαιούται να έχει όποια άποψη κρίνει ο ίδιος⁴⁹⁰. Το γεγονός όμως, ότι ο εισαγγελέας εκπροσωπεί ένα Πολιτειακό όργανο και η αρμοδιότητά του θα έπρεπε να περιορίζεται στο να αποφανθεί εάν με βάση τα στοιχεία, που διαθέτει στοιχειοθετείται παράβαση του ποινικού νόμου, δημιουργεί απορίες του εάν τελικά σέβεται το τεκμήριο αθωότητας και τις προϋποθέσεις της δίκαιης δίκης⁴⁹¹.

---

487) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 67 - 69.

488) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 69 - 70.

489) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 67 - 74.

490) Σ. Τσακυράκης, σελ. 75.

491) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 67 - 69.

Μία άλλη παρόμοια υπόθεση με αυτήν της έκθεσης Outlook ήταν το βιβλίο με κόμικς «Η ζωή του Ιησού» του Αυστριακού σκιτσογράφου Gerhard Haderer. Το περιεχόμενο του βιβλίου περιφρονούσε την ζωή του Ιησού⁴⁹².

Επίσης πριν εξετασθεί η ποινική δίωξη να σημειωθεί, ότι διατάχθηκε σύμφωνα με τη διαδικασία του άρθρου 14 παρ. 4. του Συντ. η κατάσχεση του βιβλίου από την εισαγγελέα Μαρία Μαλλούχου⁴⁹³. Το Συμβούλιο Πλημμελειοδικών διατήρησε την κατάσχεση του βιβλίου, που απορρίφθηκε από το Συμβούλιο Εφετών. Μία φορά είχε τεθεί σε εφαρμογή το άρθρο 14 παρ. 4. του Συντ.το 1981, όταν κατασχέθηκε το βιβλίο του «καταραμένου» Μαρκησίου de Sade “120 ημέρες στα Σόδομα” ως άσεμνο⁴⁹⁴. Όμως η κατάσχεση δεν διήρκεσε, γιατί 48 εκδότες αποφάσισαν από κοινού να το εκδώσουν⁴⁹⁵.

Κατά του συγγραφέα, του εκδότη και των βιβλιοπωλών ασκήθηκε ποινική δίωξη για καθύβριση θρησκευμάτων βάσει του άρθρου 199 Π.Κ., το οποίο προβλέπει, ότι *«όποιος δημόσια και κακόβουλα καθυβρίζει με οποιοδήποτε τρόπο την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού ή άλλη θρησκεία ανεκτή στην Ελλάδα τιμωρείται με φυλάκιση μέχρι δύο ετών»*⁴⁹⁶.

Το τριμελές Πλημμελειοδικείο Αθηνών επέβαλε ποινή φυλάκισης στον εκδότη 6 μήνες φυλάκισης, ενώ αθώωσε τον εκδότη και τους πωλητές του βιβλίου, γιατί έκρινε, ότι το κίνητρό τους ήταν καθαρά εμπορικό⁴⁹⁷.

Όμως κρίνεται παράλογο, ότι αθωώθηκε ο εκδότης, ο οποίος έχει αντικειμενική ευθύνη της δημοσίευσης και κυκλοφορίας του εντύπου⁴⁹⁸. Βέβαια γίνεται εύκολα

---

492) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 69 – 75.

493) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 67 - 69.

494) Σ. Τσακυράκης, σελ. 70.

495) Σ. Τσακυράκης, σελ. 70.

496) Σ. Τσακυράκης, σελ. 70.

497) Σ. Τσακυράκης, σελ. 71.

498) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 67 - 69.

αντιληπτό, ότι ο κάθε εκδότης δεν υιοθετεί το περιεχόμενο κάθε δημοσιεύματος, που εκδίδει και ότι το κάνει για λόγους προσπόρισης κέρδους⁴⁹⁹.

Το Εφετείο Αθηνών έκρινε, ότι απαιτείται να αποδειχθεί ο άμεσος δόλος του δράστη για την συγκεκριμένη θρησκεία⁵⁰⁰. Δεδομένου, ότι ο άμεσος δόλος είναι δύσκολο να αποδειχθεί αυτό οδήγησε στην αθώωση του Haderer⁵⁰¹.

Απορίες όμως δημιουργούνται για το εάν πρέπει να προστατεύονται έννομα αγαθά, που στερούνται υλικού περιεχομένου, όπως το θρησκευτικό συναίσθημα⁵⁰². Μερικοί αναλυτές θεωρούν, ότι δεν μπορούν τα έννομα αγαθά να θεωρηθούν ως ένα σύστημα αντικειμενικού ποινικού δικαίου, γιατί στερούνται υλικού αντικειμενικού περιεχομένου⁵⁰³.

Στα παραπάνω πλαίσια υποστηρίζεται η εξής άποψη: ενώ το θρησκευτικό συναίσθημα έχει υλικό περιεχόμενο, γιατί η ψυχική οδύνη γίνεται αντιληπτή από τις αισθήσεις, εν τούτοις κρίνεται παράλογη η προστασία πεποιθήσεων από τουλάχιστον μη εξατομικευμένες επιθέσεις, χωρίς να παραβιάζονται θεμελιώδεις αρχές, όπως αυτή της ισότητας και της ελευθερίας της έκφρασης⁵⁰⁴. Ο δε κίνδυνος, τον οποίο ενέχει η παραβίαση θεμελιωδών αρχών είναι η επιβολή λογοκρισίας, η οποία είναι ίδιον των απολυταρχικών πολιτευμάτων⁵⁰⁵. Σε μία δημοκρατική κοινωνία, πολίτες, δημοσιογράφοι, καλλιτέχνες κ.λ.π. θα πρέπει να είναι ελεύθεροι να εκφραστούν

---

499) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 67 - 74.

500) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 78- 79.

501) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 78 - 79.

502) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 78 - 79.

503) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 78 – 79.

504) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 78 – 79.

505) Σ. Τσακυράκης, σ.σ. 78 – 79.

χωρίς περιορισμούς, οι οποίοι θα επιβάλλονταν από τις πεποιθήσεις της πλειοψηφίας⁵⁰⁶.

10.3. Η νομολογία του ΕΔΔΑ για την θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία της έκφρασης – η περίπτωση της Ελλάδος

Προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα περί της νομολογίας του ΕΔΔΑ για την θρησκευτική ελευθερία και ελευθερία της έκφρασης θα παρατεθούν οι αποφάσεις:

- Κοκκινάκης κατά Ελλάδος,
- Μανουσάκης και άλλοι κατά Ελλάδος,
- Λαρίσης και άλλοι κατά Ελλάδος,
- Βαλσάμης και Ευστρατίου κατά Ελλάδος
- Θλιμμένος κατά Ελλάδος
- Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδος και
- Δημητράς και άλλοι κατά Ελλάδος.

10.3.1. Κοκκινάκης κατά Ελλάδος

Ο Κοκκινάκης ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά από το 1936. Έχει συλληφθεί περισσότερες από 60 φορές για προσηλυτισμό⁵⁰⁷. Είχε υποστεί δε πολλές εκτοπίσεις και φυλακίσεις για θρησκευτικά ζητήματα⁵⁰⁸. Στις

---

506) ΣΕΛ. Sturges, supra note 82, σελ. 1.

507) *Kokkinakis v. Greece*, N. 14307/88, Eur. Ct. H.R., 25 May 1993, Series A 260 A.

508) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

2/3/1986 ο προσφεύγων και η σύζυγός του επισκέφθηκαν την κ. Κυριακάκη στο σπίτι της και έπιασαν συζήτηση μαζί της⁵⁰⁹. Η αστυνομία ειδοποιήθηκε από τον σύζυγο της τελευταίας, ψάλτη σε μια ορθόδοξη εκκλησία της πόλης, συνέλαβε το ζεύγος Κοκκινάκη και τους οδήγησε στο αστυνομικό τμήμα όπου και πέρασαν τη νύχτα⁵¹⁰. Ασκήθηκε δε ποινική δίωξη βάσει του άρ. 4 του Ν. 1363/1938 που θεσπίζει ως έγκλημα τον προσηλυτισμό⁵¹¹.

Ο νόμος ορίζει⁵¹²: «Προσηλυτισμός είναι πάσα δια βίας ή αθέμιτων μέσων ή δια παροχών ή δι' υποσχέσεων περί χρηματικών ή άλλης φύσεως παροχών, δια μέσων και υποσχέσεων απατηλών, δι' επιδαμιλεύσεως ηθικής ή υλικής περιθάλψεως, δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης ή της πνευματικής κουφότητας και εν γένει ή καθ' οιονδήποτε τρόπο άμεσος ή έμμεσος επιτυχάνουσα ή μη προσπάθεια ή απόπειρα προς διείσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων ανηλίκων ή ενηλίκων επί σκοπώ συνειδητής ή ασυνειδήτου μεταβολής του περιεχομένου της θρησκευτικής αυτών συνειδήσεως..»

Στις 22/08/1988 ο κ. Κοκκινάκης προσέφυγε στην ΕΕΔΑ υποστηρίζοντας ότι η καταδίκη του για προσηλυτισμό προσέκρουε στα δικαιώματα που κατοχυρώνονται στα άρ. 7 (μη επιβολή ποινής άνευ νόμου), 9 & 10 (ελευθερία έκφρασης) ΕΣΔΑ και επικαλέστηκε επιπλέον τα άρ. 5 παρ. 1 (δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία & ασφάλεια) και άρ. 6 παρ. 1 & 2 (δικαίωμα στη χρηστή απονομή δικαιοσύνης)⁵¹³.

Οι ισχυρισμοί της κυβέρνησης ήταν, ότι:

- ο Ν. 1363/38 ορίζει τον προσηλυτισμό «κατά τρόπο ακριβή και ορισμένο» και απαριθμεί όλα τα συστατικά στοιχεία αυτού του εγκλήματος⁵¹⁴.

---

509) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

510) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

511) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

512) Κ. Χ. Χρυσόγονος, ό.π. σελ. 120.

513) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

514) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

Επίσης, η αντικειμενική υπόσταση του εγκλήματος δε λείπει, γιατί πρόκειται για την απόπειρα μεταβολής της ουσίας της θρησκευτικής συνείδησης του άλλου⁵¹⁵,

- ρόλος ενός δημοκρατικού κράτους είναι να εξασφαλίζει την ειρηνική απόλαυση των ατομικών ελευθεριών οποιουδήποτε ζει στην επικράτειά του⁵¹⁶. Εάν ειδικότερα το κράτος δεν επαγρυπνούσε, προκειμένου να προστατεύσει τη θρησκευτική συνείδηση και την αξιοπρέπεια ενός προσώπου από τις απόπειρες επηρεασμού με ανήθικα και απατηλά μέσα, το άρ. 9 παρ.2 της ΕΣΔΑ θα είχε στερηθεί πρακτικά κάθε αξία⁵¹⁷ και
- τα ελληνικά δικαστήρια θεμελίωσαν την απόφασή τους σε πρόδηλα γεγονότα που συγκροτούσαν το έγκλημα του προσηλυτισμού, δηλ. στην επιμονή του προσφεύγοντα να εισέλθει στο σπίτι της κ. Κυριακάκη με ψευδές πρόσχημα και με τον συγκεκριμένο τρόπο που την προσέγγισε⁵¹⁸. Υπογραμμίστηκε, ότι εάν το Κράτος έμενε αδιάφορο στις προσβολές της θρησκευτικής συνείδησης, θα δημιουργείτο μια μεγάλη αναταραχή που θα έθετε σε κίνδυνο την κοινωνική ειρήνη⁵¹⁹.

Το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι το δικαίωμα εκδηλώσεως της θρησκευτικής ελευθερίας περιλαμβάνει και το δικαίωμα χρήσης θεμιτών μέσων για την διάδοσή τους⁵²⁰. Να τονισθεί ιδιαιτέρως, ότι η αιτιολογία των ελληνικών δικαστηρίων περιοριζόταν στον

---

515) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

516) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

517) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

518) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

519) *Kokkinakis v. Greece*, ό.π.

520) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 3.

νόμο περί προσηλυτισμού χωρίς όμως να εξηγεί τι κρίνεται εν τέλει ως αθέμιτο στην περίπτωση του Κοκκινάκη⁵²¹.

Συνεπώς το ΕΕΔΑ έκρινε παραδεκτή την προσφυγή και κατέληξε ομόφωνα στο συμπέρασμα της έκθεσής της ότι υπήρξε παραβίαση άρ. 9. της ΕΣΔΑ. Δέχτηκε δε, ότι μπορεί να ποινικοποιείται μόνο ο αθέμιτος προσυλητισμός⁵²².

10.3.2. Μανουσάκης και άλλοι κατά Ελλάδα

Η υπόθεση Μανουσάκης αφορά την νομοθεσία περί ευκτηρίων οίκων ετερόδοξων και την επιβολή απαγορευτικών περιορισμών ως προς την άσκηση συγκεκριμένων τύπων λατρείας⁵²³.

Αναλυτικότερα η νομοθεσία περί ίδρυσης ευκτηρίων οίκων εξαρτά την λειτουργία των εν λόγω οίκων από την άδεια του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων⁵²⁴. Θέτει δε ορισμένες προϋποθέσεις⁵²⁵. Σημειώνεται, ότι περίπτωση άδειας λειτουργίας του ευκτηρίου οίκου χωρίς άδεια τιμωρείται ποινικά⁵²⁶.

Στην υπόθεση αυτή οι αιτούντες προστασίας του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ (θρησκευτική ελευθερία) ήταν μία ομάδα Μαρτύρων του Ιεχωβά, στους οποίους δεν χορηγήθηκε η εν λόγω άδεια, παρ' όλο που πληρούνταν όλες οι προϋποθέσεις⁵²⁷. Επί

---

521) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 3.

522) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 7.

523) *Manousakis v Greece*, N. 18748/91 Eur. Ct. H.R., 26 September 1996.

524) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

525) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

526) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

527) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

πλέον ο αρμόδιος επί του θέματος υπουργός παρέλειψε επί τρία χρόνια να απαντήσει⁵²⁸. Όταν όμως τέθηκε σε λειτουργία ο εν λόγω ευκτήριος οίκος, τότε οι προσφεύγοντες καταδικάστηκαν⁵²⁹.

Εξαιρετικής σημασίας κρίνεται το γεγονός, ότι η νομοθεσία περί ευκτηρίων οίκων στην Ελλάδα στην ουσία χρησιμοποιείται, προκειμένου να επιβληθούν ορισμένοι περιορισμοί ως προς την άσκηση λατρείας⁵³⁰. Έτσι σημειώνεται μεροληπτική μεταχείριση κατά ορισμένων θρησκευτικών μειονοτήτων⁵³¹.

Επί πλέον, κρίθηκε, ότι η έλλειψη απάντησης στο αίτημα των προσφευγόντων ήταν προδήλως αδικαιολόγητη και συνεπώς δεν μπορούσε να υποστηριχθεί ο ισχυρισμός της Κυβέρνησης, ότι η παράλειψη σύμμορφωσης των προσφευγόντων έγινε βάσει τυπικής προϋπόθεσης του νόμου⁵³². Κατά συνέπεια κρίθηκε παραδεκτή η προσφυγή του Μανουσάκη και των άλλων κατά της Ελλάδος⁵³³.

Έτσι κρίθηκε από το ΕΔΔΑ, ότι ο υπουργός οφείλει να εξετάζει τις αυστηρά τυπικές προϋποθέσεις για την λειτουργία ευκτηρίων οίκων⁵³⁴. Ερωτήματα όμως δημιουργούνται για ποιόν λόγο δεν προβλέπεται η μη άδειοδότηση λειτουργίας ναών, όταν αυτή αντίκειται στα χρηστά ήθη ή στη δημόσια τάξη⁵³⁵.

---

528) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

529) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

530) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

531) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

532) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

533) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 4 – 5.

534) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 6 - 7.

535) Σ. Σταύρου, ό.π. σ.σ. 6 – 7.

10.3.3. Λαρίσης και άλλοι κατά Ελλάδα

Η υπόθεση αυτή αφορούσε τον προσυλητισμό αξιωματικών μελών της Εκκλησίας της Πεντηκοστής⁵³⁶. Αναλυτικότερα ο πρώτος προσφεύγων ήταν ο Δημήτριος Λαρίσης, ο οποίος γεννήθηκε το 1949 και ζει στην Τανάγρα Βοιωτίας⁵³⁷. Ο δεύτερος προσφεύγων ήταν ο Σάββας Μανδαλαρίδης, ο οποίος γεννήθηκε το 1948 και ζει στο Καματερό του Βόλου. Ο τρίτος αιτών, ήταν ο Ιωάννης Σαράντης, ο οποίος γεννήθηκε το 1951 και ζει στο Καματερό Αττικής⁵³⁸.

Κατά το χρόνο των εν λόγω γεγονότων, οι τρεις υποψήφιοι ήταν αξιωματικοί στην ίδια μονάδα της ελληνικής Πολεμικής Αεροπορίας⁵³⁹. Ήταν όλοι τους οπαδοί της Πεντηκοστιανής Εκκλησίας⁵⁴⁰.

Το σημαντικό σε αυτή την υπόθεση ήταν, ότι οι προσφεύγοντες προσπάθησαν να προσηλυτίσουν τους στρατιώτες και τους πολίτες⁵⁴¹. Το ΕΔΔΑ όμως έκρινε, ότι η καταδίκη των αξιωματικών δεν ήταν αναγκαία σε μία δημοκρατική κοινωνία, γιατί δεν μπορούσε να αποδειχθεί ο ισχυρισμός για χρήση αθέμιτων μέσων⁵⁴². Όμως οι αξιωματικοί κρίθηκαν για παραβίαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, γιατί προσπάθησαν να προσηλυτίσουν τους υφισταμένους τους⁵⁴³. Κρίθηκε λοιπόν, ότι στο στρατό δημιουργούνται ειδικές σχέσεις εξουσίας στα πλαίσια, των οποίων τα κράτη οφείλουν

---

536) *Larissis and others v. Greece*, v. 140/1996/759/958–960, Eur. Ct. H.R., 24 February 1998.

537) *Larissis and others v. Greece*, ό.π.

538) *Larissis and others v. Greece*, ό.π.

539) *Larissis and others v. Greece*, ό.π.

540) *Larissis and others v. Greece*, ό.π.

541) *Larissis and others v. Greece*, ό.π.

542) *Larissis and others v. Greece*, ό.π.

543) *Larissis and others v. Greece*, ό.π.

να προστατεύουν τους υφισταμένους από τυχούσες απόπειρες προσυλητισμού των ιεραρχικά ανωτέρων τους⁵⁴⁴.

10.3.4. Βαλσάμης και Ευστρατίου κατά Ελλάδα

Η υπόθεση αυτή αφορούσε τους μαθητές, Βαλσάμη και Ευστρατίου, οι οποίοι ήταν Μάρτυρες του Ιεχωβά.⁵⁴⁵ Οι εν λόγω μαθητές αρνήθηκαν να λάβουν μέρος στην παρέλαση της 28^{ης} Οκτωβρίου και γι' αυτό τιμωρήθηκαν από το σχολείο τους με δύο ημέρες αποβολής⁵⁴⁶. Το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι η εν λόγω παρέλαση δεν αντίκειται στις πεποιθήσεις των Μαρτύρων του Ιεχωβά, γιατί εξυπηρετούσε ειρηνιστικούς λόγους και το δημόσιο συμφέρον⁵⁴⁷. Η παρουσία των στρατιωτικών εκπροσώπων δεν ήταν ικανή να μεταβάλλει την φύση της παρέλασης⁵⁴⁸.

Επίσης κρίθηκε, ότι η υποχρέωση συμμετοχής του μαθητή στην παρέλαση δεν αφαιρεί από τους φυσικούς του γονείς το δικαίωμα στο να το συμβουλεύουν και στο να το καθοδηγούν⁵⁴⁹.

Όμως η ποινή, που επιβλήθηκε στους μαθητές θα μπορούσε να έχει μελλοντικά κάποιες ψυχολογικές επιδράσεις, που όμως λόγω της περιορισμένης της διάρκειας και του γεγονότος, ότι εν τέλει οι μαθητές δεν αποκλείονται από το σχολείο κρίθηκε, ότι

---

544) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 7.

545) *Valsamis v. Greece*, ν. 21787/94 Eur. Ct. H.R., 18 Decembre 1996.

546) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 8.

547) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 8.

548) *Valsamis v. Greece*, ό.π.

549) *Valsamis v. Greece*, ό.π.

δεν παραβιάστηκε το δικαίωμά τους στην θρησκευτική ελευθερία (άρθρο 9 της ΕΣΔΑ)⁵⁵⁰.

Σύμφωνα με την πλειοψηφία η άρνηση των στρατεύσιμων να συμμετάσχουν στην παρέλαση ήταν ως και εάν να απαιτούν εξαίρεση από κανόνες γενικής εφαρμογής που έχουν θεσπιστεί ως θρησκευτικά ουδέτεροι⁵⁵¹.

Στον αντίποδα όμως, του παραπάνω επιχειρήματος η μειοψηφία ισχυρίστηκε, ότι η επανερμηνεία των πεποιθήσεων μίας θρησκευτικής ομάδας αποτελεί σαφή παρέμβαση στη θρησκευτική της ελευθερία⁵⁵². Επίσης η μειοψηφία ισχυρίστηκε, ότι δικαίωμα του συνέρχεσθαι στο άρθρο 11 της ΕΣΔΑ ενέχει και μία αρνητική πλευρά, δηλ. το δικαίωμα του μη συνέρχεσθαι⁵⁵³. Συνεπώς η υποχρεωτική συμμετοχή στην παρέλαση της 28^{ης} Οκτωβρίου θα μπορούσε να αποτελέσει παρεμβολή στο δικαίωμα του συνέρχεσθαι (άρθρο 11 της ΕΣΔΑ)⁵⁵⁴.

10.3.5. Θλιμμένος κατά Ελλάδα

Ο θλιμμένος ήταν Μάρτυρας του Ιεχωβά, ο οποίος είχε αρνηθεί να υπηρετήσει τη στρατιωτική του θητεία⁵⁵⁵. Του επιβλήθηκε δε ποινή ανυποταξίας που θεωρείται κακούργημα⁵⁵⁶. Όταν μετά από κάποια

---

550) *Valsamis v. Greece*, ό.π.

551) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 8.

552) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 8.

553) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 9.

554) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 9.

555) *Thlimmenos v. Greece*, ν. 34369/97, Eur. Ct. H.R., 6 April 2000, par. 41 - 45.

556) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

χρόνια ο προσφεύγων πέτυχε στις εξετάσεις, για να γίνει ορκωτός λογιστής δεν προσελήφθη, λόγω της προηγούμενης καταδίκης του, που ήταν κακούργημα⁵⁵⁷. Ο Θλιμμένος ισχυρίστηκε παράβαση του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ (θρησκευτική ελευθερία), άρθρο 14 της ΕΣΔΑ(απαγόρευση των διακρίσεων)⁵⁵⁸.

Το ΕΔΔΑ όμως, έκρινε, ότι το παλαιότερο αδίκημά του ήταν ατιμωτικό και πιθανότατα στο μέλλον θα υπονόμει την ικανότητα επιτυχούς άσκησης του επαγγέλματος του ορκωτού λογιστή⁵⁵⁹.

Επίσης το ΕΔΔΑ υποστήριξε, ότι το δικαίωμα του προσφεύγοντος στο να μην υφίσταται διακρίσεις (άρθρο 14 της ΕΣΔΑ) παραβιάζεται όταν το Κράτος αντιμετωπίζει ανάλογες καταστάσεις με διαφορετικό τρόπο, χωρίς να παρέχει αντικειμενική και λογική αιτιολόγηση⁵⁶⁰.

Ωστόσο, το ΕΔΔΑ θεώρησε, ότι η παραπάνω ερμηνεία του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ δεν αποτελεί τη μόνη όψη της απαγόρευσης των διακρίσεων⁵⁶¹. Το δικαίωμα στο να μην υφίστανται διακρίσεις παραβιάζεται, όταν τα κράτη, χωρίς αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση αδυνατούν να μεταχειριστούν με διαφορετικό τρόπο διαφορετικές καταστάσεις⁵⁶². Κρίθηκε, ότι η Ελλάδα παρέλειψε να θεσπίσει τις αντίστοιχες εξαιρέσεις στον κανόνα, οι οποίες θα απέκλειαν τα πρόσωπα που έχουν καταδικαστεί για σοβαρό έγκλημα από το επάγγελμα του ορκωτού λογιστή⁵⁶³.

---

557) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

558) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

559) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

560) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

561) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

562) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

563) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

Όμως εν τέλει η προσφυγή του Θλιμμένου στηρίχθηκε σε δύο επιχειρήματα, τα οποία κλονίστηκαν πολύ εύκολα, δηλ. την εξαίρεσή του από δύο γενικής εφαρμογής θρησκευτικά ουδέτερους κανόνες, τον κανόνα για υποχρεωτική στράτευση και τον κανόνα, που αποκλείει όσους έχουν καταδικασθεί για κακουργήματα από το επάγγελμα του ορκωτού λογιστή⁵⁶⁴. Παρ' όλα αυτά η απόφαση αυτή κρίθηκε ορόσημο, για το ότι τα Κράτη υποχρεούνται σε θέσπιση κατάλληλων εξαιρέσεων για διαφορετική αντιμετώπιση προσώπων, των οποίων η κατάσταση είναι διαφορετική⁵⁶⁵.

10.3.6 Αλεξανδρίδης κατά Ελλάδος

Ο προσφεύγων, Θεόδωρος Αλεξανδρίδης, είναι Έλληνας υπήκοος, ο οποίος γεννήθηκε το 1976⁵⁶⁶. Προκειμένου να λάβει την δικηγορική ιδιότητα έπρεπε να ορκισθεί στο Πρωτοδικείο Αθηνών στις 2 Νοεμβρίου 2005, προϋπόθεση απαραίτητη για την άσκηση του δικηγορικού επαγγέλματος⁵⁶⁷.

Το ΕΣΔΔ διαπίστωσε ότι οι ισχυρισμοί των διαδίκων δίστανται σχετικά με ορισμένα πραγματικά στοιχεία⁵⁶⁸. Επισήμανε, ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε υποβάλλει δύο εκδόσεις των εγγράφων της ορκωμοσίας, δεν επιβεβαίωσε, ότι ο αιτών είχε ακολουθήσει την τυπική διαδικασία για την ορκωμοσία⁵⁶⁹. Πράγματι, η καταγραφή της προφορικής διαδικασίας ενώπιον του Πρωτοδικείου στις 2 Νοεμβρίου

---

564) Σ. Σταύρου, ό.π. σελ. 10.

565) *Thlimmenos v. Greece*, ό.π.

566) *Alexandridis v. Greece*, v.19516/06 Eur. Ct. H.R., 21 February 2008.

567) *Alexandridis v. Greece*, ό.π.

568) *Alexandridis v. Greece*, ό.π.

569) *Alexandridis v. Greece*, ό.π.

2005, η οποία ήταν η μόνη απόδειξη της ορκωμοσίας του αιτούντος επιβεβαίωσε τους ισχυρισμούς του αιτούντος⁵⁷⁰.

Το Δικαστήριο επισήμανε, επίσης, ότι η ελευθερία να εκδηλώνει κάποιος τις πεποιθήσεις του ενέχει και μια αρνητική πλευρά, δηλαδή, το δικαίωμα του ατόμου να μην εκδηλώνει τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του και να μην είναι υποχρεωμένος να ενεργεί με τέτοιο τρόπο ώστε να επιτρέπεται η εξαγωγή συμπερασμάτων για τις πεποιθήσεις του⁵⁷¹.

Στην προκειμένη περίπτωση, το Δικαστήριο έκρινε ότι, όταν ο κ. Αλεξανδρίδης παρουσιάστηκε ενώπιον του δικαστηρίου αναγκάστηκε να δηλώσει ότι δεν ήταν Ορθόδοξος, γιατί υπέγραψε υπεύθυνη δήλωση άρνηση απαγγελίας του όρκου. Κατά συνέπεια, το εν λόγω γεγονός έγινε αιτία αποκάλυψης των θρησκευτικών του πεποιθήσεων⁵⁷². Το Δικαστήριο επισήμανε ότι η διαδικασία αυτή αντανακλούσε την ύπαρξη τεκμηρίου ότι οι δικηγόροι θα ενώπιον του δικαστηρίου ήταν Χριστιανοί Ορθόδοξοι. Η καταγραφή της ακρόασης, που ήταν και το μόνο επίσημο έγγραφο πιστοποιούσε, ότι ο όρκος είχε ληφθεί και παρουσίαζε τον προσφεύγοντα, ότι είχε απαγγείλει τον θρησκευτικό όρκο, σε αντίθεση με τις πεποιθήσεις του. Συνεπώς κρίθηκε, ότι παραβιάστηκε το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ⁵⁷³.

---

570) Alexandridis v. Greece, ό.π.

571) Alexandridis v. Greece, ό.π.

572) Alexandridis v. Greece, ό.π.

573) Alexandridis v. Greece, ό.π.

10.3.7 Δημητράς και άλλοι κατά Ελλάδα

Σημαντική κρίνεται η εκτενής περιγραφή της υπόθεσης Δημητράς και άλλοι εναντίον Ελλάδος, προκειμένου να εξαχθεί συμπέρασμα συμμόρφωσης ή μη της ελληνικής κυβέρνησης με το αρνητικό δικαίωμα της μη αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων ενός ατόμου.

Οι προσφεύγοντες ήταν ο Παναγιώτης Δημητράς, ο Θεόδωρος Αλεξανδρίδης, η Ναυσικά Παπανικολάτου και ο Andrea Gilbert⁵⁷⁴. Ο τελευταίος αιτών κατάγεται από τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και οι άλλοι τρεις είναι Έλληνες υπήκοοι. Έχουν γεννηθεί το 1953, 1976, 1955 και 1947 αντίστοιχα και ζουν στην Αθήνα⁵⁷⁵.

Οι προσφεύγοντες κλήθηκαν να εμφανιστούν στο δικαστήριο σε διαφορετικές ημερομηνίες μεταξύ Φεβρουαρίου 2006 και Δεκεμβρίου 2007, ως μάρτυρες καταγγελίας⁵⁷⁶. Σύμφωνα με το άρθρο 218 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, τους ζητήθηκε να ορκισθούν και να τοποθετήσουν το δεξί τους χέρι στην Αγία Γραφή⁵⁷⁷. Οι προσφεύγοντες ενημέρωσαν τις αρχές, ότι δεν ήταν Ορθόδοξοι – Χριστιανοί. Προτίμησαν δε να κάνουν μια επίσημη δήλωση αντ' αυτού⁵⁷⁸.

Σε αρκετές περιπτώσεις, στο παρελθόν και στα πλαίσια των πρακτικών μίας δίκης, οι λέξεις «Ορθόδοξος - Χριστιανός», είχαν διαγραφεί στην περίπτωση έκαναν

---

574) *Dimitras and others v. Greece*, ν. 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 and 6099/08, Eur. Ct. H.R., 3 June 2010.

575) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

576) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

577) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

578) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

υπεύθυνης δήλωσης για την αποποίηση του όρκου⁵⁷⁹. Αντιστοίχως οι εν λόγω λέξεις αντικαταστάθηκαν από τις χειρόγραφες αναφορές "άθεος"⁵⁸⁰.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως, τα πρακτικά των εν λόγω δικών, περιείχαν λάθη, όπως το ότι οι προσφεύγοντες ήταν «Ορθόδοξοι – Χριστιανοί» και ότι ορκίσθηκαν στην Αγία Γραφή⁵⁸¹. Στην πραγματικότητα όμως, οι προσφεύγοντες ήταν άθεοι και είχαν κάνει μια υπεύθυνη δήλωση αντ' αυτού⁵⁸².

Ακόμα και όταν οι προσφεύγοντες εμφανίστηκαν στο δικαστήριο χωρίς να είναι υποχρεωμένοι να ορκισθούν, ήταν ως εάν να υποχρεούνταν να αποκαλύψουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, δεδομένου, ότι αναγκάστηκαν να απαιτήσουν την τροποποίηση του προτύπου αναφοράς για λέξεις που αυτή περιείχε, όπως «Ορθόδοξοι – Χριστιανοί» κ.λ.π⁵⁸³.

Οι προσφεύγοντες στο ΕΔΔΑ επικαλέστηκαν παραβίαση των άρθρων της ΕΣΔΑ: 9 (δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας), 13 (δικαίωμα πραγματικής προσφυγής), 8 (δικαίωμα στο σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής και της αλληλογραφίας) και 14 (απαγόρευση των διακρίσεων)⁵⁸⁴. Επί πλέον, οι προσφεύγοντες ισχυρίστηκαν, ότι θα έπρεπε να έχουν την υποχρέωση να μην αποκαλύψουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, κατά την ορκωμοσία τους στο δικαστήριο⁵⁸⁵. Ισχυρίστηκαν επίσης, στηριζόμενοι στο άρθρο 6 § 1 της ΕΣΔΑ (δικαίωμα σε δίκαιη δίκη), ότι η παρουσία θρησκευτικών συμβόλων στα δικαστήρια

---

579) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

580) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

581) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

582) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

583) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

584) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

585) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

και το γεγονός ότι οι Έλληνες δικαστές ήταν Ορθόδοξοι Χριστιανοί εγείρει αμφιβολίες για την αμεροληψία τους⁵⁸⁶.

Επίσης δεδομένου, ότι δεν είχαν εξαντληθεί όλα τα ένδικα μέσα σε εθνικό επίπεδο κρίθηκε, ότι δεν έχει παραβιασθεί το άρθρο 13 της ΕΣΔΑ⁵⁸⁷.

Όσον αφορά την επίκληση των άρθρων 8, 9 και 14 της ΕΣΔΑ κρίθηκαν τα εξής:

1. η ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, συνάδει με την πολυφωνία, αποτελεί ένα από τα θεμέλια μίας δημοκρατικής κοινωνίας και ότι η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί βασικό στοιχείο της ατομικής ταυτότητας⁵⁸⁸,
2. στα πλαίσια της ελευθερία έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων περιλαμβάνεται το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει την πίστη ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις⁵⁸⁹,
3. ότι τα άρθρα 218 και 220 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας περιέχουν τα εξής σφάλματα⁵⁹⁰:
  - i. το άρθρο 218 Κώδικα Ποινικής Δικονομίας ενώ ρυθμίζει τη λήψη του όρκου στα δικαστήρια προβλέπει, ότι όλοι οι μάρτυρες είναι Ορθόδοξοι και πρόθυμοι να λάβουν τον όρκο⁵⁹¹,
  - ii. εξαιρέσεις στο παραπάνω άρθρο προβλέπονται από το άρθρο 220 Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, το οποίο επιτρέπει σε όσους

---

586) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

587) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

588) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

589) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

590) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

591) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

δεν είναι Ορθόδοξοι - Χριστιανοί να ορκιστούν σε μια άλλη θρησκεία ή να κάνουν μία υπεύθυνη δήλωση, εάν είναι άθεοι ή εάν η θρησκεία τους δεν τους επιτρέπει να ορκίζονται⁵⁹². Όμως, προκειμένου κάποιος να επικαλεσθεί το άρθρο 220 Κώδικα Ποινικής Δικονομίας και να αποποιηθεί του τεκμηρίου που περιέχεται στο άρθρο 218 πρέπει να δώσει λεπτομέρειες σχετικά με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις⁵⁹³.

Έτσι κάποιος από τους προσφεύγοντες έπρεπε να πείσουν τους αξιωματούχους στο οικείο δικαστήριο, ότι δεν εγγράφονται σε οποιαδήποτε θρησκεία⁵⁹⁴. Όμως η έλλειψη της εν λόγω εγγραφής τους υποχρέωσε να λάβουν ένα θρησκευτικό όρκο⁵⁹⁵,

- iii. η ασυμβατότητα των επίμαχων νομοθετικών διατάξεων με το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ ήταν ακόμη πιο εμφανής στο άρθρο 217 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας⁵⁹⁶. Το εν λόγω άρθρο ορίζει, ότι σε κάθε περίπτωση όλοι οι μάρτυρες υποχρεούνται μεταξύ άλλων πληροφοριών να δηλώσουν τη θρησκεία τους πριν από την κατάθεση στην ποινική διαδικασία⁵⁹⁷.
- iv. πέρα από τον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας, ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας προβλέπει την δυνατότητα επιλογής μεταξύ της λήψης ενός θρησκευτικού όρκου και της σύναψης

---

592) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

593) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

594) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

595) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

596) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

597) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

μίας υπεύθυνης δήλωσης⁵⁹⁸. Όμως το ΕΔΔΑ έκρινε, ότι η απαίτηση αποκάλυψης θρησκευτικών πεποιθήσεων των αιτούντων, προκειμένου να τους επιτραπεί να κάνουν μια υπεύθυνη δήλωση απαλλαγής από τον όρκο αποτελεί παρεμβολή στην θρησκευτική τους ελευθερία⁵⁹⁹. Επίσης η εν λόγω απαίτηση αποκάλυψης θρησκευτικών πεποιθήσεων κρίθηκε, ότι δεν ήταν επαρκώς αιτιολογημένη, αλλά ούτε ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό⁶⁰⁰. Ως εκ τούτου, αποφασίστηκε, ότι υπήρξε παρεμβολή του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ⁶⁰¹.

4. έχοντας υπόψη τα παραπάνω ευρήματα, το ΕΔΔΑ δεν έκρινε αναγκαία την εξέταση των άρθρων 8 και 14 της ΕΣΔΑ⁶⁰² και
5. σύμφωνα με το άρθρο 41 της ΕΣΔΑ (δίκαιη ικανοποίηση), το Δικαστήριο έκρινε ότι η Ελλάδα έπρεπε να καταβάλει στους προσφεύγοντες από κοινού 15.000 € για ηθική βλάβη⁶⁰³.

---

598) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

599) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

600) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

601) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

602) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

603) *Dimitras and others v. Greece* ό.π.

10.4 Νομολογιακή εξέλιξη και προτάσεις θεραπείας των ελληνικών θεμάτων που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης

Η Επιτροπή Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης εξέτασε την εκτέλεση της υπόθεση Κοκκινάκη και διαπιστώθηκε, ότι η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων εξελίχθηκε, γιατί υπάρχουν από το 1994 έως το 1997 δύο καταδίκες, που αφορούσαν τον προσηλυτισμό ανηλίκων⁶⁰⁴.

Όμως κρίθηκε αρκετά αναχρονιστικός ο χαρακτήρας του νόμου περί προσηλυτισμού άρθρο 4 του Ν. 1363/1938, ο οποίος κατοχυρώνει ποινική κύρωση εις βάρος της επικρατούσας μόνο θρησκείας και όχι και των άλλων θρησκειών⁶⁰⁵. Επίσης η εν λόγω συνταγματική θεμελίωση στηρίζεται και στο άρθρο 13 του Συντ. παρ. 2. Κρίνεται, όμως, ότι θα πρέπει να προστατεύεται η ελεύθερη βούληση του ατόμου ανεξαρτήτως θρησκείας⁶⁰⁶.

Όσον αφορά το ζήτημα ιδρύσεως ευκτηρίου οίκου παρατηρείται, ότι μετά από την απόφαση της υπόθεση Μανουσάκης δεν έχει αλλάξει επαρκώς το νομοθετικό πλαίσιο, ώστε να παρέχεται σχετικά εύκολα η λειτουργία των ευκτηρίων οίκων (ν. 1363/1938) κάτι όμως το οποίο κρίνεται απαραίτητο για την θεμελίωση της θρησκευτικής ελευθερίας⁶⁰⁷. Χαρακτηριστικά παραδείγματα που ενισχύουν τα προλεγόμενα αποτελούν:

1. η παρεμπόδιση λειτουργίας ευκτηρίου οίκου της Κασσάνδρειας Χαλκιδικής⁶⁰⁸ και

---

604) Λ. Α. Σισιλιάνος και Γ. Κτιστάκης, 3/2001, σελ. 1.

605) Λ. Α. Σισιλιάνος και Γ. Κτιστάκης, ό.π. σ.σ. 2 – 4.

606) Λ. Α. Σισιλιάνος και Γ. Κτιστάκης, ό.π. σ.σ. 2 – 4.

607) Λ. Α. Σισιλιάνος και Γ. Κτιστάκης, ό.π. σ.σ. 4 – 6.

608) Λ. Α. Σισιλιάνος και Γ. Κτιστάκης, ό.π. σ.σ. 5 – 6.

2. το γεγονός, ότι εν τέλει δεν έχει εκδοθεί το Ψήφισμα της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, που επιβεβαιώνει την νομολογιακή και νομοθετική εξέλιξη περί λειτουργίας των ευκτηρίων οίκων⁶⁰⁹.

Τέλος παρουσιάστηκε η υπόθεση διακωμώδησης του Πατέρα Παΐσιου, σύμφωνα με την οποία ένας άνδρας ανήρτησε σε γνωστό μέσο κοινωνικής δικτύωσης φωτογραφία του εν λόγω Αγίου, στην οποία απεικονιζόταν με ένα παστίσιο στο πρόσωπό του. Η εν λόγω πράξη του καταδικάστηκε από την ελληνική δικαιοσύνη, βάσει του Ελληνικού Ποινικού Κώδικα σε 10 μήνες φυλακής. Δυστυχώς η εν λόγω καταδίκη του ατόμου, που διακωμώδησε την χριστιανική θρησκεία σε συνδυασμό με την αποτυχία προστασίας του αρνητικού δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, δηλ. το δικαίωμα μη αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων (υποθέσεις Αλεξανδρίδης και Δημητράς και άλλοι εναντίον Ελλάδος⁶¹⁰) κατέδειξαν την ανεπάρκεια του ελληνικού δικαιοσύνης ως προς την προώθηση της ελευθερίας της έκφρασης και συνεπώς την αποτυχία ενίσχυσης της δημοκρατικής αρχής.

11. Άλλες χώρες

Σε αυτό το σημείο κρίνεται απαραίτητη η λεπτομερής περιγραφή της αντιμετώπισης κυρίως σε εθνικό επίπεδο θεμάτων, που άπτονται της σύγκρουσης των δύο εννόμων αγαθών, της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης. Οι χώρες, που θα εξετασθούν είναι:

✓ ΗΠΑ,

---

609) Λ. Α. Σισιλιάνος και Γ. Κτιστάκης, ό.π. σ.σ. 6 – 7.

610) Βλ. σ.σ. 104 – 112.

- ✓ Καναδάς,
- ✓ Γερμανία
- ✓ Γαλλία
- ✓ Πακιστάν και
- ✓ Αφγανιστάν.

Η επιλογή των εν λόγω χωρών δεν είναι τυχαία. Οι ΗΠΑ αποτελούν παράδειγμα επιτυχημένης χώρας άκρατης ενίσχυσης της ελευθερίας της έκφρασης. Όσον αφορά την περίπτωση του Καναδά θα εξετασθούν οι λόγοι, για τους οποίους ενώ στην διεθνή βιβλιογραφία ο Καναδάς αποτελεί παράδειγμα όμοιας νομολογιακής προσέγγισης αλλά και όμοιας κοινωνικο – οικονομικο – πολιτικής δομής με τις ΗΠΑ, εντούτοις αποκλίνει από αυτές, όταν η ελευθερία της έκφρασης συγκρούεται με την θρησκευτική ελευθερία ή όταν τίθεται ζήτημα καταπίεσης της θρησκευτικής έκφρασης. Συνεπώς από την σύγκριση δύο σχεδόν όμοιων και πετυχημένων χωρών, όσον αφορά την αντιμετώπιση της σύγκρουσης των δύο προλεγόμενων εννόμων αγαθών, χωρών θα καταστεί δυνατή εξαγωγή επιστημονικών συμπερασμάτων σχετικά με το ποιο νομολογιακό μοντέλο προτείνεται στους νομοθέτες των εκάστοτε χωρών. Η Γερμανία και η Γαλλία αποτελούν παραδείγματα χωρών του ηπειρωτικού μοντέλου, καντιανής ηθικής (δηλ. πρωταρχική αξία έχουν η τιμή και η αξιοπρέπεια του ανθρώπου). Ενώ λοιπόν οι δύο αυτές χώρες φαινομενικά ανήκουν στο ίδιο μοντέλο και έχουν πλούσια νομολογιακή ιστορία, όσον αφορά την σύγκρουση των δύο εννόμων αυτών αγαθών, εν τούτοις θα παρατηρηθεί το πόσο σημαντικό ρόλο διαδραματίζει ο παράγοντας του σχίσματος της εκκλησίας από το κράτος (η Γερμανία τείνει περισσότερο στην προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας εν αντιθέσει με την Γαλλία). Τέλος θα παρατεθούν οι περιπτώσεις, του Πακιστάν και του Αφγανιστάν, που αποτελούν χώρες με ολοκληρωτικά θεοκρατικά καθεστώτα για να φωτισθεί εντονότερα η ανάγκη προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης. Η επιλογή των δύο αυτών χωρών βασίστηκε στην διεθνή έκθεση των ΗΠΑ, σύμφωνα με την οποία οι δύο αυτές χώρες χαρακτηρίζονται ως ιδιαίτερος προβληματικές συγκριτικά με τις υπόλοιπες χώρες παγκοσμίως δεδομένης της ανυπαρξίας βελτίωσης διασφάλισης των δύο εννόμων αγαθών, δηλαδή της θρησκευτικής ελευθερίας της μειοψηφίας, της

ελευθερίας της έκφρασης και εν τέλει όλων των θεμελιωδών πανανθρώπινων δικαιωμάτων.

1.1.1. Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής η ελευθερία του λόγου αποτελεί θεμελιώδη αρχή και απόλυτο δικαίωμα, που δεν επιδέχεται περιορισμών. Προστατεύεται δε σε τέτοιο σημείο, που η αγανάκτηση της πλειοψηφίας δεν μπορεί να αποτελέσει παρεμβολή στην άσκησής της^{611, 612}. Αυτό είναι άξιο παρατήρησης⁶¹³, γιατί η αμερικάνικη κοινωνία έχει έντονη θρησκευτική παράδοση και η επίδραση της θρησκείας είναι δεσπόζουσα σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής⁶¹⁴. Η επίδραση αυτή δεν προέρχεται από μία μόνο θρησκεία αλλά από πολλές, οι οποίες υποβάλλονται στην διαδικασία του ανταγωνισμού των ιδεών και συναφώς της διασφάλισης του πραγματικού δημοκρατικού πλουραλισμού⁶¹⁵.

Ιστορικά το 1676, οι Δυτικές κοινωνίες αποτελούνταν κατά κύριο λόγο από Χριστιανούς. Επικρατούσε δε ο φόβος της βλασφημίας έναντι του Θεού. Η επιβολή των χριστιανικών αισθημάτων κορυφώθηκε το 1811, όπου στις ΗΠΑ κυριαρχούσε η πρωταρχική ανησυχία προστασίας της χριστιανικής πλειοψηφίας έναντι πιθανών προσβολών. Η Πρώτη Τροποποίηση επέβαλε τον αυστηρό διαχωρισμό Κράτους και Εκκλησίας, προκειμένου να αρθεί κάθε μορφή λογοκρισίας⁶¹⁶. Σύμφωνα με την Πρώτη Τροποποίηση του Συντάγματος κάθε άποψη και ιδέα, ακόμη και παράλογη

---

611) Σ. Τσακυράκης, *ό.π.* σ.σ. 143 – 173.

612) Sel. Kipai and A. S. Y. Cheung, *ό.π.* σελ. 5.

613) Βλ. S. Lee, *Law, 1990*.

614) Σ. Τσακυράκης, *ό.π.* σελ. 154.

615) Σ. Τσακυράκης, *ό.π.* σ.σ. 143 – 145.

616) Σ. Τσακυράκης, *ό.π.* σ.σ. 143 – 160.

έχει θέση στον ανταγωνισμό των ιδεών⁶¹⁷. Ο εν λόγω διαχωρισμός συμβάλλει στο να μην υφίσταται ούτε η έννοια της αίρεσης ούτε της βλασφημίας⁶¹⁸. Σε αυτά τα πλαίσια ορίστηκε, επίσης η μη θέσπιση νόμων που θα αφορούσαν την θέσπιση θρησκευτών. Επίσης, η 14^η Τροποποίηση όρισε εγγυήσεις ίσης προστασίας για όλους τους πολίτες⁶¹⁹. Η Πράξη Πολιτικών Δικαιωμάτων θέσπισε την απαγόρευση κάθε μορφής διακρίσεως, όσον αφορά τις θρησκευτικές πεποιθήσεις. Η Πράξη Αποκατάστασης της Θρησκευτικής Ελευθερίας όρισε υψηλές εγγυήσεις από την παρεμβολή της ομοσπονδιακής κυβέρνησης στην θρησκευτική ελευθερία ενός ατόμου⁶²⁰. Η Επιτροπή ίσων Ευκαιριών Εργασίας επέτρεψε την εξωτερίκευση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των εργαζομένων με εξαίρεση την περίπτωση, που μία τέτοια πράξη θα προκαλέσει δυσκολίες στον εργασιακό χώρο⁶²¹. Επίσης κρίθηκε από το ΑΔ., ότι επιτρέπονται τα θρησκευτικά σύμβολα στον εργασιακό χώρο. Το θρησκευτικό σύμβολο τουρμπάνι κρίθηκε, ότι δεν αποτελούσε απειλή της δημόσιας υγείας.

Όμως κρίθηκε ότι επιτρέπονται παρεμβολές στην θρησκευτική ελευθερία και ελευθερία της έκφρασης, όταν απειλείται:

1. Η δημόσια τάξη, η ατομική ασφάλεια και η κοινωνική ειρήνη. Το 1986, ένας ορθόδοξος Εβραίος στρατιώτης δεν μπορούσε να φορέσει τουρμπάνι, γιατί κρίθηκε, ότι ένα τέτοιο θρησκευτικό σύμβολο θα μπορούσε να διαταράξει την στρατιωτική τάξη⁶²². Μέχρι και το 1984, δεν επιτρεπόνταν οι στρατιώτες να φοράνε τουρμπάνι. Από το 2009, όμως επιτράπηκε το να

---

617) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 155.

618) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 154 - 155.

619) Parliament of Canada, 2011, σελ. 4.

620) Parliament of Canada, ό.π. σελ. 2.

621) Parliament of Canada, ό.π. σελ. 3.

622) Parliament of Canada, ό.π. σελ. 4.

φοράνε οι στρατιώτες τουρμπάνι αρκεί να μην αποτελούσε αυτό παρεμβολή στην εκτέλεση στρατιωτικών καθηκόντων τους.⁶²³

Όσον αφορά την κοινωνική ειρήνη, το 1989, στην υπόθεση *Texas v. Johnson*⁶²⁴, κατά την οποία ο Johnson έκαψε την αμερικάνικη σημαία, προκειμένου να διαμαρτυρηθεί για το πόλεμο στο Βιετνάμ⁶²⁵ προέκυψε σοβαρό κοινωνικό ζήτημα. Το Α. Δ. αποδέχτηκε, ότι η βεβήλωση της σημαίας αποτελούσε γεγονός προσβλητικό για την πλειοψηφία της μεγαλύτερης μερίδας Αμερικανών⁶²⁶. Όμως αυτό έκρινε, ότι η εν λόγω πράξη περιείχε μήνυμα, που δεν έπρεπε να αποσιωπηθεί υπό τον φόβο προσβολής των συναισθημάτων των υπόλοιπων πολιτών⁶²⁷.

2. Ο «ιδιώτης» εξαναγκάζεται να υποστεί μία καταφανώς προσβλητική συμπεριφορά⁶²⁸. Εξ αντιθέτου επιτρέπεται η δημόσια έκθεση σε ανεπιθύμητα μηνύματα, γιατί είναι αναπόφευκτη συνέπεια του ελεύθερου διαλόγου⁶²⁹. Θέμα εξαναγκασμού υποβολής του ιδιώτη σε ανεπιθύμητα μηνύματα σε δημόσιο χώρο δεν τίθεται, γιατί, όπως είπε και ο δικαστής, Harlan στην υπόθεση *Cohen* «οι ενήλικες μπορούν να κοιτάνε αλλού»⁶³⁰. Σε αντίθετη περίπτωση, δηλ. απαγόρευσης έκθεσης έργου σε δημόσιο χώρο θα ήταν ως εάν η πλειοψηφία να προσπαθούσε να επιβάλλει τις προτιμήσεις της⁶³¹.

---

623) Parliament of Canada, ό.π. σελ. 4.

624) *Texas v. Johnson*, 491 U.S. 399, 414 (1989).

625) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 145 - 146.

626) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 145 - 146.

627) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 145 - 146.

628) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 148.

629) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 143 - 154.

630) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 200.

631) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 143 - 154.

3. Η ψυχοσύνθεση του ανηλίκου. Ο μόνος περιορισμός που επιτρέπεται στην έκθεση έργων τέχνης σε δημόσιο χώρο, και μάλιστα με ισχυρή αιτιολογία είναι αυτός, που καθιστά αναπόφευκτη την θέα της από τους ανηλίκους και όχι αυτός, που αφορά εκθέσεις σε χώρους, που αποκλείουν την τυχαία επαφή⁶³². Στην δεύτερη αυτή περίπτωση υπεύθυνοι να επιβλέψουν την έκθεση των παιδιών είναι οι γονείς⁶³³. Ενώ, όσον αφορά τους δημοσίους χώρους, τους δρόμους, τις πλατείες κ.λ.π. υπεύθυνη επίβλεψη καθίσταται η κρατική εξουσία⁶³⁴. Η διανομή προκηρύξεων, οι ομιλίες κ.λ.π. σε δημοσίους χώρους στις ΗΠΑ είναι συνδεδεμένες με το εθιμικό δίκαιο σε τέτοιο βαθμό, που η κρατική εξουσία έχει απολέσει την δυνατότητα καθορισμού χρήσης των δημοσίων χώρων, έστω και αν αφορά π.χ. την καθαριότητα της πόλης κ.λ.π.⁶³⁵.

Επί πλέον, το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής έκρινε, ότι δεν δικαιούται κανείς να προγράψει λέξεις, όσο χυδαίες και εάν είναι⁶³⁶. Το 1971, το Α.Δ. ασχολήθηκε με την υπόθεση *Cohen v. California*, κατά την οποία εξετάστηκε η καταδίκη του Cohen για διατάραξη της ειρήνης, λόγω προσβλητικής συμπεριφοράς⁶³⁷. Επί πλέον, κρίθηκε, ότι είναι αδύνατο να διαχωρισθεί η μορφή από το περιεχόμενο του λόγου χωρίς να αλλάξει το συνολικό μήνυμά του⁶³⁸. Έτσι αναγνωρίστηκε το υποκειμενικό στοιχείο αποδοχής και εκφοράς του λόγου⁶³⁹.

---

632) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 208.

633) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 208.

634) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 208.

635) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 208.

636) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 150 – 151.

637) *Cohen v. California*, 403 U.S. 15 (1971).

638) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 150 – 151.

639) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 150 – 154.

Θεωρήθηκε επίσης, ότι η βάση λογοκρισίας είναι η έντονη αντίθεση με το μήνυμα του⁶⁴⁰. Η φήμωση μίας ιδέας αντίκειται, όμως με την φιλελεύθερη δημοκρατία.

Απαραίτητη λοιπόν, προϋπόθεση του ελεύθερου διαλόγου είναι, ότι η εναντίωση και η διαφωνία δεν μπορούν να αποτελέσουν θεμιτή αιτιολογία περιορισμού του λόγου⁶⁴¹. Κατά την διατύπωση του δικαστή, William Brennan, «ο διάλογος επί των δημοσίων θεμάτων πρέπει να είναι χωρίς αναστολές, ζωνρός και ανοιχτός στα πάντα⁶⁴²».

Όμως αυτή η άνευ όρων προστασία της ελευθερίας του λόγου στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής αντίκειται προδήλως στη θέση του ΕΔΔΑ, η οποία επιφυλάσσεται των περιορισμών της ελευθερίας της έκφρασης και στη συνέχεια μόνο καταλήγει στην προστασία των ιδεών εκείνων που σοκάρουν ή ενοχλούν⁶⁴³. Έτσι επεκτείνει την ισχύ της αρχής της ελευθερίας της έκφρασης, προκειμένου να καλυφθούν η μορφή και ο τρόπος έκφρασης του λόγου, άρα σημειώνεται, ότι το ΕΔΔΑ δεν συντάσσεται με την ανεπιφύλακτη αποδοχή της ελευθερίας του λόγου⁶⁴⁴. Ενώ στις ΗΠΑ ανάγεται η ανοχή του δυσάρεστου ή προσβλητικού λόγου σε στοιχείο σύμφυτο του διαλόγου και συνεπώς υιοθετείται η άνευ όρων υπεράσπιση της ελευθερίας του λόγου⁶⁴⁵.

Επίσης αναγνωρίστηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο, ότι η θρησκευτική προπαγάνδα μπορεί να περιέχει υπερβολές, διασυρμό των αντιπάλων ακόμη και ψεύδος⁶⁴⁶. Χαρακτηριστική υπόθεση αποτέλεσε η υπόθεση *Cantwell v.*

---

640) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 199.

641) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 149 – 151.

642) *New York Times v. Sullivan*, 376 U.S. 254, 270 (1964).

643) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 149 – 151.

644) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 149 – 151.

645) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 150.

646) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 155 – 158.

Connecticut⁶⁴⁷, η οποία αφορούσε ένα Μάρτυρα του Ιεχωβά, ο οποίος πλησίασε δύο Καθολικούς στο δρόμο και με την άδειά τους τους έβαλε να ακούσουν στο γραμμόφωνο ένα δίσκο⁶⁴⁸. Οι Καθολικοί τον κατήγγειλαν αλλά στο τέλος ο Μάρτυρας του Ιεχωβά δικαιώθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο⁶⁴⁹. Τονίστηκε επίσης, ότι το κράτος δικαιούται να παρεμβαίνει μόνο, όταν είναι αναγκαίο, δηλ. υπάρχει σαφής φόβος πρόκλησης κοινωνικής αναταραχή. Επίσης το κράτος φέρει το βάρος της απόδειξης, του ότι η επέμβασή της αποτελεί το κατά το δυνατόν λιγότερο περιοριστικό μέτρο⁶⁵⁰. Με άλλα λόγια πρέπει να υπάρχει σαφής σύνδεση λόγου με την βλάβη που θα προκληθεί από αυτόν και τα προσβλητικά και απρεπή λόγια να έχουν απευθείας αποδέκτη τον ακροατή⁶⁵¹.

Από την εξέταση της παραπάνω υπόθεσης αλλά και της εν γένει νομολογίας καταλήγουμε, στο ότι η αμερικάνικη προσέγγιση προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης προστατεύει τον ομιλητή ενώ δεν προστατεύει το κοινό⁶⁵². Έτσι αντιμετωπίζεται ο ομιλητής, σαν κάποιος που πρέπει να ακουσθεί ενώ το κοινό δεν προστατεύεται από τυχούσες προσβολές του ομιλητή⁶⁵³. Αυτή όμως η προσέγγιση του Αμερικανικού δικαιοσύνης συστήματος έχει εγείρει κάποιες αμφιβολίες της επιστημονικής κοινότητας για το ότι αν είναι ορθή⁶⁵⁴. Τα επιχειρήματα τους συνοψίζονται, στο ότι ο ομιλητής μπορεί να είναι όχι ένας αλλά μία ομάδα ανθρώπων και συνεπώς δεν θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως ποσοτικά και ποιοτικά πιο

---

647) *Cantwell v. Connecticut*, 310. US. 296, 308, (1940).

648) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 155 – 158.

649) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 155 – 158.

650) W. M. Berenson, 7 Αυγούστου, 2007.

651) Sel. Karpai and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 21.

652) Sel. Karpai and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 22.

653) Βλ. S. Heyman, 30 Απριλίου 2014.

654) Sel. Karpai and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 21.

ευάλωτη από την αντίστοιχη του κοινού⁶⁵⁵. Επίσης μία τυχούσα προσβολή του ομιλητή κατά του κοινού δύναται να του προκαλέσει ποικίλες σημαντικές και ψυχολογικές επιδράσεις, όπως συναισθήματα κατωτερότητας και απομόνωσης⁶⁵⁶. Η ατομικιστική ηθική του φιλελευθερισμού⁶⁵⁷, που επικρατούν σε όλες της εκφάνσεις

---

655) Sel. Kipari and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 22.

656) Sel. Kipari and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 22.

657) Όσον αφορά το ιστορικό υπόβαθρο επικράτησης του φιλελευθερισμού παρατίθεται, ότι ενώ σαν ιδέα είχε επικρατήσει από το 17ο αιώνα εν τέλει θεσμοθετήθηκε τον 19ο και τον 20ο αιώνα. Η επικράτηση του οφείλεται στην ανάδυση δυτικών δημοκρατιών, και στην Ευρωπαϊκή Αναμόρφωση, που είναι συνυφασμένη με τον διαχωρισμό της Εκκλησίας από το Κράτος. Ο εν λόγω διαχωρισμός ήταν τραυματικός, γιατί η έννοια της θρησκείας ταυτίστηκε με την εθνική ταυτότητα. Το εν λόγω γεγονός απελευθέρωσε κύματα βίας και κατέστησε το φαινόμενο της ανεκτικότητας των θρησκευτικών μειονοτήτων ως σπάνιο φαινόμενο. Η επικράτηση της βίας ανατράπηκε με την ανάδυση των δυτικών δημοκρατιών. Οι εν λόγω δημοκρατίες διασφάλισαν την ελευθερία μέσω μίας «οργάνωσης διαχωρισμών». Ως τέτοιο παράδειγμα αναφέρεται ο διαχωρισμός της Εκκλησίας από το Κράτος και την επακόλουθη απόσυρση της θρησκείας από την δημόσια σφαίρα. Υπέρμαχοι της φιλελεύθερης ιδεολογίας ήταν, ο Thommas Hobbes, John Locke, David Hume, Jeremy Bentham, John Stuart Mill, Immanuel Kant, John Rawls, F. A. Hayek, Isaiah Berlin, Michael Oakeshott κ.ά.

Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με την φιλελεύθερη θεωρία το Κράτος αποτελεί ουδέτερο κριτή των αντίπαλων κοινωνικά ομάδων και τον προστάτη των συμφερόντων όλων των πολιτών. Εκπροσωπεί δε το κοινό καλό ή το δημόσιο συμφέρον. Ο φιλελευθερισμός είναι οικουμενιστικός και στηρίζει μία ιδιαίτερη αντίληψη του αγαθού βίου, σύμφωνα με τον οποίο η προσωπική ελευθερία και η αυτονομία κρίνονται ζωτικά χαρακτηριστικά για την ενίσχυση της ανθρώπινης ανάπτυξης.

Το γεγονός του περιορισμού άσκηση εξουσίας της κοινωνίας επάνω στο άτομο και τον σεβασμό του ατομικού συμφέροντος απασχόλησε τον θεωρητικό, John Stuart Mill στο έργο του «Για την Ελευθερία». Σύμφωνα με αυτόν τον θεωρητικό ο μόνος λόγος που κρίνεται εύλογη η άσκηση εξουσίας επάνω σε ένα άτομο και σε κάθε πολίτη μίας οργανωμένης και πολιτισμένης κοινωνίας αποτελεί η ανάγκη αποτροπής πρόκλησης κακού ή βλάβης σε άλλους. Άρα πρέπει να περιορισθεί ένα άτομο μόνο σε περίπτωση, που δύναται να προκαλέσει κακό σε ένα άλλο άτομο ή εν γένει στο κοινωνικό σύνολο. Ακολούθως και σύμφωνα με την φιλελεύθερη θεωρία ο Νόμος αποτελεί το εμπόδιο παρεμβολής του Κράτους στις ζωές των πολιτών.

Επίσης σύμφωνα με τον θεωρητικό, John Stuart Mill το κάθε άτομο οφείλει να έχει την κυριαρχία του σώματος και του μυαλού του και δεν θα πρέπει σε καμία περίπτωση να εξαναγκαστεί στο να πράξει το ορθό σύμφωνα με τις κοινωνικές επιταγές. Μ. Σεραφετινίδου, 2004, σ. σ. 143 – 163.

του Αμερικανικού δικαιοκώ συτήματος απέτυχε στο να εξηγήσει γιατί πρέπει να προστατεύεται ο ομιλητής από τυχούσες προσβολές και όχι το κοινό από μία αντίστοιχη περίσταση προσβολής⁶⁵⁸. Γεγονός, που μπορεί να συντηρήσει όλους αυτούς, που κατέχουν εξουσία και μπορούν να επιβάλλονται με την ρητορική τους τέχνη⁶⁵⁹. Όλα αυτά καταλήγουν στο να προωθείται η προκατάληψη και να παραβλέπεται η σημαντικότητα προστασίας της δημοκρατίας και της ισότητας κατά την οποία η δημόσια επιλογή πρέπει πάντα να γίνεται κάτω υπό συνθήκες πλήρους πληροφόρησης και κατάλληλων συνθηκών περίσκεψης και περισυλλογής⁶⁶⁰.

Στην υπόθεση *Burstyn v. Wilson* το ΑΔ εξετάσθηκε η συνταγματικότητα του νόμου, κατά τον οποίο παρεχόταν δυνατότητα άρνησης προβολής ιερόσυλης κινηματογραφικής ταινίας⁶⁶¹. Το Σύνταγμα των ΗΠΑ δεν προβλέπει την ρητή προστασία της τέχνης αλλά προκύπτει από την ελευθερία του λόγου⁶⁶². Σύμφωνα με την εν λόγω υπόθεση κρίθηκε, ότι ο όρος «ιερόσυλο» είναι τόσο ευρύς, γιατί είναι συνυφασμένο με την έννοια του «βλάσφημου» και συνεπώς με ότι είναι προσβλητικό για μία θρησκεία⁶⁶³. Για το κράτος δεν δύναται να ισχύει η έννοια της βλασφημίας, δεδομένου του σαφούς διαχωρισμού εκκλησίας και κράτους και την ουδετερότητα, που συνεπώς πρέπει να διαφυλάσσεται⁶⁶⁴.

Δεδομένης της άρνησης αποδοχής του όρου «βλάσφημος» ως θεμιτός περιορισμός της ελευθερίας του λόγου, ο δογματισμός είχε λάβει πλέον την μορφή της άρνησης της επιδότησης είτε σε σχολεία είτε σε καλλιτεχνικές εκθέσεις. Όμως το εν λόγω

---

658) Sel. Karpai and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 23.

659) Sel. Karpai and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 23.

660) Sel. Karpai and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 23.

661) *Burstyn v. Wilson*, 143 US. 495 (1952).

662) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 160.

663) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 164.

664) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 164.

γεγονός ανατράπηκε στα πλαίσια περαιτέρω ενίσχυσης της ελευθερίας της έκφρασης. Αναλυτικότερα και όσον αφορά την επιδότηση:

- σε σχολεία, ενώ μέχρι την υπόθεση *Zelman* εναντίον *Simmons*⁶⁶⁵ σημειώνονταν επανειλημμένες αρνήσεις χρηματοδότησης θρησκευτικών σχολείων, εντούτοις με την υπόθεση αποφασίστηκε το να επιτρέπεται η επιδότηση των θρησκευτικών σχολείων με την προϋπόθεση, ότι τηρείται αμερόληπτη στάση ως προς την επιδότηση μεταξύ θρησκευτικών και μη θρησκευτικών σχολείων.

Το θέμα της ουδετερότητας του κράτους στην εκπαίδευση, που αφορούσε όχι την επιδότηση αλλά το διδασκόμενο υλικό της κυριάρχησε και στην υπόθεση *Epperson v. Arkansas*⁶⁶⁶, κατά την οποία ακυρώθηκε νόμος σε δημόσια σχολεία, που προέβλεπε την απαγόρευση διδασκαλίας της δαρβινικής εξέλιξης της ανθρώπινης ζωής υπό την έννοια, ότι αυτή η θεωρία ενέχει θρησκευτική απόχρωση⁶⁶⁷.

Όσον αφορά την διασφάλιση ουδετερότητας στα αμερικάνικα σχολεία ορίστηκε η Κυριακή ως επίσημη ημέρα αργίας⁶⁶⁸. Η εν λόγω ρύθμιση θεωρήθηκε, ότι δεν ενέχει θρησκευτική απόχρωση αλλά αποτελεί μία ημέρα ξεκούρασης, που απλά συμπίπτει με την ημέρα αργίας, που ορίζεται επισήμως από την θρησκεία της πλειοψηφίας⁶⁶⁹.

- σε καλλιτεχνικές εκθέσεις^{670, 671} και ειδικότερα ο φωτογράφος, *Robert Mapplethorpe*, έκανε έκθεση φωτογραφικού ομοφυλοφιλικού περιεχομένου

---

665) *Zelman v. Simmons*, U.S. 639, 2002.

666) *Epperson v. Arkansas*, 393 U.S. 97 (1968).

667) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 167.

668) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

669) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

670) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 172.

671) *National Endowment for the Art v. Finley*, 524 U.S. 569, 573 – 74 (1998).

αλλά και ο καλλιτέχνης Andres Serrano με το έργο του, που έφερε τον τίτλο «Piss Christ», που απεικόνιζε τον εσταυρωμένο σε προσβλητική στάση, προκάλεσαν αντιδράσεις για την ορθότητα των κριτηρίων για το ύψος αλλά και την απονομή των επιδοτήσεων, τα οποία ήταν η καλλιτεχνική επίδοση και αξία συμπεριλαμβανομένων των κριτηρίων της ευπρέπειας και του σεβασμού των διαφορετικών πεποιθήσεων και αξιών⁶⁷². Να σημειωθεί, ότι για το έργο Serrano δεν απαιτήθηκε η απαγόρευση έκθεσής του ελλείψει του δικαιώματος της βλασφημίας. Επίσης παρ' όλη την ύπαρξη σφοδρών αντιδράσεων εναντίων της εκθέσεως, Marplethorpe, αυτή αθωώθηκε και κρίθηκε, ότι ήταν έργο τέχνης⁶⁷³. Έπειτα από την εξέταση της νομολογίας, που αφορά επιδοτήσεις έργων τέχνης αποφασίστηκε, ότι «απαγορεύεται στην εξουσία να φιμώνει τον λόγο»⁶⁷⁴. Επισημάνθηκε ιδιαιτέρως, ότι η εν λόγω απαγόρευση ίσχυε εξίσου σε περιπτώσεις άμεσης και έμμεσης παρέμβασης του κράτους στην ελευθερία του λόγου και ότι δεν υπήρχε περίπτωση να συμφωνούν με την παροχή επιδότησης ή δημοσίας δαπάνης όλοι οι φορολογούμενοι⁶⁷⁵. Ακόμη και σε περιπτώσεις έκπτωσης ταχυδρομικών τελών, που αφορούν έργα τέχνης, αυτή θεωρείται ως επιδότηση και άρα δεν επιτρέπεται η άρνηση παροχής της⁶⁷⁶.

Παρ' όλη την προστασία της ελευθερίας στο Αμερικανικό δικαϊκό σύστημα και την προτίμηση προστασίας του εν λόγω εννόμου αγαθού, όταν αυτό συγκρούεται με το άλλο έννομο αγαθό, δηλ. την θρησκευτική ελευθερία,⁶⁷⁷ ελάχιστες φορές έχει παρατηρηθεί ανεπιτυχής προστασία όλων των θρησκειών εξ ίσου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της 11^η Σεπτεμβρίου και των διδύμων πύργων, κατά την οποία ξεσηκώθηκε θύελλα ισλαμοφοβίας. Προκειμένου να αντιμετωπισθεί ο

---

672) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 173.

673) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 173.

674) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 180.

675) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 182.

676) *Hannegan v. Esquire*, 327 U.S. 146 (1946).

677) Sel. Karpai and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 16.

εν λόγω φόβος εγκρίθηκε ένα σύνολο προσχέδιων ψηφισμάτων, που φέραν τον τίτλο « Η Αντιμετώπιση της Δυσφήμισης των Θρησκειών»⁶⁷⁸. Τέτοια ψηφίσματα εγκρίθηκαν το 2003, 2004, 2005 και 2007⁶⁷⁹. Δυστυχώς, όμως, η εν λόγω έγκριση περιορίστηκε στην αρνητική προστασία του Ισλάμ από τα Μ.Μ.Ε, γιατί δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στην προστασία στο Ισλάμ και όχι στην εξίσου προστασία των υπολοίπων θρησκειών⁶⁸⁰. Γεγονός, το οποίο αντανακλάται και στην εκπαίδευση στα σχολεία, κατά την οποία δεν διδάσκεται η ανοχή όλων των θρησκειών παρά μόνο αυτής του Ισλάμ⁶⁸¹. Τα παραπάνω καταλήγουν όχι μόνο στην εύνοια δημιουργίας κριτικής έναντι του Ισλάμ, το οποίο αντίκειται στην ιδέα της μη διάκρισης στα πλαίσια της θρησκείας, αλλά και στην άδικη διάκριση που υφίστανται οι υπόλοιπες θρησκείες έναντι αυτής του Ισλάμ⁶⁸².

Εν κατακλείδι είναι σημαντικό να τονισθεί είναι, ότι στις ΗΠΑ προστατεύεται ιδιαίτερος η ελευθερία της έκφρασης έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας. Παρ' όλη την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης από το Α. Δ παρατηρούνται κάποιες ελάχιστες αποτυχίες προστασίας όλων των θρησκειών. Στο πλαίσιο προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης το Α. Δ αρνείται την προσβολή ως επαρκή αιτιολογία περιορισμού του θρησκευτικού λόγου, προκειμένου να διαφυλαχθεί η μη επικράτηση των ισχυρών θρησκειών⁶⁸³. Η ουδετερότητα, που απαιτεί το δίκαιο αποκλείει ακολούθως και την κρίση των υποθέσεων, που αφορούν την θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία του λόγου βάσει προσωπικών τους προτιμήσεων καλλιτεχνικών κ.λ.π.⁶⁸⁴. Οι απόψεις του αμερικάνου δικαστή Holmes, ότι οι δικαστές δεν είναι κριτικοί τέχνης, δεν προσποιούνται, ότι είναι και δεν χρειάζεται να είναι για να αποφασίσουν για μία υπόθεση»⁶⁸⁵. Ο Posner τόνισε επίσης, ότι οι δικαστές

---

678) Sel. Kipari and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 16.

679) Sel. Kipari and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 16.

680) Sel. Kipari and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 16.

681) Sel. Kipari and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 16.

682) Sel. Kipari and A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 17.

683) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 168.

684) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 217.

685) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 217.

κινδυνεύουν να γελοιοποιηθούν, όταν αποφαινόμενοι επί αισθητικών ζητημάτων»⁶⁸⁶. Από τα εξής παρατηρείται, ότι κάθε νόμος που αποβλέπει στην προστασία του θρησκευτικού αισθήματος καταλήγει στην προστασία της πλειοψηφίας⁶⁸⁷.

1.1.2. Καναδάς

Προκειμένου να εξαχθούν εμπειριστατωμένα συμπεράσματα για τον τρόπο αντιμετώπισης της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης θα εξετασθούν η *Καναδική Χάρτα των Δικαιωμάτων και Ελευθεριών* και η Νομολογία των Καναδικών Δικαστηρίων⁶⁸⁸.

Συγκεκριμένα η εν λόγω Χάρτα μέσω των άρθρων 2α και 2β προστατεύει αντίστοιχα τα δύο έννομα αγαθά, της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης⁶⁸⁹. Η εν λόγω Χάρτα:

- προωθεί την πολυπολιτισμικότητα και τον διαπολιτισμικό διάλογο⁶⁹⁰ και
- προστατεύει το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας αλλά και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις της μειοψηφίας⁶⁹¹.

Όπως και σε πολλές δημοκρατίες, η ελευθερία του λόγου προστατεύεται αλλά η προστασία της δεν είναι απόλυτη⁶⁹². Σύμφωνα με αυτό το δικαίωμα παρέχεται στην

---

686) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 217.

687) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 168.

688) Βλ. H. Kislowicz, 2009.

689) Βλ. H. Kymlica, 1998.

690) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 2.

691) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 2.

692) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 3.

κυβέρνηση το δικαίωμα θέσπισης νόμων, που περιορίζουν την ελευθερία της έκφρασης εφ' όσον είναι αναγκαίο σε μία δημοκρατική κοινωνία⁶⁹³. Αυτό μπορεί, όμως, συχνά να αποτελέσει αντικείμενο διαμάχης για το αν εν τέλει ο περιορισμός του εν λόγω εννόμου αγαθού αποτελεί εύλογη δικαιολογία παροχής εξουσίας περιορισμού της στην κυβέρνηση⁶⁹⁴. Άλλοι θεωρούν, ότι οι περιορισμοί αυτοί είναι απολύτως αναγκαίοι προκειμένου να εξισορροπηθούν οι θεμελιώδεις ελευθερίες, δηλ. η ελευθερία της έκφρασης έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας⁶⁹⁵.

Σε περίπτωση σύγκρουσης της θρησκευτικής ελευθερίας με την ελευθερία της έκφρασης και εν αντιθέσει με την τάση:

- που επικρατεί στις ΗΠΑ, δηλ. το σαφέστατο προβάδισμα της ελευθερίας της έκφρασης έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας⁶⁹⁶ και
  - που υιοθετήσει το ηπειρωτικό μοντέλο (Ελλάδα, Γερμανία κ.λ.π) και το ΕΔΔΑ, δηλ. το σαφέστατο προβάδισμα της θρησκευτικής ελευθερίας έναντι της ελευθερίας της έκφρασης⁶⁹⁷.
- © το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά αποφαινεται πάντα με κριτήριο την διασφάλιση της ουδετερότητας⁶⁹⁸. Αυτό το κριτήριο συνυφαίνεται νομολογιακά με το ότι κάθε περίπτωση κρίνεται βάσει κάποιων υπάρχοντων περιορισμών της ελευθερίας της έκφρασης, όπως όταν αυτή σχετίζεται με

---

693) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 2.

694) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 4.

695) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 4.

696) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

697) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 9.

698) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 10.

ζητήματα προδοσίας, βλασφημίας και δυσφήμισης, διατάραξης της θρησκευτικής λατρείας, μίσος, προπαγάνδα, χυδαιότητα, απρέπεια κ.ά⁶⁹⁹.

Νομολογιακά, όμως έχει παρατηρηθεί τάση προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας και ιδιαιτέρως της πλειοψηφίας, ευνοϊκή κρατική μεταχείριση των θρησκευτικών σχολείων και θεσμών και καταπίεση της ελευθερίας της έκφρασης είτε λόγω περιορισμών της είτε ως έκφραση εξωτερίκευσης της θρησκευτικής ελευθερίας⁷⁰⁰, η οποία αντιμετωπίζεται ως διαδικασία επιβολής θρησκευτικών πρακτικών επάνω σε άλλους. Το γεγονός αυτό διακαίολογείται, λόγω:

- ✚ του ότι ιστορικά στον Καναδά δεν σημειώνεται σαφής διαχωρισμός Εκκλησίας και Κράτους γεγονός, που επηρεάζει την νομολογιακή αντιμετώπιση των θεμάτων της ελευθερίας της έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας⁷⁰¹. Να σημειωθεί υπενθυμιθεί⁷⁰², ότι σε περίπτωση αυστηρού διαχωρισμού του Κράτους και της Εκκλησίας κάθε εμπλοκή του κράτους στην θρησκεία θεωρείται αντισυνταγματική⁷⁰³.
- ✚ του ότι υπάρχουν αυξημένες απαιτήσεις εγγυήσεων θρησκευτικών ελευθεριών δεδομένης της μακροχρόνιας ιστορίας επέμβασης του Καναδά σε παρεμβάσεις διαπολιτισμικών διαμαχών μετά την λήξη των Πολέμων των Θρησκειών⁷⁰⁴. Να σημειωθεί, ότι, όταν συντάχθηκε η Καναδική Χάρτα υπήρχε έντονος πολιτικός φόβος διάβρωσης της επικράτησης της

---

699) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 244 – 268 και S.E. Hamill, ο.π., σελ. 20.

700) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 2.

701) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, 2006, σελ. 244.

702) Βλ. σ.σ. 117 και εξής.

703) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 245.

704) Βλ. W. Kymlica, 1995.

ουδετερότητας, γι' αυτό υπάρχει σε αυτήν σαφής αναφορά στην αναγνώριση ανωτερότητας του Θεού⁷⁰⁵,

- ✚ του ότι είναι ευρέως αποδεκτό, ότι η επιδίωξη της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί σημαντικό σκοπό⁷⁰⁶ και
- ✚ της διαφορετικής εννοιολογικής διάκρισης μεταξύ διαφωνιών, που προκύπτουν μεταξύ θρησκείας και άλλων αντιμαχόμενων θεμάτων⁷⁰⁷.

Παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση Brockie εναντίον Brillinger⁷⁰⁸, κατά την οποία ένας ιδιοκτήτης εταιρείας φωτοτυπικών ειδών αρνήθηκε να εκτυπώσει υλικό για την καναδική ομοφυλοφιλική κοινότητα, διότι ισχυρίστηκε, ότι η εν λόγω πράξη θα έθιγε τα θρησκευτικά του συναισθήματα⁷⁰⁹. Το αποτέλεσμα, ήταν η καταδίκη του ιδιοκτήτη και η διασφάλιση της ελευθερίας της έκφρασης της ομοφυλοφιλικής κοινότητας⁷¹⁰.

Επίσης εξετάζοντας την Καναδική Χάρτα και την Νομολογία αυτής της χώρας παρατηρείται, ότι τα ζητήματα, που ανακύπτουν από την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας αντιμετωπίζονται υπό:

1. το φιλελεύθερο πρίσμα και συναφώς την έννοια της ατομικότητας^{711, 712}.

---

705) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 266.

706) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 2.

707) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 3.

708) *Brockie v Brillinger* (No 2), 37 CHRRD/12 (Ont Bd Inq) [Brockie], (1999).

709) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 12.

710) S.E. Hamill, .ο.π., σελ. 19.

711) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 3.

Ο Καναδάς αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα χώρας, που έχει επηρεασθεί από την θεωρία του φιλελευθερισμού και την έννοια της ατομικότητας. Αναλυτικότερα και σύμφωνα με την υπόθεση *Syndicat Northcrest κατά Amselem*⁷¹³ το Ανώτατο Δικαστήριο του Καναδά προσπάθησε να εξεύρει έναν ορισμό της θρησκείας στα πλαίσια του άρθρου 2 του Καναδικού Χάρτη των Δικαιωμάτων και Ελευθεριών⁷¹⁴. Παρά το γεγονός της ύπαρξης αντιδράσεων η πλειοψηφία υποστήριξε την ανεκτικότητα της πρακτικής, κατά την οποία το άτομο αισθάνεται ειλικρινά ότι συνδέεται με τη θρησκεία⁷¹⁵. Με άλλα λόγια η θρησκευτική ελευθερία υπολαμβάνεται ως ιδιαίτερος σημαντική και δίνεται έτσι έμφαση στον ατομικό αυτοπροσδιορισμό, στην αυτοεκπλήρωση και στις πνευματικές ατομικές πρακτικές⁷¹⁶. Αποτελεί δε αποτέλεσμα ατομικής επιλογής. Η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει, την προσωπική ελευθερία και την ατομική αυτονομία.

Υπό το παραπάνω πρίσμα η καναδική νομολογία αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στην ειλικρίνεια της προσωπικής πεποίθησης. Σύμφωνα με αυτήν ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην αξιοπιστία του διαδίκου και όχι στην εγκυρότητα της πρακτικής καθ' εαυτήν⁷¹⁷. Το θετικό χαρακτηριστικό αυτής της νοηματοδότησης αποτελεί το γεγονός, ότι επιτρέπεται η προστασία μεγαλύτερης ποικιλομορφίας θρησκευτικής έκφρασης⁷¹⁸. Σε αντίθετη περίπτωση οι δικαστές θα ήταν επιφορτισμένοι να λαμβάνουν

---

712) Για περισσότερες πληροφορίες βλ. σ.σ. 117 – 132.

713) *Northcrest v. Amselem*, 2 S. C.R. 551 [Amselem], 2004.

714) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 10.

715) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 11.

716) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 9.

717) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 4.

718) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 4.

αποφάσεις κρίνοντας την αξιοπιστία της θρησκευτικής πρακτικής. Γεγονός, που θα περιόριζε την ελευθερία της θρησκευτικής έκφρασης⁷¹⁹.

Οι αρνητικές, όμως, επιπτώσεις που απορρέουν από την έμφαση στον ατομικισμό αποτελεί το γεγονός, ότι τα Καναδικά Δικαστήρια αντιμετωπίζουν την θρησκεία ως κάτι που αφορά μόνο την ιδιωτική σφαίρα και όχι ως κάτι που μπορεί να επηρεάσει στην διαμόρφωση των δημοσίων πολιτικών⁷²⁰. Συνεπώς ενώ υπάρχει σαφής δέσμευση αναγνώρισης απόψεων της μειοψηφίας στην ουσία αυτό δεν γίνεται υλοποίησιμο⁷²¹.

2. την αρχή της ανοχής και της ουδετερότητας⁷²². Το κράτος αντιμετωπίζει ουδέτερα τα θέματα, που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας⁷²³. Η ουδετερότητα έγκειται στην αμερόληπτη και ανεκτική αντιμετώπιση των θρησκευτικών ιδεών και όχι στην εξάλειψη αυτών⁷²⁴. Πολλές φορές δε στα πλαίσια διασφάλισης της αμεροληψίας και της ανοχής αντιμετωπίζονται ανόμοια βαρύνουσες περιπτώσεις παραβίασης της θρησκευτικής ελευθερίας με ανόμοιο τρόπο. Έτσι συνυπάρχουν ειρηνικά διαφορετικές κοινότητες με διαφορετικό τρόπο ζωής⁷²⁵.
3. το πρίσμα επιβολής κοινωνικών ειρήνης και αποφυγής κοινωνικών εντάσεων, διαβρώσεων και εξαναγκασμού.

---

719) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 4.

720) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 4.

721) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 4.

722) D. C. Williams and S. H. Williams, 1990, σελ. 769.

723) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 6.

724) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 6.

725) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 6.

Η αναγκαιότητα προστασίας αγαθών, όπως η δημόσια ασφάλεια, η τάξη, η υγεία, τα ήθη, τα θεμελιώδη δικαιώματα και οι ελευθερίες των άλλων⁷²⁶. Σε αυτό το πλαίσιο δεν επιτρέπεται η χρήση θρησκευτικών συμβόλων και επιβάλλεται η αποχή από τον προσηλυτισμό.

Η νομολογιακή προσέγγιση, λοιπόν, των θεμάτων που ανακύπτουν, από την σύγκρουση των δύο εννόμων αγαθών, της θρησκευτικής ελευθερίας και ελευθερίας της έκφρασης αντανάκλαται στο εκπαιδευτικό канаδικό περιβάλλον, στην τέχνη κ.λ.π⁷²⁷. Όσον αφορά τον χώρο της εκπαίδευσης παρατίθεται η υπόθεση Chamberlain εναντίον Surrey School⁷²⁸. Σύμφωνα με αυτήν ένας δάσκαλος δημοτικού σχολείου στο Surrey, Βρετανική Κολούμπια, ζήτησε άδεια από σχολική περιοχή Surrey να χρησιμοποιήσει τρία βιβλία κατά την διδασκαλία στο νηπιαγωγείο και στην πρώτη τάξη⁷²⁹. Στα εν λόγω βιβλία παρουσιάζονταν οικογένειες όπου και οι δύο γονείς ήταν του ίδιου φύλου⁷³⁰. Ο Chamberlain ισχυρίστηκε ότι η παρουσίαση αυτή αντανάκλα την πραγματικότητα της σημερινής οικογένειας και χρησιμεύει στο να διδάξει τους μαθητές του αρχές, όπως η διαφορετικότητα και η ανεκτικότητα⁷³¹.

Η εν λόγω απόφαση είχε ως εξής: κακώς αποφάσισε το διοικητικό συμβούλιο του Σχολείου ελλείψει αρμοδιότητας⁷³². Επίσης επισημάνθηκε, ότι το πνεύμα της ανοχής επέβαλλε τον σεβασμό των ιδεών όλων

---

726) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

727) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

728) *Chamberlain v. Surrey School District N. 36.*, 4 S.C.R. 710 [Chamberlain], 2002.

729) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

730) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

731) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

732) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

ανεξαιρέτως των μελών μίας κοινότητας και όχι απλά την αποχή σύνδεσης με οποιαδήποτε θρησκεία⁷³³.

Το πνεύμα ουδετερότητας στα θρησκευτικά σχολεία του Καναδά αποτελεί φλέγον ζήτημα για την επιστημονική κοινότητα⁷³⁴. Πιο συγκεκριμένα χάρη σε δύο δημοψηφίσματα τροποποιήθηκε η νομοθεσία επιδότησης σε θρησκευτικά σχολεία και πλέον δεν επιδοτούνται⁷³⁵. Όμως σημειώνονται πολλές εξαιρέσεις στην εν λόγω τροποποίηση της νομοθεσίας, όπως, το ότι εν τέλει επιδοτούνται θρησκευτικά σχολεία μέσω διαφόρων μηχανισμών, όπως ευνοϊκής φορολογικής μεταχείρισής τους⁷³⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση του Οντάριο, όπου επιδοτούνται μόνο τα καθολικά ή τα ουδέτερα σχολεία. Στην υπόθεση *Alder* εναντίον Οντάριο⁷³⁷, παρατηρήθηκε η συνέχιση μίας δυσμενούς μεταχείρισης των σχολείων, που δεν είναι καθολικά. Αποφασίστηκε δε στην εν λόγω υπόθεση, ότι η εν λόγω διάκριση ήταν δικαιολογημένη ως προϊόν ιστορικού συμβιβασμού, που θα βοηθούσε στην μετεξέλιξη του Καναδικού κράτους⁷³⁸.

Να σημειωθεί, ότι στην περιοχή του Οντάριο, εν αντιθέσει με τις άλλες περιοχές του Καναδά επιτράπηκε μία επί πλέον εξαίρεση, που ήταν η επιβολή αργίας την Κυριακή⁷³⁹. Αυτή η ρύθμιση με μία πρώτη εξέταση αντίκειται στο πνεύμα της ουδέτερης αντιμετώπισης των θεμάτων, που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης.

---

733) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

734) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 263.

735) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 263 και 267.

736) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

737) *Alder v. Ontario*, 3 S.C.R., 609, 1996.

738) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

739) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

Εν τούτοις επειδή έγινε σε επίπεδο τοπικό και όχι εθνικό κρίθηκε, ότι εν δυνάμει αντίκειται στο εν λόγω πνεύμα⁷⁴⁰.

Το ζήτημα περιορισμού έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων αναδύθηκε κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, *Zylberberg v. Sudbury Board of Education*⁷⁴¹, κατά την οποία απαγορεύτηκε η απαγγελία προσευχής στα σχολεία⁷⁴². Επίσης κρίθηκε, ότι ακόμα και αν υπήρχε δυνατότητα εξαίρεσης συμμετοχής των μαθητών από την άσκηση εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, όπως η προσευχή, και πάλι θα δημιουργούταν κλίμα εξαναγκασμού⁷⁴³. Το γεγονός, ότι κανένας γονέας δεν παραπονέθηκε για το θέμα της προσευχής στα σχολεία θεωρήθηκε ως απόδειξη του εξαναγκαστικού κλίματος που δημιουργεί η εκδήλωση των θρησκευτικών πεποιθήσεων της πλειοψηφίας⁷⁴⁴.

Η παραπάνω θέση των δικαστών, δηλαδή ο περιορισμός έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων προκειμένου να μην εξαναγκαστεί κάποιος σε συμμόρφωση σε αυτές κρίνεται παράλογη⁷⁴⁵. Ο λόγος αυτού του ισχυρισμού είναι, ότι τίθεται το Κράτος ως η υπέρτατη εξουσία απόφασης εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων και όχι το ίδιο το άτομο, όπως θα έπρεπε σύμφωνα και με την θεωρία του φιλελευθερισμού⁷⁴⁶. Η εκδήλωση πολλαπλών ταυτοτήτων και η έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων αποτελούν κρίκους που είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με την

---

740) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 263.

741) *Zylberberg v. Sudbury Board of Education*, 65 O.R. (2d) 641 στο 648 (C.A.), 1988.

742) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

743) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

744) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

745) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

746) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

ατομικότητα του καθ' ενός⁷⁴⁷. Ο περιορισμός της έκφρασης των εν λόγω πεποιθήσεων δύναται να απομονώσει τα άτομα, γιατί θα προκληθεί η εντύπωση, ότι είναι μη αναγνωρίσιμα⁷⁴⁸.

Ειδικά σε περιπτώσεις απαγόρευσης χρήσης συμβόλων της μειοψηφίας, ως ιδιαίτερη έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεών της:

- η κυρίαρχη ομάδα εμφανίζεται συνήθως ως ουδέτερη και εν τέλει⁷⁴⁹
- μπορεί να προκληθεί ελαχιστοποίηση της αναγνωρισιμότητας και εν τέλει εξάλειψη της μειονοτικής ομάδας. Γεγονός, που είναι ασύμβατο με τις πολυπολιτισμικές υποθέσεις της Καναδικής Χάρτας⁷⁵⁰.

Παρατηρούνται, όμως προσπάθειες στροφής των καναδικών δικαστηρίων στην έμφαση της ανοχής της διαφορετικότητας και συνεπώς στην ανοχή της χρήσης των θρησκευτικών συμβόλων από την μειοψηφία στα θρησκευτικά σχολεία αλλά και εν γένει, όπως⁷⁵¹:

- στην υπόθεση *Multani* εναντίον *Commission scolaire Marguerite – Bourgeoy*⁷⁵², κατά την οποία αναγνωρίστηκε, ότι επιτρέπεται ο μαθητής να φοράει τουρμπάνι⁷⁵³. Κρίθηκε, ότι η

---

747) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

748) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 9.

749) L. Sossin, 2008.

750) B. Williams, 1996, σελ. 36.

751) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 258.

752) *Multani v. Commission scolaire Marguerite – Bourgeoy*, 1. S.C.R. 256 [Multani], 2006.

753) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

χρήση του δεν μπορεί να προκαλέσει βλάβη παραπάνω από ένα οποιοδήποτε άλλο αντικείμενο, όπως το ψαλίδι, την μπάλα του μπάσκετ κ.λ.π.⁷⁵⁴. Κατά την εκδίκαση της υπόθεσης, όμως αυτής απαγορεύτηκε να φοράνε οι παρευρισκόμενοι τουρμπάνι, προκειμένου να διασφαλισθεί, ότι όντως δεν υπάρχουν όπλα μέσα στην αίθουσα του δικαστηρίου και συνεπώς υπάρξει έντονη αντίδραση από το ακροατήριο⁷⁵⁵. Επιτράπηκε το τουρμπάνι κατά την διαδικασία της ακρόασης πριν από την εκδίκαση, δηλαδή της υπόθεσης από το Ανώτατο Δικαστήριο⁷⁵⁶.

- στην υπόθεση Allen εναντίον Renfrew⁷⁵⁷, κατά την οποία ένα καναδικό δικαστήριο επέτρεψε την αναφορά στο Θεό κατά την διάρκεια προσευχής μίας κρατικής επιτροπής⁷⁵⁸. Η εν λόγω απόφαση, όμως κρίθηκε προβληματική κατά την γνώμη κάποιων αναλυτών, διότι δεν προωθεί την ισότητα, στοιχείο απαραίτητο σε μία πολυπολιτισμική κοινωνία⁷⁵⁹. Αν όλες οι κουλτούρες και θρησκείες είναι ίσες και πρέπει να αναγνωρίζονται ως τέτοιες, καμία τους δεν μπορεί να είναι ουδέτερη⁷⁶⁰.

---

754) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 10.

755) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 254.

756) Parliament of Canada, ό.π. σελ. 2.

757) *Allen v. Renfrew* (Corp of the Country), 69 O.R. (3d) 742 (S.C.J.), 2004.

758) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 8.

759) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 11.

760) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 11.

Κατόπιν λεπτομερούς εξέτασης της Καναδικής και της Αμερικανικής νομολογίας, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύγκριση των δύο αυτών χωρών, που χαρακτηρίζονται ως φιλελεύθερες δημοκρατίες⁷⁶¹, με πολλούς μετανάστες, με ανεπτυγμένες οικονομίες και με ομοσπονδιακές και πολιτικές δομές. Όσον αφορά την παραγωγική βάση τονίζεται, ότι οι ΗΠΑ χαρακτηρίζεται ως εκβιομηχανισμένη χώρα ενώ ο Καναδάς είναι λιγότερο εκβιομηχανισμένη⁷⁶².

Περί της σύγκρουσης των δύο εννόμων αγαθών, της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης παρατηρείται, ότι η περίπτωση των ΗΠΑ αποκλίνει σημαντικά από την περίπτωση του Καναδά. Ο λόγος είναι ο αυστηρός διαχωρισμός του κράτους από την εκκλησία, ο οποίος έχει ισχυρή επίδραση στις ΗΠΑ αλλά λίγη στην περίπτωση του Καναδά⁷⁶³. Στις ΗΠΑ το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης είναι απόλυτο ενώ στον Καναδά υπόκειται σε περιορισμούς, που καθορίζονται από τον νόμο⁷⁶⁴.

Η διασφάλιση της θρησκευτικής ελευθερίας, στον Καναδά και στις ΗΠΑ έγινε υπό διαφορετικές ιστορικές συνθήκες⁷⁶⁵. Ενώ το Καναδικό Σύνταγμα αρχίζει με σαφή αναφορά στο Θεό το Αμερικανικό δεν έχει καμία σαφή αναφορά. Αυτό το γεγονός αντανακλά την ιστορική ανάγκη, που υπήρχε στον 20^ο αιώνα στον Καναδά και ήταν η ανάγκη διασφάλισης της ουδετερότητας⁷⁶⁶. Ενώ στις ΗΠΑ το γεγονός αυτό αντανακλά το ότι επικρατούσε φόβος δημιουργίας θρησκευτικών διαμαχών. Σημειώνεται, ότι εν γένει οι γεωγραφικοί, ιστορικοί παράγοντες έπαιξαν μεγαλύτερο

---

⁷⁶¹ C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

⁷⁶² C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

⁷⁶³ C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

⁷⁶⁴ C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 252.

⁷⁶⁵ C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

⁷⁶⁶ C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 268.

ρόλο στην διαμόρφωση της θρησκευτικής ελευθερίας στις ΗΠΑ απ' ότι στον Καναδά⁷⁶⁷.

Κυρίαρχη θρησκεία στις ΗΠΑ είναι η Προτεσταντική (δηλ. οι Μεθοδιστές και οι Βαπτιστές), ενώ στον Καναδά η πλειοψηφία των πολιτών της είναι προσκολλημένη στις Εκκλησίες και όχι σε αιρέσεις⁷⁶⁸.

Επί πλέον οι μετανάστες του Καναδά είναι κυρίως Βρετανοί και Γάλλοι, ενώ οι αντίστοιχοι των ΗΠΑ είναι Γερμανοί, Ιρλανδοί Καθολικοί κ.ά.⁷⁶⁹ Επίσης οι Αμερικανικές και Καναδικές πολιτικές έχουν διαμορφωθεί στην μεν περίπτωση των ΗΠΑ κυρίως από Αφρο – Αμερικάνους στην δε περίπτωση του Καναδά κυρίως από κατοίκους του Κιεμπέκ⁷⁷⁰.

Ακόμα στις ΗΠΑ επικρατεί η ιδέα, ότι το άτομο υπακούει στην συνείδησή του και όχι στο κράτος. Εν αντιθέσει με την περίπτωση του Καναδά, όπου το κράτος παρεμβαίνει στην οικονομία και στην κοινωνία δραστικά⁷⁷¹. Ακολούθως οι εκκλησίες ιστορικά έχουν αποδείξει, ότι συνεργάζονται με το κράτος και μάλλον δεν του αντιστέκονται, γεγονός, το οποίο αποδεικνύεται και από την προνομιακή χρηματοδότηση Καναδικών Εκκλησιών σε ορισμένες канаδικές περιοχές⁷⁷². Κάτι τέτοιο δεν ισχύει στις ΗΠΑ και αν ίσχυε σύμφωνα με πολλούς πολιτειολόγους θα δημιουργούσε εντονότερη αποδοκιμασία απ' ότι στον Καναδά. Έτσι ένα πρώτο συμπέρασμα είναι, ότι με την προνομιακή μεταχείριση της канаδικής εκκλησιαστικής χρηματοδότησης ευνοείται η θρησκευτική πλειοψηφία⁷⁷³.

---

767) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 255.

768) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 263.

769) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

770) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 262.

771) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

772) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 259.

773) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 257.

Ενώ ο σκοπός του δικαιικού συστήματος των ΗΠΑ και του Καναδά αποτελεί η διατήρηση της ουδετερότητας εν τέλει διαφέρει ο τρόπος επίτευξής του. Στις μεν ΗΠΑ επιτυγχάνεται μέσω της άνευ όρων διασφάλισης της ελευθερίας της έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας. Στην περίπτωση δε του Καναδά διασφαλίζεται κυρίως μέσω της κατάπνιξης της θρησκευτικής έκφρασης και της ενίσχυσης της ελευθερίας της έκφρασης υπό περιορισμό (όπως, όταν αφορά κίνδυνο διατάραξης της δημοσίας τάξης κ.λ.π.)⁷⁷⁴.

Ένα ακόμα σημαντικό στοιχείο κοινωνικής και πολιτικής διαφοροποίησης των ΗΠΑ από τον Καναδά είναι, ο κατακερματισμός της πολιτικής εξουσίας⁷⁷⁵. Μέσω του κατακερματισμού της εξουσίας παρέχονται από μεγάλες θρησκευτικές οργανώσεις ευκολότερα κοινωνικές υπηρεσίες στα μέλη τους απ' ότι αν δεν υπήρχε κατακερματισμός⁷⁷⁶. Καθίσταται δε ευκολότερη η μετεξέλιξη πολιτικών και θρησκευτικών διαφωνιών σε πολιτιστικές. Οι λόγοι κατακερματισμού της πολιτικής εξουσίας στις ΗΠΑ είναι⁷⁷⁷:

- ✓ ο δικαμεραλισμός και η διάκριση των εξουσιών σε εθνικό επίπεδο, που καθιστούν ανίκανη την εθνική κυβέρνηση να δράσει σε συγκεκριμένους τομείς, όπως της παιδείας, χωρίς την παρέμβαση ορισμένων δρώντων⁷⁷⁸,
- ✓ ο τοπικισμός, ώστε λ.χ. σχολεία, πόλεις κ.λ.π., που μπορούν να ασκήσουν σημαντική εξουσία⁷⁷⁹ και
- ✓ η κατανομή της εξουσίας, που επιτρέπει σε δρώντες να συμμετάσχουν στην λήψη και διαμόρφωση των αποφάσεων⁷⁸⁰.

---

774) Βλ. σ.σ. 126 και εξής.

775) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 263.

776) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 260.

777) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 257.

778) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 2564.

779) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 245.

Αναλυτικότερα οι Αμερικανικές μειονότητες χρησιμοποιούν τις θρησκευτικές κοινότητες, προκειμένου να διατηρήσουν την εθνική τους ταυτότητα ενώ την ίδια στιγμή επιζητούν τρόπους να προσαρμοστούν σε μία μεγαλύτερη εθνικο - οικονομική ομάδα⁷⁸¹. Έτσι μπορεί οι νέοι μετανάστες να αποβάλλουν την εθνική τους ταυτότητα, όμως είναι αποδεκτό από την πλειοψηφία των Αμερικανών οι νέοι μετανάστες να διατηρούν την θρησκευτική τους ταυτότητα⁷⁸². Η μεγάλη ποικιλία της προέλευσης των μεταναστών δημιουργεί την ανάγκη δημιουργίας μίας επί μέρους πολιτικής κοινότητας, που θα αποτελεί ένα τρόπο πολιτικής προώθησης των συμφερόντων τους⁷⁸³. Ακολούθως και οι εκκλησίες των μειονοτήτων στις ΗΠΑ έχουν έντονη φυλετική απόχρωση⁷⁸⁴. Ενώ στον Καναδά η πολιτική εξουσία δεν είναι τόσο κατακερματισμένη όπως στις ΗΠΑ, και δεν χρειάζονται οι μειονότητες να στηρίζονται σε μεγάλες θρησκευτικές ομάδες, προκειμένου να διαμεσολαβήσουν στις σχέσεις τους με το κράτος⁷⁸⁵.

Αποτέλεσμα του κατακερματισμού της πολιτικής εξουσίας στις ΗΠΑ και σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα (κατά τα οποία έχουν ποσοτικοποιηθεί παράγοντες, όπως την θρησκευτική συμμετοχή κ.λ.π.) είναι τα άτομα, που πιστεύουν στον Θεό στις ΗΠΑ έχουν αυξηθεί τα τελευταία χρόνια ενώ στον Καναδά έχουν μειωθεί σημαντικά (δηλ. 31% των Αμερικάνων διατύπωσαν την άποψη, ότι η Βίβλος αποτελεί τον πραγματικό Λόγο του Θεού, έναντι 14% των Καναδών)⁷⁸⁶.

---

780) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 244.

781) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

782) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 245.

783) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 257.

784) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 264.

785) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 258.

786) C.L. Eisgruber and M. Zeisberg, ό.π. σελ. 257.

Έπειτα από ενδελεχή εξέταση της σύγκρουσης των δύο εννόμων αγαθών στις ΗΠΑ και στον Καναδά εξάγονται τα εξής συμπεράσματα:

1. Εν γένει, θα ήταν υπερβολή να ισχυρισθεί κανείς, ότι ο τρόπος αντιμετώπισης της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης προκάλεσε βλάβη στην πολυπολιτισμική καναδική κοινότητα⁷⁸⁷. Αντιθέτως έχει σημειωθεί επιτυχής αντιμετώπισης των αιτημάτων των μειονοτήτων και ιδιαιτέρως τα καναδικά δικαστήρια έχουν επιδείξει ευαισθησία στην προστασία των θρησκευτικών πεποιθήσεων του πληθυσμού⁷⁸⁸ και στην αποφυγή τυχούσας επιβολής θρησκευτικών πρακτικών επάνω σε άλλους⁷⁸⁹.

2. Όμως το σύστημα των ΗΠΑ υπερέχει σαφώς από το αντίστοιχο του Καναδά, διότι:

i) Προστατεύεται κατ' ουσίαν η θρησκευτική ελευθερία, μέσω αποτελεσματικότερης εξασφάλισης του κλίματος ουδετερότητας και της ισότητας, όπως:

- αυστηρή τήρηση της αρχής της μη διάκρισης ως προς την χρηματοδότηση των εκκλησιών, πολλαπλά σημεία πρόσβασης σε όλες ανεξαιρέτως τις ομάδες (θρησκευτικές και μη) μέσω κατακερματισμού της πολιτικής εξουσίας,
- ενίσχυσης της έκφραση της θρησκευτικής ελευθερίας στις ΗΠΑ μέσω ελευθερίας χρήσης συμβόλων σε δημόσιο χώρο, όπως η ενδυμασία της μαντήλας στον εργασιακό περιβάλλον κ.λ.π. γεγονός, που διασφαλίζει σημαντικά την ουδετερότητα στις ΗΠΑ. Εν αντιθέσει με τις ΗΠΑ στον Καναδά επικρατεί διαφορετική αντίληψη της έννοιας της ουδετερότητας γεγονός, που γίνεται

---

787) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 11.

788) H. Kislowicz, ό.π. σελ. 11.

789) Βλ. S.E. Hamill, 2011.

αντιληπτό από την καταπίεση εκδηλώσεων της θρησκευτικής έκφρασης. Αποτέλεσμα της κατ' ουσίαν διαφορετικής αντίληψης και διασφάλισης της θρησκευτικής ελευθερίας στις δύο εν λόγω χώρες αποτελεί το γεγονός αύξησης του ποσοστού των ατόμων, που πιστεύει στον Θεό στις ΗΠΑ εν αντιθέσει με το αντίστοιχο ποσοστό του Καναδά.

ii) Προστατεύεται η άνευ όρων ελευθερία της έκφρασης και ως αποτέλεσμα αυτού και η θρησκευτική έκφραση ως μέρος της θρησκευτικής ελευθερίας αλλά και της ελευθερίας της έκφρασης, εν αντιθέσει με την περίπτωση του Καναδά. Το αποτέλεσμα διασφάλισης της άνευ όρων ελευθερίας της έκφρασης είναι:

- η ομοιομορφία προσέγγισης των ζητημάτων, που άπτονται της ελευθερίας της έκφρασης και συνεπώς η τήρηση της αρχής της ισότητας, της ουδετερότητας και της μη διάκρισης,
- η προώθηση του διαλόγου, της τέχνης, της επιστήμης κ.λ.π. και άρα η δημιουργία μίας συναινετικής κουλτούρας και κοινωνικής αλληλεγγύης και
- εν τέλει η πλήρης επικράτηση της δημοκρατικής αρχής.

1.1.3. Γερμανία

Καθώς στα Αμερικανικά δικαστήρια υπολαμβάνουν την ελευθερία ως πρωταρχική αρχή, τα Γερμανικά δικαστήρια υπολαμβάνουν την αξιοπρέπεια και την τιμή ως ύψιστες αρχές⁷⁹⁰. Οι ρίζες προστασίας των

---

790) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 23.

εν λόγω αρχών στο γερμανικό δικαιοσύστημα θα πρέπει να αναζητηθεί στην καντιανή φιλοσοφία και παράδοση, κατά την οποία τοποθετούνται η αξιοπρέπεια και η αυτογνωσία στον πυρήνα της⁷⁹¹.

Στο άρθρο 5 του Γερμανικού Συντάγματος ορίζεται το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης, το οποίο όμως υπακούει στον περιορισμό του δικαιώματος της προσωπικής τιμής⁷⁹². Επίσης στο άρθρο 1 του εν λόγω Συντάγματος, παρατίθεται ως συμπληρωματική ερμηνεία του άρθρου 5 αναγνωρίζεται η πρωταρχική αξία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην βάση της κοινωνίας, της ειρήνης και της δικαιοσύνης στον κόσμο⁷⁹³. Στο άρθρο 4 του εν λόγω Συντάγματος ορίζεται η θρησκευτική ελευθερία και στο άρθρο 3, ως συμπληρωματική ερμηνεία του άρθρου 4, προβλέπεται η αρχή της μη διακρίσεως, που θα βασίζεται σε φυλετικά κ.λ.π⁷⁹⁴. κριτήρια. Επίσης η θρησκευτική ελευθερία έχει ενισχυθεί μέσω της θέσπισης νόμων κατά της βλασφημίας. Συγκεκριμένα ο Γερμανικός Ποινικός Κώδικας προβλέπει στο άρθρο 166 την απαγόρευση της δυσφήμισης εναντίον της εκκλησία ή άλλου θρησκευτικού θεσμού⁷⁹⁵.

Στην Γερμανία δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός του Κράτους από την εκκλησία εξ ου και σε περίπτωση σύγκρουσης των δύο εννόμων αγαθών μεταξύ της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης προστατεύεται και ευνοείται η θρησκευτική ελευθερία⁷⁹⁶.

Ενώ το Αμερικανικό δικαιοσύστημα θέτει ως κεντρικό ζήτημα της διατήρησης της δημόσιας τάξης, το Γερμανικό δικαιοσύστημα προστατεύει τις θρησκευτικές

---

791) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 27.

792) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 27.

793) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 28.

794) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 27.

795) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

796) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

πεποιθήσεις⁷⁹⁷. Αυτό αποσκοπεί από την Αμερικάνικη οπτική στην προστασία του ομιλητή έναντι του ακροατηρίου και έτσι αναδεικνύονται οι περιορισμοί του φιλελευθερισμού⁷⁹⁸. Ενώ υπό την Γερμανική οπτική άξιο προστασίας κρίνεται το ακροατήριο έναντι του ομιλητή, που όμως κρίνεται, ότι και αυτό μπορεί να οδηγήσει σε αυτοπεριορισμό της ελευθερίας της έκφρασης και σε λογοκρισία⁷⁹⁹.

Αναλυτικότερα η περίπτωση της Γερμανίας φημίζεται για την βαρύνουσα σημασία, που έχει αποδώσει στην απαγόρευση υβριστικού λόγου έναντι θρησκευτικών ομάδων μέσω θέσπισης αντίστοιχης νομοθεσίας και ειδικότερα εναντίον όσων προωθούν την άρνηση του Ολοκαυτώματος ως έγκλημα⁸⁰⁰. Βάσει του Γερμανικού Ποινικού Κώδικα, το έγκλημα εξύβρισης θρησκευτικών πεποιθήσεων επιφέρει ποινή φυλάκισης από τρεις μήνες έως πέντε χρόνια⁸⁰¹. Σε περιπτώσεις δε, που η εν λόγω εξύβριση δύναται να προκαλέσει διατάραξη της δημοσίας ειρήνης, τότε επιφέρει ποινή φυλάκισης από τρία χρόνια και άνω σε συνδυασμό με την υποχρέωση καταβολής χρηματικού προστίμου⁸⁰².

Ως παράδειγμα της βαρύνουσας σημασίας της αποτροπής εξύβρισης αποτελεί η περίπτωση φυλάκισης Γερμανού, που εξύβρισε δημοσίως το Κοράνι⁸⁰³. Η πράξη του καταδικάστηκε από Ιρανούς διπλωμάτες και μόνο ο φόβος πιθανής αναταραχής της κοινωνική ειρήνης ώθησε το δικαστήριο στην καταδικαστική του απόφαση και στην επιβολή των αντιστοιχών ποινών⁸⁰⁴. Άλλο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση

---

797) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 23.

798) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 23.

799) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 24.

800) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

801) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

802) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

803) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 24.

804) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 23.

προστασίας χριστιανικών αισθημάτων, κατά την οποία σημειώθηκε νομολογιακά καταδίκη Γερμανού, ο οποίος φορούσε μπλούζα, που απεικόνιζε ένα γουρούνι επάνω στον Σταυρό⁸⁰⁵. Παρατηρείται, λοιπόν, νομολογιακή εύνοια των θρησκευτικών πεποιθήσεων και ομάδων έναντι των μη θρησκευτικών ομάδων και της διατήρησης ενός ουδέτερου κλίματος⁸⁰⁶.

Όσον αφορά, όμως την σύγκρουση της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης μέσω της τέχνης η τελευταία προστατεύεται ιδιαίτερος στο Γερμανικό Σύνταγμα⁸⁰⁷. Ιδιαίτερος προστατεύεται δε η σάτιρα και η κωμωδία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα θεωρείται η λογοκρισία, η οποία αυτοαπιβλήθηκε από την ίδια την Όπερα του Βερολίνου σε έργο, που θα ανέβαζε και θα παρουσίαζε κομμένα κεφάλια, του Ιησού, του Βούδα και του Προφήτη Μωάμεθ⁸⁰⁸. Έπειτα, όμως από κοινωνική κατακραυγή για την εν λόγω λογοκρισία το έργο επαναλήφθηκε⁸⁰⁹.

Ενώ, λοιπόν, όταν τίθεται ζήτημα προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας ή της ελευθερίας της έκφρασης προστατεύεται σαφώς η θρησκευτική ελευθερία ενδιαφέρον, όμως προκαλεί, ότι⁸¹⁰:

- ✓ ο υβριστικός λόγος καταδικάζεται υπό την προϋπόθεση δημοσιότητας και ασχέτως αν η προσβολή προκάλεσε εκούσια ηθική βλάβη ή όχι⁸¹¹ και
- ✓ όταν τίθεται θέμα εξωτερίκευσης της θρησκευτικής ελευθερίας μέσω π.χ. χρήσης συμβόλων σε σχολεία, τότε την πλειοψηφία των περιπτώσεων αυτή απαγορεύεται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της

---

805) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

806) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 26.

807) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 27.

808) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 28.

809) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 29.

810) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

811) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

μαντίλας σε δημοσίους χώρους⁸¹². Το 2003, το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο αποφάσισε, ότι η μαντίλα σε δημόσιους χώρους εν τέλει δεν απαγορεύεται από το Γερμανικό Δικαστήριο αλλά κάθε ομόσπονδο κράτος ήταν ελεύθερο να το απαγορεύσει⁸¹³. Εν τέλει η πλειοψηφία των ομόσπονδων κρατών της Γερμανίας έχει θεσπίσει ρυθμίσεις, που την απαγορεύουν⁸¹⁴. Ένα άλλο παράδειγμα αποτελεί, το γεγονός, ότι έχει απαγορευθεί η εικόνα του Εσταυρωμένου Χριστού στα σχολεία, γιατί θεωρήθηκε, ότι αποτελεί προσπάθεια προσηλυτισμού⁸¹⁵.

Συνεπώς δίνεται έμφαση όχι στην κατ' ουσίαν προώθηση της θρησκευτικής ελευθερίας. Κρίνεται δε, ότι υπάρχουν περιθώρια εξέλιξης στην προστασία και προαγωγή της ελευθερίας της έκφρασης.

1.1.4. Γαλλία

Στην Γαλλία, το 1801 αναγνωρίστηκε, ως επίσημη θρησκεία η καθολική. Αυτές οι εξελίξεις κατέληξαν στον νόμο, που θεσπίστηκε, το 1905 και ο οποίος έθεσε στο επίκεντρο τον διαχωρισμό της εκκλησίας από το κράτος⁸¹⁶. Η θρησκευτική ελευθερία προβλέπεται στο άρθρο 1 του εν λόγω νόμου. Στο άρθρο 2 αυτού του νόμου προβλέπεται ο διαχωρισμός εκκλησίας και κράτους⁸¹⁷. Η θρησκευτική ελευθερία υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, όπως την

---

812) Parliament of Canada, ό.π. σελ. 3.

813) Parliament of Canada, ό.π. σελ. 3.

814) Sel. Karai και A. S. Y. Cheung, ό.π. σελ. 25.

815) Parliament of Canada, ό.π. σελ. 3.

816) E. Janssen, 2009, σελ. 24.

817) E. Janssen, ό.π. σελ. 27.

προστασία του Θεού ή της θρησκείας, των θρησκευτικών αισθημάτων, της δημοσίας τάξης ή θρησκευτικής ελευθερίας⁸¹⁸.

Στο άρθρο 11 της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη προστατεύεται η ελευθερία του λόγου. Στον νόμο της 29^{ης} Ιουλίου προβλέφθηκε η ελευθερία του τύπου και η ποινικοποίηση της διακρίσεως βάσει φυλής, εθνικότητας, θρησκείας κ.λ.π. Καταδικάζεται η βία, η υποκίνηση σε διάκριση κ.λ.π.⁸¹⁹ Ο Γάλλος νομοθέτης προέβλεψε ειδικό κώδικα για τις προσβολές, που γίνονται κατά την εκφορά δημοσίου λόγου. Το τέταρτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την πρόβλεψη ποινικοποίησης των προσβολών, όταν αυτές γίνονται δημόσια και υπολαμβάνονται ως εγκληματικοί περιορισμοί στην ελευθερία του τύπου⁸²⁰.

Το 1791 η προσβολή της βλασφημίας καταργήθηκε και δεν επανήλθε από τότε. Όμως παρατηρείται η ύπαρξη μερικών περιοχών της Γαλλίας, όπου επικρατεί ακόμα η νομοθεσία για την βλασφημία κατά την εκφορά δημοσίου λόγου⁸²¹. Η εν λόγω νομοθεσία αποτελεί κατάλοιπο του Γερμανικού Ποινικού Κώδικα, που ίσχυε την περίοδο 1871 έως 1918 και έχει νομιμοποιηθεί από τότε⁸²².

Ο σαφής διαχωρισμός εκκλησίας και κράτους σημαίνει την ουδέτερη αντιμετώπιση της θρησκείας και των θρησκευτικών αισθημάτων με εξαίρεση την περίπτωση κατά την οποία αυτή έχει διάφορες επιδράσεις στους πολίτες⁸²³. Η χρηματοδότηση της Εκκλησίας από τους σχολικούς προϋπολογισμούς, η

---

818) E. Janssen, ό.π. σελ. 28.

819) E. Janssen, ό.π. σελ. 27.

820) E. Janssen, ό.π. σελ. 29.

821) E. Janssen, ό.π. σελ. 29.

822) E. Janssen, ό.π. σελ. 27.

823) E. Janssen, ό.π. σελ. 41.

θρησκευτική εκπαίδευση στα σχολεία και η χρήση θρησκευτικών συμβόλων σε δημόσιο χώρο, όπως η ενδυμασία της μαντίλας έχουν καταργηθεί⁸²⁴.

Δεδομένης, όμως της ύπαρξης σαφούς διαχωρισμού των διαφόρων μορφών και τρόπων προσβολής δίνουν το ευρύ περιθώριο εκτίμησης στο δικαστή ως προς την κατά περίπτωση εφαρμογή του νόμου ή μη κ.λ.π.⁸²⁵ Συνεπώς παρατηρείται ανομοιομορφία προσέγγισης των θεμάτων, που άπτονται της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης⁸²⁶.

Κατηγοριοποιούνται οι περιπτώσεις, κατά τις οποίες ευνοείται κατά την νομολογία η θρησκευτική ελευθερία έναντι της ελευθερίας της έκφρασης ή αντίστροφα ως εξής:

- προβολή μέσω διαφημιστικής πινακίδας, τότε θεωρείται ως ένα μέσο αυξημένης δημόσιας προβολής και ακολούθως η προσβολή εναντίον της θρησκείας λαμβάνει μεγάλες διαστάσεις. Συνεπώς αυτή αποτελεί πράξη σοβαρώς ποινικά κολάσιμη⁸²⁷,
- προβολή μέσω κινηματογράφου, τότε θεωρείται ως ένα μέσο μετριότερης δημόσιας προβολής συγκριτικά με την αντίστοιχη της διαφημιστικής πινακίδας και τότε η ποινική αντιμετώπιση κρίνεται κατά περίπτωση⁸²⁸.
- προβολή μέσω βιβλίου, τότε θεωρείται κάτι αντίστοιχο ως μέσο και ως αξία με τον κινηματογράφο⁸²⁹.

---

824) E. Janssen, ό.π. σελ. 44.

825) E. Janssen, ό.π. σελ. 38.

826) E. Janssen, ό.π. σελ. 39.

827) E. Janssen, ό.π. σελ. 40.

828) E. Janssen, ό.π. σελ. 32.

829) E. Janssen, ό.π. σελ. 31.

Επίσης κατά την νομολογία έχει παγιωθεί, ότι μία έκφραση δεν θεωρείται προσβολή, όταν αφορά:

- μία κριτική στα πλαίσια πολιτικού λόγου⁸³⁰,
- υπόθεση κατά την οποία ο κατηγορούμενος δεν είχε πρόθεση να προσβάλλει⁸³¹ και
- έκφραση που δεν απευθύνεται άμεσα και ατομικά στο σύνολο μίας θρησκευτικής ομάδας⁸³².

Έτσι δεδομένων των προϋποθέσεων που προαναφέρθηκαν σχετικά με το αν θεωρείται η όχι ένας λόγος προσβλητικός ο δικαστής δυσκολεύεται στην διατήρηση της ουδετερότητας, που επιβάλλεται από το ίδιο το Γαλλικό Σύνταγμα⁸³³. Αυτό αντανακλάται στις περιπτώσεις των ταινιών, όπως *Ave Maria*, *Je vous salue Marie* κ.λ.π. που προσέβαλλαν τον Χριστό και τις εν γένει χριστιανικές πεποιθήσεις αλλά εν τέλει την πλειοψηφία των περιπτώσεων επιτράπηκε η διάδοσή τους και έγινε διάκριση των διαφορετικών μορφών της δημόσιας φύσης του λόγου⁸³⁴.

Επίσης ενώ έχει καταργηθεί η πρόβλεψη ποινικοποίησης της προσβολής της πλειοψηφίας, στην υπόθεση Girbaud αυτή η έννοια επανήλθε⁸³⁵. Η υπόθεση αυτή αφορούσε μία αφίσα, που απεικόνιζε το Ιερό Δείπνο με γυναίκες αντί για άντρες, όπως θα ήταν το αναμενόμενο, να φοράνε ρούχα διάσημης εταιρείας⁸³⁶. Στη θέση του

---

830) E. Janssen, ό.π. σελ. 39.

831) E. Janssen, ό.π. σελ. 40.

832) E. Janssen, ό.π. σελ. 34.

833) E. Janssen, ό.π. σελ. 29.

834) E. Janssen, ό.π. σελ. 29.

835) E. Janssen, ό.π. σελ. 34.

836) E. Janssen, ό.π. σελ. 37.

Χριστού έχει αντικαταστεί από την Μαρία Μαγδαληνή και μόνο στα δεξιά της υπάρχει ένας άνδρας⁸³⁷. Η απόφαση ήταν να απαγορευθεί η διαδοχή της μόνο μέσω αφίσοκόλλησης σε δημόσιους χώρους⁸³⁸. Σύμφωνα με κάποιους αναλυτές η εντύπωση επαναφοράς της εφαρμογής της νομοθεσίας περί βλασφημίας είναι εσφαλμένη, γιατί αν ίσχυε κάτι τέτοιο τότε θα έπρεπε να απαγορευτεί τελείως η εν λόγω διαφήμιση⁸³⁹. Σύμφωνα, όμως με μερικούς άλλους αναλυτές η εν λόγω απαγόρευση κρίθηκε, ότι παραβιάζει το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης⁸⁴⁰. Επίσης σύμφωνα με αυτούς τους αναλυτές κριτήριο απαγόρευσης του εν λόγω δικαιώματος δεν θα έπρεπε να αποτελούν η φύση των λέξεων και τα αισθήματα, που προκαλεί στο θύμα η προσβλητική έκφραση⁸⁴¹.

Σε δύο ακόμη περιπτώσεις:

- *Larry Flint*, που αφορούσε ταινία, η οποία απεικόνιζε τον Χριστό με τρόπο προσβλητικό⁸⁴² και
- *Amen*, που αφορούσε την ταινία και την αφίσα διαφήμισής της, κατά την οποία υπήρξε ο φόβος, ότι θα προκαλέσει την εσφαλμένη εντύπωση, ότι οι Καθολικοί εγκρίνουν τα αποτρόπαια εγκλήματα του Ναζισμού⁸⁴³.

---

837) E. Janssen, ό.π. σελ. 41.

838) E. Janssen, ό.π. σελ. 42.

839) E. Janssen, ό.π. σελ. 43.

840) E. Janssen, ό.π. σελ. 33.

841) E. Janssen, ό.π. σελ. 29.

842) E. Janssen, ό.π. σελ. 29.

843) E. Janssen, ό.π. σελ. 33.

ο δικαστής έλαβε υπόψη του την αξιολόγηση της καθολικής εκκλησίας περί του προσβλητικού χαρακτήρα του λόγου αλλά επέτρεψε την αναμετάδοση των δύο ταινιών και την ανάρτηση των αντιστοίχων αφισών τους στους δημοσίους χώρους⁸⁴⁴. Το ότι ο δικαστής προέβηκε σε προσωπικές αξιολογήσεις και διατυπώσεις για το ότι π.χ. στην υπόθεση Flint ο τρόπος, που παρουσιαζόταν ο Σταυρός ήταν κακόγουστος, στην υπόθεση *Amen*, ότι η σβάστικα αποτελούσε δείγμα ολοκληρωτισμού κ.λ.π. θεωρήθηκε επικίνδυνο και δείγμα κρίσης βάσει υποκειμενικών κριτηρίων⁸⁴⁵.

Στις υποθέσεις *Charlie Heddo*, *Saint Capote* και *Christe en gloire*, που αφορούσαν την σάτιρα των θρησκευτικών συναισθημάτων, τα Γαλλικά δικαστήρια έδωσαν έμφαση στην προστασία της ελευθερίας της έκφρασης έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας, ως δείγμα ενίσχυσης του δημοκρατικού διαλόγου⁸⁴⁶.

1.1.5. Πακιστάν

Η ελευθερία της θρησκείας είναι αρκετά περιορισμένη στο Πακιστάν και ιδιαίτερα η ελευθερία των θρησκευτικών μειονοτήτων⁸⁴⁷. Η ελευθερία του λόγου υπόκειται σε περιορισμούς, που επιβάλλονται από το νόμο προκειμένου να προστατεύσουν το Ισλάμ⁸⁴⁸.

Επίσης παρατηρείται, ότι η Κυβέρνηση του Πακιστάν καταχράστηκε τους νόμους περί βλασφημίας και θέσπισε άλλους νόμους που εισάγουν διακρίσεις, όπως τους αντι-σημιτικούς νόμους⁸⁴⁹.

---

844) E. Janssen, ό.π. σελ. 35.

845) E. Janssen, ό.π. σελ. 39.

846) E. Janssen, ό.π. σελ. 34.

847) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

848) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

849) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

Δεδομένου, ότι η Κυβέρνηση σπάνια διερευνά ή διώκει επιθέσεις των εξτρεμιστικών θρησκευτικών μειονοτήτων και των μελών της μουσουλμανικής πλειοψηφίας, κρίνεται, ότι δεν προάγεται η ανεκτικότητα, και ο αριθμός των επιθέσεων αυξάνεται ενώ το κλίμα της ατιμωρησίας συνεχίζεται⁸⁵⁰.

Υπήρξαν δε περιπτώσεις, σύμφωνα με τις οποίες άτομα τα οποία εργάζονταν στο σωφρονιστικό σύστημα παραβίαζαν συστηματικά ατομικά δικαιώματα αυτών που ανήκαν σε θρησκευτικές μειονότητες και ήταν υπό κράτηση⁸⁵¹. Η κυβέρνηση έλαβε ορισμένα μέτρα για τη βελτίωση της θρησκευτικής ελευθερίας και την προώθηση της ανοχής, μέσω αποκέντρωσης αρμοδιοτήτων του Υπουργείου των Μειονοτήτων και μέσω δημιουργίας ενός Υπουργείου Εθνικής Αρμονίας⁸⁵².

Επίσης κρίνεται, ότι η κυβέρνηση δεν έλαβε κατάλληλα μέτρα για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης μέσω της επαρκούς μεταρρύθμισης της νομοθεσίας για την πρόληψη των διακρίσεων⁸⁵³.

1.1.6. Αφγανιστάν

Tο Σύνταγμα του Αφγανιστάν ορίζει ότι οι οπαδοί των άλλων θρησκειών είναι ελεύθεροι να ασκούν την πίστη τους και να τελούν θρησκευτικές τελετές, εντός των ορίων, που οι διατάξεις του νόμου ορίζουν⁸⁵⁴. Όμως

---

850) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

851) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

852) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

853) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

854) Βλ. Bureau of Democracy, 2011.

προβλέπεται, ότι το Ισλάμ είναι η "θρησκεία του κράτους" και ότι "κανένας νόμος δεν μπορεί να αντιτεθεί με τις πεποιθήσεις και τις διατάξεις της νομοθεσίας που διέπουν την ιερή θρησκεία του Ισλάμ"⁸⁵⁵.

Επίσης παρατηρείται αδυναμία της κυβέρνησης να προστατεύσει τις θρησκευτικές μειονότητες⁸⁵⁶. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το γεγονός, ότι ενώ το Σύνταγμα προστατεύει ρητά την ελεύθερη άσκηση της πίστης για τους μη - μουσουλμάνους, σε περιπτώσεις, αποστασίας έναντι της καθεστηκυίας θρησκείας και βλασφημίας το Σύνταγμα και ο Ποινικός Κώδικάς τους δεν προστατεύουν την θρησκευτική ελευθερία των μειοψηφιών⁸⁵⁷. Τα δε δικαστήρια επικαλούνται τις διατάξεις του ισλαμικού νόμου, μερικές από τις οποίες έρχονται σε σύγκρουση με τις διεθνείς δεσμεύσεις της χώρας προς την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα⁸⁵⁸.

---

855) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

856) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

857) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

858) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π.

12. Συμπεράσματα

Aποτελεί κοινοτοπία η διακήρυξη, ότι σε μία πραγματικά πλουραλιστική και φιλελεύθερη δημοκρατία η ελευθερία της έκφρασης πρέπει να απολαμβάνει προστασίας⁸⁵⁹. Όμως παρατηρείται, ότι όταν τίθεται θέμα στάθμισης των δύο εννόμων αγαθών δηλ. της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης από το ΕΔΔΑ και τα ελληνικά δικαστήρια τότε άξια μεγαλύτερης προστασίας κρίνεται η θρησκευτική ελευθερία. Η εν λόγω κατάσταση ενέχει άπειρους κινδύνους επικράτησης ενός πνεύματος μη ανοχής της διαφορετικότητας, επιβολής της γνώμης της πλειοψηφίας και καταπίεσης της μειοψηφίας και εν τέλει αποδυνάμωσης της ποιότητας της δημοκρατίας⁸⁶⁰. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα παρατέθηκαν οι περιπτώσεις του Αφγανιστάν και του Πακιστάν, οι οποίες είναι χώρες, που διακατέχονται έντονα από το θρησκευτικό στοιχείο αλλά εν τέλει παραβιάζουν θεμελιώδεις αρχές της δημοκρατίας, όπως η θρησκευτική ελευθερία των μειονοτήτων κ.λ.π.

Στον αντίποδα παρατέθηκε ενδελεχώς η περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, η οποία προστατεύει την ελευθερία της έκφρασης άνευ όρων άλλα και τις προσωπικές ελευθερίες εν γένει. Το γεγονός όμως, ότι δίδεται προβάδισμα στην ελευθερία της έκφρασης ακόμη και όταν αντικρούεται με την θρησκευτική ελευθερία αποβαίνει εν τέλει υπέρ της θρησκευτικής ελευθερίας, η οποία μπορεί να εκφράζεται ανεμπόδιστα τόσο σε επίπεδο έκφρασης όσο και σε επίπεδο λοιπών εκδηλώσεων. Εκεί θα πρέπει να αποδοθεί το γεγονός, ότι εν τέλει οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής κατάφεραν να αυξήσουν τον αριθμό ατόμων, που πιστεύουν στον Θεό, δεδομένου, ότι η άνευ όρων θρησκευτική έκφραση προωθείται εκεί ως υποσύνολο της θρησκευτικής ελευθερίας αλλά και της εν γένει ελευθερίας της έκφρασης.

Αυτό μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση για την δημιουργία και διατήρηση ενός κλίματος, που θα βασίζεται στην εξασφάλιση της ελευθερίας της έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας για όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως.

---

859) Σ. Τσακυράκης, ό.π. σελ. 13.

860) Fraser Institute, ό.π.

Όσον αφορά την στάθμιση των δύο εννόμων αγαθών της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης δεν θα πρέπει να τίθεται θέμα περί του εάν πρέπει να επικρατήσουν οι απόψεις της πλειοψηφίας και εν τέλει η βραχυπρόθεσμη εξασφάλιση κοινωνικής ειρήνης αλλά η μακροπρόθεσμη εξασφάλισή της μέσω διασφάλισης πρωτίστως της ελευθερίας της έκφρασης, που θα ενισχύσει πραγματικά τα δημοκρατικά θεμέλια μίας Χώρας. Οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, δεδομένου, ότι διακατέχεται από έντονο θρησκευτικό στοιχείο και κάποιες φορές υπάρχουν έντονες κοινωνικές αναταραχές εν τούτοις έχει καταφέρει σύμφωνα με την πλειοψηφία της επιστημονικής κοινότητας⁸⁶¹ να εξασφαλίσει την δημοκρατία και να ενισχύσει τα θεμελιώδη δικαιώματα των υπηκόων της.

Ένα κρίσιμο συμπέρασμα της εργασίας είναι, ότι παρ' όλο που το ΕΔΔΑ έχει κάνει προσπάθεια στροφής ως προς την προσπάθεια προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης έναντι της θρησκευτικής ελευθερίας (Tatlan εναντίον Τουρκίας, Klein εναντίον Σλοβακίας κ.λ.π.) εν τούτοις κατά την εκδίκαση της πλειοψηφίας των υποθέσεων, που άπτονται της σύγκρουσης των δύο εννόμων αγαθών, της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης, συνεχίζει να υπάρχει ανομοιομορφία. Οι πραγματικοί λόγοι ανομοιομορφίας της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της έκφρασης, οφείλονται στο ότι:

1. εκ πρώτης όψεως η θρησκευτική ελευθερία απολαμβάνει μεγαλύτερη προστασία από την ελευθερία της έκφρασης αλλά εν τέλει δεν προστατεύεται η θρησκευτική ελευθερία ανεξαρτήτως διακρίσεων αλλά η θρησκευτική ελευθερία που εκπροσωπείται από την εκάστοτε πλειοψηφία. Μέσα επιβολής της πλειοψηφίας αποτελούν η θέσπιση των νόμων περί βλασφημίας και ο αδικαιολόγητος περιορισμός της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Λόγοι που προβάλλονται γι' αυτό το γεγονός είναι η τήρηση της κοινωνικής ειρήνης και της δημόσιας τάξης, που όμως στην πραγματικότητα εντείνουν το κλίμα ανισότητας και διακρίσεων.
2. ιεραρχείται το είδος του λόγου, λ.χ. δεδομένου, ότι ο πολιτικός λόγος ασχολείται με θέματα που άπτονται δημοσίου ενδιαφέροντος θεωρείται, ότι

---

861) Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor, ό.π., και Σ. Τσακυράκης, ό.π. σ.σ. 1 - 154

πρέπει να απολαμβάνει μεγαλύτερης προστασίας συγκριτικά με τον καλλιτεχνικό λόγο. Όμως αυτό κρίνεται προδήλως αβάσιμο, διότι θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος απασχολούν τις περισσότερες φορές και την καλλιτεχνική έκφραση,

3. υπάρχει ελλιπής ανάλυση της έννοιας της θρησκευτικής ελευθερίας της πλειοψηφίας και της φύσης και της έκτασης των δικαιωμάτων των υπολοίπων, που μπορούν να αποτελέσουν εύλογους περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας,
4. παρατηρείται υποτίμηση της ελευθερίας του λόγου ως θεμελιώδους στοιχείου της θρησκευτικής ελευθερίας,
5. εσφαλμένα κρίνεται ο τρόπος εκφοράς του λόγου, γιατί εν τέλει δεν γίνεται κατανοητό, ότι η παρέμβαση στην μορφή του λόγου αποτελεί παρέμβαση και στο περιεχόμενό του. Αποτελεί δε πρόδηλη επιβολή λογοκρισίας και συναφώς καταπάτησης του θεμελιώδους δικαιώματος του ανθρώπου στην επιλογή της πληροφόρησής του,
6. Το ΕΔΔΑ καταφύγει πάντα στο ευρύ περιθώριο εκτίμησης, το οποίο είναι ευρύ όταν τίθενται ζητήματα ηθικής αλλά στενότερο όταν τίθενται θέματα ενιαίας ευρωπαϊκής αντίληψης και
7. εν τέλει δεν τηρείται η αρχή της αναλογικότητας, γιατί επιβάλλονται μέτρα σαφώς πιο επώδυνα για την επίτευξη του σκοπού, δηλ. της κοινωνικής ειρήνης. Αυτό αποτελεί γενικότερη κριτική αυτής της αρχής. Αναλυτικότερα, το ότι το ΕΔΔΑ δίνει περισσότερη έμφαση στο τρίτο στάδιο της αρχής της αναλογικότητας, που είναι η αρχή της *stricto sensus* αναλογικότητας, κατά την οποία σταθμίζονται τα έννομα αγαθά αλλά υπάρχει κίνδυνος κατά τη στάθμιση να υπερισχύσουν περισσότερες του δέοντος προσωπικές αξιολογήσεις που όμως δεν διασφαλίζει επαρκώς τον πλουραλισμό και τη δημοκρατία. Γι' αυτό σημασία έχει το τι σταθμίζεται (συμφέροντα, αρχές κ.λ.π.), πώς σταθμίζεται (με ποιο μέτρο) και ποιός τα σταθμίζει (δικαστές ή νομοθέτες),

Πέρα από όλα αυτά που ισχύουν και για την περίπτωση της Ελλάδος κρίνεται, ότι:

1. εφαρμόστηκε εν τέλει η απόφαση Κοκκινάκη, που αφορούσε την περίπτωση του προσηλυτισμού αλλά εν τέλει ο νόμος περί προσηλυτισμού, άρθρο 4 του Ν. 1363/1938 κρίνεται αναχρονιστικός, γιατί κατοχυρώνει την ποινική προστασία της επικρατούσας θρησκείας και συναφώς των θρησκευτικών πεποιθήσεων της πλειοψηφίας και
2. το νομοθετικό πλαίσιο, που αφορά την αδειοδότηση λειτουργίας των ευκτηρίων οίκων (ν. 1363/1938) είναι εξ ίσου αναχρονιστικό, γιατί παρεμποδίζει την εύκολη και ομαλή λειτουργία των εν λόγω οίκων και κατά συνέπεια την ανεμπόδιστη άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας και
3. οι πρόσφατες υποθέσεις, του Πατέρα Παΐσιου (**καταδίκη του ατόμου, που χλεύασε το Ιερό πρόσωπο του Πατέρα Παΐσιου**), Αλεξανδρίδης και Δημητράς και άλλοι εναντίον Ελλάδος (καταπίεση της αρνητικής ελευθερίας της έκφρασης ή δικαίωμα μη αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων και μη συμμόρφωση των ελληνικών δικαστηρίων παρ' όλη την υπόδειξη από το ΕΔΔΑ)⁸⁶² κατέδειξαν την ανεπάρκεια του ελληνικού δικαικού συστήματος ως προς την προώθηση της ελευθερίας της έκφρασης και εν τέλει της ποιότητας της δημοκρατίας.

Κατά συνέπεια η θέση που υποστηρίζεται στην παρούσα ανάλυση είναι η διασφάλιση της ελευθερίας της έκφρασης και της θρησκευτικής ελευθερίας για όλους ανεξαιρέτως. Όταν, όμως, τίθεται θέμα επιλογής μεταξύ των δύο αυτών εννόμων αγαθών πρέπει να δίνεται περισσότερη έμφαση στην διασφάλιση της ελευθερίας της έκφρασης κατά τα πρότυπα των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής, γιατί έτσι θα δημιουργηθεί μακροπρόθεσμα μία κοινωνία που θα βασίζεται σε ισχυρά θεμέλια δημοκρατίας και πλουραλισμού.

---

862) Βλ. σ.σ. 104 – 112.

Βιβλιογραφία ξενόγλωσση

Berenson W. M.,(2007), *Freedom of Expression in the Inter – American System*,

Republic of Guinea, 7 Αυγούστου, 2007. Διαθέσιμο στο:

http://www.google.gr/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0CDIQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.oas.org%2Flegal%2Fenglish%2Fdocs%2FFREEDOM_OF_EXPRESSION_8707.doc&ei=1Hg3U7XCKOX07AbyzIHYDg&usg=AFQjCNEwdyO0oyT44-bq6eibgZA2qm6iFQ&bvm=bv.63808443,d.ZGU [30 Απριλίου 2014].

Bureau of Democracy, (2011) Human Rights, and Labor, *International Religious Freedom Report for 2011*, USA Department of State, USA.

Διαθέσιμο στο: <http://www.state.gov/j/drl/rls/irf/religiousfreedom/index.htm#wrapper> [Πρόσβαση σε αυτό 10/2/2013].

Callamard A., (2006), “Freedom of speech and offence: why blasphemy laws are not the appropriate response”, *Equal Voices*, τ. 18.

Ciobanu – Dordea A., (2012), “Freedom of religion in the context established by the treaty of Lisbon», dialogue seminar: *A fundamental right in a rapidly changing world*, Brussels.

Council of Europe, (1950), *European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, as amended by Protocols Nos. 11 and 14*, 4 November 1950, ETS 5.

Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b3b04.html>

Council of the European Union, (2009), “Council conclusions on freedom of religion or belief”, *2973 rd General Affairs Council meeting*, Brussels, 16 November 2009.

Denning, A. (1949), *Freedom Under Law – Hamlyn Lecture*, Stevens & Co, London.

Eisgruber C.L. and Zeisberg M., (2006) “Religious Freedom in Canada and the United States”, *Oxford University Press*, τομ. 4, vo. 2.

European Union, (2000), *Charter of Fundamental Rights of the European Union*, 7 December 2000, Official Journal of the European Communities, 18 December 2000 (2000/C 364/01).

Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b3b70.html>

European Union, (2007), *Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community*, 13 December 2007, 2007/C 306/01.

Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/476258d32.html>

Fraser Institute, (2012), *Towards a worldwide index of human freedom*, Kristin McCahon, Canada.

Ghandhi S. and James J., (1998), “The english law of blasphemy and the European Convention on human rights”, *E.H.R.L.R.*

Grégoire J.-L. A., (2008), “Ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ΕΕ”, *Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο*. Διαθέσιμο στο: http://circa.europa.eu/irc/opoce/fact_sheets/info/data/citizen/respect/article_7173_el.htm

Hamill S.E., (2011), *Judges and Religious – Based Reasoning: A Response to Ginn and Blaikie*. Διαθέσιμο στο: http://ejournals.library.ualberta.ca/index.php/constitutional_forum/article/view/17764 [31 Μαρτίου 2014].

Heyman S., Hate, Speech, Public Discourse and the First Amendment, στο Hare I. and Weinstein J. (επ.), *Extreme Speech and Democracy*, Ousel. Διαθέσιμο στο: <http://ssrn.com/abstract=1186262>, [30 Απριλίου 2014].

Hill M. and Sandberg R., (2009), “Blasphemy and Human Rights: an English Experience in a European Context”, *Derecho y Religion*, τ. IV.

Janssen E., (2009), “Limits to expression on religion in France”, *Journal Of Eyropean Sudies*, τ. v. nr. 1, σ.σ. 22 – 45.

Kapai Sel. and Cheung A. S. Y., (2009), “Hanging in a balance: freedom of expression and religion”, *Buffalo Human Rights Law Review*, [e – journal], τ. 15. Available through: State University of New York at Buffalo, School of Law website: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1606742

Kislowicz H., (2009), *Freedom of Religion and Canada’ s Commitments to Multiculturalism*, University of Toronto. Διαθέσιμο στο: https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/18782/5/Kislowicz_Howard_200911_LLM_thesis.pdf

Kymlica W., (1995), *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Clarendon Press, Oxford.

Kymlica W., (1998), *Finding our Way: Rethinking Ethnocultural Relations in Canada*, Oxford University Pree, Oxford.

Law Commission, (1981), Offences against Religion and Public Worship, *Working Paper N. 79*.

Lee S., Law, (1990), *Blasphemy and the Multi – Faith Society*, Commission for Racial Equality in the United Kingom.

Levy L., (1995), *Blasphemy: verbal offences against the sacred, from Moses to Salman Rushdie*, University of North Carolina Press, United States of America.

Martinez – Torron J., (2012), “The (Un)protection of individual religious identity in the Strasbourg case law”, *Oxford Journal of law and religion*, 1/12/2012. Διαθέσιμο στο: <http://ojlr.oxfordjournals.org/content/early/2012/01/12/ojlr.rwr021.full.pdf+html>

Mendel T., (2011), “Restricting freedom of expression: standards and principles”, *Centre for law and democracy*.

Murdoch J., (1969), *Protecting the right to freedom, conscience and religion under the European Convention on Human Rights*, Council of Europe, Strasbourg, 2012.

Organization of American States, *American Convention on Human Rights, "Pact of San Jose"*, Costa Rica, 22 November 1969.

Διαθέσιμο στο at: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b36510.html>

Organization of African Unity, (1982), *African Charter on Human and Peoples' Rights ("Banjul Charter")*, 27 June 1981, CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982).

Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b3630.html>

Parliament of Canada, (2011), *Freedom of Religion and Religious Symbols in the Public Sphere*, v. 2011-60-E, Canada. Διαθέσιμο στο:

<http://www.parl.gc.ca/content/lop/researchpublications/2011-60-e.htm> [31 Μαρτίου 2014].

Schauer F., *Commensurability and Its Constitutional Consequences*, 45 HASTING LAW JOURNAL, 785, 787, 1994.

Sossin, L. (2008), “God at Work: Religion in the Workplace and the Limits of Popularism in Canada”, αδημοσίευτο χειρόγραφο της συγγραφέως.

Sturges Sel., (2006), “Limits to freedom of expression? Considerations arising from the Danish cartoon affair”, *IFLA*, 32, 181 – 188.

Tsakyrakis S., (2008), “Proportionality: An Assault on Human Rights?”, *Jean Monnet Working Paper No 09*, NYU School of Law, New York.

UN General Assembly, (1948), *Universal Declaration of Human Rights*, 10 December 1948, 217 A (III). Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b3712c.html>

UN General Assembly, (1966), *International Covenant on Civil and Political Rights*, 16 December 1966, United Nations, Treaty Series, τ. 999.

Διαθέσιμο στο: <http://www.unhcr.org/refworld/docid/3ae6b3aa0.html> .

Williams D. C. and Williams S. H., (1990), “Volitionalism and Religious Liberty”, *Cornell Law Review* 76.

Williams B., (1996), “Toleration: A Political or Moral Question?”, *Diogenes*, τ. 44, n.4.

Βιβλιογραφία ελληνική

- Αλιβιζάτος Ν., (2001), *Ο Αβέβαιος Εκσυγχρονισμός*, Αθήνα, Πόλις.
- Ανθοπούλου Χ., (1992), *Το συνταγματικό δικαίωμα στην ελευθερία της συνείδησης*, Σάκκουλας Α.Ε. Αθήνα – Θεσσαλονίκη.
- Βλαχόπουλος, Σ., (2002), «Υπόθεση Ανδρουλάκη (Μν)», *Το Σύνταγμα*, τεύχος 6/2002, 543 -560.
- Δαγτόγλου Π. Δ., (2012), *Ατομικά Δικαιώματα*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη.
- Δημητρόπουλος Α., (2004), *Συνταγματικά Δικαιώματα*, 1^η έκδοση, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Δρόσος Γ., (1996), *Δοκίμιο Ελληνικής Συνταγματικής θεωρίας*, Αντ. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Καμίνης Γ., (1989), «Σχόλιο στην απόφαση 17115/88 Μον. Πρωτ. Αθηνών για την κινηματογραφική ταινία “Ο τελευταίος πειρασμός»», *Ανάπτυπο από τις εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου*, τόμος ΙΙ.
- Κονιδάρης Ι., (2000), *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα – Κομοτηνή.
- Κτιστάκης Γ., (2002), “Η Έννοια της Ηθικής στη Νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου”, *Το Σύνταγμα*, τεύχος 6/2002, 1 - 25.
- Κτιστάκης Γ., (1999), Η ευρωπαϊκή προστασία της θρησκευτικής ετερότητας, στο: Χριστοπούλου Δ. (επιμ.), *Νομικά ζητήματα θρησκευτικής ετερότητας στην Ελλάδα*, Κριτική, Αθήνα, 225 επ.

Κωσταράς Α., (2005), «Ελευθερία της τέχνης και ποινικό δίκαιο», στον τιμητικό τόμο για τον Μανωλεδάκη Ι., *Δημοκρατία – Ελευθερία – Ασφάλεια*, Σάκκουλας Α.Ε., Αθήνα – Θεσσαλονίκη.

Μάνεσης Α., (1980), *Συνταγματική θεωρία και πράξη*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη.

Μάνεσης Α., (1982), *Ατομικές ελευθερίες*, Σάκκουλας, 4^η έκδοση, Αθήνα – Θεσσαλονίκη.

Μέλφος Θ., (1999), «Ελευθερία πληροφόρησης του δημοσιογράφου και προστασία της προσωπικότητας», *Τα δικαιώματα του ανθρώπου*, 2/1999, 297 - 320.

Μανιτάκης Α., (2000), *Οι σχέσεις της Εκκλησίας με το Κράτος – Έθνος*, Νεφέλη, Αθήνα.

Παμπούκης Κ. και Παπαδρόσου – Αρχανιωτάκη Π., (2012), *Γενικό Διοικητικό Δίκαιο*, 4η έκδοση, Σάκκουλας Α.Ε. Αθήνα – Θεσσαλονίκη.

Παπαδοπούλου Λ., (2000), Περί του θρησκευματος των ταυτοτήτων, *Το Σύνταγμα* 4/5, 2000, 675 - 723.

Πλαγιαννάκος Γ., (1966), «Το δικαίωμα επί της ίδιας της προσωπικότητας», *Ελληνική* 7, 57 – 60.

Σαρίπολου Ν. Ν., (1923), *Σύστημα του Συνταγματικού δικαίου*, 3^η αναθεώρηση, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη.

Σεραφεινίδου Μ., (2004), *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Gutenberg, Αθήνα.

Σισιλιάνος Λ. Α. και Κτιστάκης, Γ. (2001), «Προτάσεις για θέματα θρησκευτικής ελευθερίας», *το Σύνταγμα*, 3/2001.

Σταύρου Σ., (2002), «Η θρησκευτική ελευθερία και η ελευθερία της έκφρασης», *Το Σύνταγμα*, 6/2002, 394 - 400.

Τζαννέτης Α., (2005), “Αρχή αναλογικότητας στο ποινικό δίκαιο”, εισήγηση που παρουσιάστηκε στο 9ο πανελλήνιο συνέδριο της ελληνικής εταιρίας του ποινικού δικαίου, Θεσσαλονίκη, 23 και 24/4/2005.

Τριανταφύλλου Γ., (2005), “Αποδεικτικές απαγορεύσεις και η αρχή της αναλογικότητας», εισήγηση στο 9^ο Πανελλήνιο συνέδριο της Ελληνικής Εταιρίας του Ποινικού Δικαίου με θέμα η αρχή της αναλογικότητας στο ποινικό δίκαιο, Θεσσαλονίκη, 23 και 24/4/2005.

Τσακυράκης Σ., *Θρησκεία κατά τέχνης*, Πόλις, Αθήνα, 2005.

Φιλίππου Δ., (1998), Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης και η υποχρέωση ορκοδοσίας, ΔτΑ 1999, 409 επ., Κρουσταλλάκη Ε., Η υποχρέωση όρκου των ορθόδοξων χριστιανών, στου ίδιου, *Δικαιοσύνη και κοινωνία*, Σάκκουλας, Αθήνα – Θεσσαλονίκη.

Χρυσόγονος, Κ. Χ. (2006), *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 3^η αναθεωρημένη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Νομολογία Ξενόγλωσση

Ahmet Arslan and others v. Turkey, v. 41135/98 Eur. Ct. H.R., 23 February 2010.

Alder v. Ontario, 3 S.C.R., 609, 1996.

Alexandridis v. Greece, v.19516/06 Eur. Ct. H.R., 21 February 2008.

Allen v. Renfrew (Corp of the Country), 69 O.R. (3d) 742 (S.C.J.), 2004.

Arrowsmith v. The United Kingdom, v. 7050/75, Eur. Ct. H.R., 5 December 1978.

Brockie v. Brillinger (No 2), 37 CHRRD/12 (Ont Bd Inq) [Brockie], (1999).

Burstyn v. Wilson, 143 US. 495 (1952).

Buscarini and others v San Marino, v. 24645/94, Eur. Ct. H.R., 18 February 1999.

Cantwell v. Connecticut, 310. US. 296, 308, (1940).

Chamberlain v. Surrey School District N. 36., 4 S.C.R. 710 [Chamberlain], 2002.

Chappell v the United Kingdom, v. 10461/83, Eur. Ct. H.R., 30 March 1989.

Cohen v. California, 403 U.S. 15 (1971).

Dahlab v. Switzerland, v. 42393/98, Eur. Ct. H.R., 15 January 2001.

Dimitras and others v. Greece, v. 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 and 6099/08, Eur. Ct. H.R., 3 June 2010.

Dogru v. France, v. 27058/05 and 31645/04, Eur. Ct. H.R., 4 December 2008.

Giniewski κατά Γαλλίας, no, 64016/00, Eur. Ct. H.R., 17 April 2007.

Epperson v. Arkansas, 393 U.S. 97 (1968).

Hannegan v. Esquire, 327 U.S. 146 (1946).

I. A v Turkey, v. 42571/98, Eur. Ct. H.R. 590, 13 September 2005.

Kalac v. Turkey, 27 Eur. Ct. H.R. 552, 558, 1 July 1997.

Kanellopoulos v. Greece, v. 11325/06, Eur. Ct. H.R., 21 February 2008.

Kimlya and others v. Russia, no 76836/01 & 32782/03, Eur. Ct. H.R., 3 December 2009.

Klein v Slovakia 72208/01, Eur. Ct. H.R., 31 October 2006.

Kokkinakis v. Greece, N. 14307/88, Eur. Ct. H.R., 25 May 1993, Series A 260 A.

Larissis and others v. Greece, v. 140/1996/759/958–960, Eur. Ct. H.R., 24 February 1998.

Leyla Sahin v. Turkey, v. 44774/98, Eur. Ct. H.R., 29 June 2004.

Manousakis v Greece, N. 18748/91 Eur. Ct. H.R., 26 September 1996.

Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v Luxembourg, no 37680/97, Eur. Ct. H.R., 14 October 1999.

Multani v. Commission scolaire Marguerite – Bourgeoy, 1. S.C.R. 256 [Multani], 2006.

Murphy v. Ireland, v. 44179/98, Eur. Ct. H.R., 10 July 2003, *Reports of Judgments and Decisions*, 2005.

National Endowment for the Art v. Finley, 524 U.S. 569, 573 – 74 (1998).

New York Times v. Sullivan, 376 U.S. 254, 270 (1964).

Northcrest v. Amselem, 2 S. C.R. 551 [Amselem], 2004.

Otto Preminger – Institut v. Austria, v. 13470/87, Eur. Ct. H.R., 20 September 1994, Series A, no 295, Series A, no 295.

R. V. Chief Metropolitan Stipendiary Magistrate, ex parte Choudhury, (1991), 1 QB 429.

Tatlav v. Turkey, no. 50692/99, Eur. Ct. H.R., 2 May 2006.

Texas v. Johnson, 491 U.S. 399, 414 (1989).

Thlimmenos v. Greece, v. 34369/97, Eur. Ct. H.R., 6 April 2000.

Valsamis v. Greece, v. 21787/94 Eur. Ct. H.R., 18 Decembre 1996.

Vgt Tierfabriken v Swiss, v. 32772/02, Eur. Ct. H.R., 30 June 2009, *Reports of Judgment and Decisions*, 2001 - VI.

Whitehouse v Gay News Ltd (1979) AC 617, HL.

Wingrove v. United Kingdom, v. 17419/90, Eur. Ct. H.R., 25 November 1996, *Reports of Judgments and Decisions* 1996 - V.

Zelman v. Simmons, U.S. 639, 2002.

Zylberberg v. Sudbury Board of Education, 65 O.R. (2d) 641 στο 648 (C.A.), 1988.

Νομολογία ελληνική

Μον. Πρωτ. Αθηνών 17115/1988, *Ελλ Δνη* 30, 1989.

Μον. Πρωτ. Αθηνών 5208/2000, *ΤοΣ.*, 3/2000.

Ιστοσελίδα

Επικουρικότητα, (2014), *Ψηφιακή Σύγκλιση Ε. Π. Κοινωνία της Πληροφορίας, 2007 – 2013*. Διαθέσιμο στο:
<http://www.infosoc.gr/infosoc/el-GR/services/leksiko/667.htm> (Πρόσβαση σε αυτό στις 13 Ιανουαρίου του 2013).